

Emile Boutroux: Német és francia szellem*

német szellem és a francia szellem valóban vonzó eleven érdeklődést érdemlő kérdés. De hogy lehessen ezt a problémát kellő tárgyilagossággal és tudományosan kezelni?

Megoldhatatlannak tetsző ellentétet rejt magában már az a nézőpont is, melyre a kérdés megközelítése céljából helyezkednünk kell. Hogy egy nép szellemét haszonnal tanulmányozhassuk, vajon kívülről kell-e azt szemlélnünk? így jár el rendszerint az idegen kutató. De be kell vallanunk, hogy az általuk írott képben az ábrázolt eredeti ritkán ösmer önmagára.

Arra kell-e hát törekednünk, hogy belülről vizsgáljuk a megismerésre szánt népet s első sorban ennek a népnek önmagáról alkotott véleménye szerint kell-e igazodnunk? Vajon igaz-e, hogy mindenki önmagának legjobb bírása és az önmagábatekintés, melyet az egyén erejének helyes ösmeretére rendszeren elégtelennek minősítünk, elegendőnek bizonyulna a népek egyéniségének ösmeretére?

Ha azt a sokféle nehézséget vesszük tekintetbe, melyet a feltett kérdés kelt, dőrének találhatnók azt a szándékot, hogy azt egy órás előadásban kimerítsük.

Mit, tehetnék egyebet, mint megjelölni néhány általánosabb vonást, Önöket kérve, vessék össze azokat saját tapasztalataik és elmélkedéseik eredményével.

Azonban, azzal bíztatom magam, hogy ez a munkám, bármily szerény legyen is, nem haszontalan. Az általános eszméket le lehet szólni; ez nem másítja meg azt, hogy tényleg

* Ezt az előadást a francia filozófia nesztora 1914 május 16-án a berlini egyetemen tartotta s az először a *Revue Politique Internationale*-ban jelent meg. Magyarra fordítását nemcsak ama szebb idők utáni nosztalgia indokolja amikor egymás ellen való uszítás helyett a francia és német szellem legelső képviselői a kölcsönös megértés ígét hirdették, hanem az előadás benső érdeme is. A ma oly sokat emlegetett német-francia szellemi ellentét néhány legalapvetőbb tenyere figyelmezteti az illusztris szerző azokat, akik metafizikai szubtilitások mögött is képesek az eleven életet átérezni.

tetteinket és elmélkedéseinket ilyen eszmék kormányozzák. A gyakorlati élet nem enged időt arra, hogy kutatásainkat keresztülvigyük és végleges theóriákat állapítsunk meg, az elébe táruló problémáknak rögtöni megoldását sürgeti.

Szigorúan tudományos eredmények híján arra kell törekednünk, hogy lehetőleg helyes és alapos általános eszméink legyenek, melyek minden felvilágosodott körben alkalmasak arra, hogy a pártatlan szellemek befogadják őket. Ezt a mai beszélgetést ilyenemű feladatnak szeretném szentelni.

I.

Az hiszem nem tévedek, midőn előrebocsátom, hogy az a francia, aki a mai Németországot szemléli, mindenekelőtt meglepődik és megdöbben. Számára Németország a metafizikának, a költészetnek, a zenének, a bensőséges vallásnak, a végtelen utáni izzó és olthatatlan, törekvésnek országa volt. Németország az idealizmus hazája. Es íme, hogy minden oldalról egy egész más Németország bontakozik ki a tekintet előtt. Gazdag, hatalmas lett, a látható materiális javak és nagyság felé irányuló, a leggyakorlatibb, legpozitívabb szellem eleveníti látszatra, hogy eltávolodtunk attól a Németországtól, mely minden dicsőségét az eszményiség légies bizodalmanak bírásába helyezte.

Nem tagadta-e meg végleg Németország ezt a birodalmat, hogy egyedül a tengereknek és a földnek uralmát követelje a maga számára. Nem engedett-e tért a hajdani idealizmus az alapos és kizárólagos realizmusnak? Mit gondoljunk arról a merőben átalakult képről, melyet a mai Németország nyújt nekünk?

Idealizmus és realizmus ellentétes fogalmak — így véli néhány francia módra a logika iránt elfogult szellem. Tehát ezen két gondolatalak közül csakis az egyik lényeges, a másik esetleges és átmeneti. Ebben az irányban érvelve, néhányan kitaratóan állítják, hogy a valódi Németországot az ideális és misztikus Németország alkotja, melynek számára az anyag nem egyéb a szellem szimbólumánál, az, mely nagy férfiai műveiben szólalt meg, mely az öntudatallatinak mélységes és állandó körében él. Nem látjuk-e épen ma is, hogy valami Goethevallásféle egyesíti a német lelkek túlnyomó többségét az eszmény tiszteletében? Ebből a nézőpontból a jelenlegi realizmus csupán egy állandóság nélküli tünemény, melyet előbb-utóbb eltűnésre ítélne az idealizmus győzelmes megújhodása.

Néhányan, épen ellenkezőleg, a realizmusban látják a német géniusz magvát. Azt mondják, hogy Németország csakis azért keresett magának egyideig birodalmat a légies fellegek között, mert a földnek és tengernek uralmát más népek foglalták le. Németország önönlényegéhez tér meg, midőn a valósághoz alkalmazkodik, hogy uralkodhassék rajta. A romanticizmus — magában Németországban mondották — nem a német talaj

gyümölcse. A német testbe idegen befolyások által oltott vírusnak kifejlődése volt. Tehát, nemcsak hogy nem átmeneti az az átalakulás, melynek tanúi vagyunk, de ellenkezőleg benne jut kifejezésre Németországnak igazi és állandó szelleme.

Ilyen elméleteket alkot számos egység és következetesség barát francia. Mások az ellenkező úton járnak és nyers tényekből kiindulva, valamiképpen két aggyal élőnél képzelik Németországot, melyek egymás mellett léteznek annélkül, hogy egymásba hatolnának, és amelyek a jövőben, úgy mint a múltban is, ellentétes tüneteket fognak előidézni. Ezek szerint valóban két, egymással össze nem függő Németország léteznék. S bele kellene törődnünk abba, hogy egymás mellett, egyenlő jogon, több olyan áramlat működik, mely a logika nézőpontjából, egymást kizárja.

Úgy tűnik fel azonban, mintha ezek a különböző elméletek, inkább a tényeknek szorosan külső szemléletéből indulnának ki, mint magának a német szellemnek bensőséges elemzéséből. Ha ezt a szellemet benső törekvéseiben és munkájában figyelem meg, azt találom, hogy az egész mindenség eszménye felé irányul, az *Idee des Ganzen* felé. Szemléletének minden tárgyára azt az elvet alkalmazza, melyet Hermann Kopp, a híres kémikus szeretett ismételni, kit hajdan Heidelbergben hallgattam. *Ein Text ist gar nichts ohne den Kontext*. A rész csakis az egész révén válik érthetővé, csak az egészben, általa kap életet, cselekvést, létezését. Hiába vél önmagában és önmagáért lenni, a valóságban, csak az Egésznek eredménye és alkatrésze egyszerűsrimind. Minden törekvésünknek arra kell irányulnia, hogy ilyennek fogjuk fel.

Azonban az az egész mindenség, melyet a német szellem elképzelt, nem jelenvaló befejezett teljesség, mozdulatlan összesség, hanem végtelen fejlődés, mely a minimális létből indulva ki, a maximális és tökéletes lét felé törekszik.

Nur rastlos bestätigt sich das Sein, mondhatnánk, a létre magára alkalmazva azt, amit Goethe az emberről mond. *Die Tat*, a cselekvés, ez kezdete, folyamata és vége az általános létnek. Az á lét, amely ilyenképpen fejlődik, az a leggazdagabb, legértelmesebb, a mindenség nevére legméltóbb létező, a szellem: *der Geist*.

Azonban, az a szellemnek talán titokzatos, de legfőbb törvénye, hogy megvalósulván, látszólagos ellentétévé, anyaggá kell válnia. Mint a fény csakis az árnyékkal ellentétben tud megjelenni, így a szellemnek is, hogy megnyilvánulhasson, a testből kell kiválnia. Tudatossága ébredés, élete diadal a halál és a tunyaság felett, szabadsága felszabadulás. Vegyétek el az éjszakát és nincs többé nappal; vegyétek el a rosszat, a bűnt, az egyenlenséget, és a jó, az erény, a harmónia hiába iparkodnak megvalósulni. Hiába állítja a fény, hogy nélkülözheti az éjszakát, mondja Mephistopheles: ő az éjből született.

Das stolze Licht das nun der Mutter Nacht

Den alten Rang, den Raum ihr streitig macht... a német nézőpontból ez az Egész Mindenség magába foglalja az anyagot és a szellemet egyaránt, a rosszat úgy mint a jót, a szenvedést úgy mint az örömet, a létezés minden alakját, minden fokát, a tagadást és állítást, sőt a nem-létet is, úgy mint a létezést magát. Amit ellentétesnek látunk, az a valóságban összetartozó, és a létezés törvénye végtelenül fölülmúlja logikánk törvényeit.

Három fokozatban foglalható össze a létezésnek ezen haladása: először a szellem a virtualitás és a hatalom állapotában, másodsor az anyag, mint a szellem megvalósulásának eszköze, harmadszor az öntudatosságra ébredt szellem, mely az anyag traszfigurációjában nyilvánul meg.

Ha ilyenek a német szellem vezéreszméi, nincs valóságos ellentmondás az idealista és a realista Németország között. Ez bennfoglaltatik amabban. Beékelődik az eszme és megvalósulása közé, mint a terv és kivitele közé ékelődnek az anyagok és a gépek. Lényeges része csupán a teljes és abszolút Németországnak.

Ha nem tévedek, ilyennek rajzolhatnánk nagy általánosságban a német szellem irányát, legjellegzetesebb megnyilvánulásainak vizsgálata után.

Vegyük például szemügyre Németország bölcséleti és művészi művét. A német filozófiát lényegében idealistának szeretik festeni, és ez helyes. De nem veszik mindig eléggé tekintetbe, hogy ez az idealizmus rendesen realizmust rejt magában. Ezt tanúsítja minden nagy német bölcséleti rendszer, Leibniztől Hegelig és a kortársakig. Vessünk, ha úgy tetszik egy pillantást Kant idealizmusára. Illik megjegyezni, hogy Kant kritikusi filozófiájának legelső tételét és tárgyát az anyagi világ valóságának helyreállítása és megdönthetetlen megállapítása képezte, melyet szerinte megrontott volt Wolff logikus idealizmusa és Berkeley empirikus idealizmusa ép úgy, mint David Hume empirikus radikalizmusa. Okfejtése következőképpen foglalható össze: az elképzelés (*Vorstellung*), lényeges eleme minden ismeretnek, szükségképen magában foglalja a gondolkodás öntudatát, ezt az állítást: *Ich denke*. Azonban mint gondolkodó alany csakis oly tárggyal szemben állhatok meg, mely, hogy teljesíthesse azt a szerepet, melyet tőle várok, alá kell hogy vetve legyen az állandóság és szükségszerűség mechanikai törvényeinek, vagyis annak ami az anyagot jellemzi. *Cogito, ergo datur materia*. És így a tan, melyhez végül elérkezik a filozófus, egyszersmind transzcendentális idealizmus és empirikus realizmus. Nincs jogosult és igaz idealizmus valóban realista alap nélkül. A gondolat, hogy ne csupán logikus és lehetséges, de igaz és konkrét is lehessen, feltételezi az anyagot.

Ilyen Kant idealizmusa. Ugyanez észlelhető Fichtenél, Schellingnél, Hegelnél, Schopenhauernél, Herbartnál, valamint Leibniznél és már a régi misztikus Jakob Boehmenél is: egy

összeférhetőségi viszony kialakulása a realizmus és az idealizmus között.

Azonos jellegű a német művészeti felfogás is. A költészet, a festés, a zene tárgyát Németországban, sorra vagy egyszerre képezi a valóság minden alakja, a legszerényebbtől a legmagasztosabbig. A költészet befogadja az egyszerűek együgyűségét, tudja a gyermekek nyelvét beszélni és születő gondolatukat kifejezni, kimondhatatlan varázsba burkolja a legegységesebb valóságot is. Ellenben, nincsen olyan metafizikai koncepció, oly mély élet, vagy természet-szemlélet, melyet pl. egy Goethe tolla alatt, könnyedén ne vetne alá az alak, az ütem és az összhang törvényeinek. A német *Lied* különös színházisa a naivitásnak és a mélységnek. Nagytudású művészet vegyül benne a természet legőszerűbb ömlengésével. Másrészt, Wagner-nél az ember által feltalálható minden kifejezési eszköz, minden zenei eljárás, minden hangszer, a színpadra vitel minden mesterkedése csoportosul és vegyül oly módon, hogy a közönségben a leggazdagabb és leghatalmasabb hatást keltsék.

És ezekben az oly egyszerű és oly összetett művészeti alkotásokban különösen mély és eleven élet kering, melynek révén osztoznak a mindenség legbensőbb életében, magában az isteni életben. Tudják, hogy az alkotó Beethoven visszavonult lelke szentélyébe és mintegy vallási lendületben jegyezte fel a dalokat, melyeket az örökkévaló mondott tollába. Schubertnek, Schumannnak néhány igen egyszerű hangja képes lelkünkben a gondolat és érzélem végtelenjét felkelteni. Ez a művészet, a lélek tudatos részén kívül a tudatalattit is bevonja köreibé és ezáltal közösségbe emeli az embert a Mindennel, az istenivel.

Tételünknek második bizonyítékát találjuk abban az értelemben, melyet Németországban általában a történelemnek tulajdonítanak. *Weltgeschichte ist Weltgericht* A világtörténelem a világ ítélőszéke. A történetíró törekedjék mindig arra, hogy az általa tanulmányozott kérdést behelyezze abba az egészbe, melynek az részét képezi. Az egyetlen igaz történelem a kimerítően összefoglaló világtörténelem volna. Azonban a német szellem szerint az így felfogott történelem nemcsak az emberi események sorozatát nyújtja nekünk. A történelem maga az idő, mely a szokások, a hitek, eszmék, intézmények, ösztönös és megfontolt emberi alkotások között eszközöl kiválasztást. Minden ilyen alkotás létezésre és fennállásra törekedett. A történelem elítéli az egyeseket és visszadönti azokat a semmiségbe, kiszemeli a többiekét, megmaradásra és fejlődésre hivatja őket. A történelem ezen Ítélete olyan mint isten ítélete, beláthatatlan, letagadhatatlan, felebbezhetetlen. Ítéleteinket és viselkedésünket is, legmélyebb rugóként, ez kell, hogy szabályozza. Józanul és hiú igény az, mely a mindenség mindenható értelmével szembe akarja helyezni az egyes résznek, bármely kiváló is legyen az, érzelmeit és akaratát. Az igaznak, jónak,

igazságosnak mértéke, a politikai és társadalmi rendben, a történelem döntése, mint ahogy azt a történelemtudomány kibogozza és megállapítja.

Ha legvégül, már nem az eszmei alkotásokat és tanokat, de a német életet vizsgáljuk a maga konkrét valóságában, úgy benne ismét a kifejtett jellemzés igazolását fogjuk találni. Német szempontból a kollektív élet az emberi lét normális alakja, ösztönszerűleg mindenki részét képezi egy közösségnek és véle egyetemben gondolkodik, érez és cselekszik. Emlékszem, hogy Freiburg (Brisgau) városházán ezt a szép jelmondatot olvastam:

Es wirke jeder Geist und jede Hand belebend, fördernd für des Ganzen Wohl! . . . Azt hiszem ez hűségesen fejezi ki a német lélek bensőséges érzelmét. Csoportok és egyének törekedjenek arra, hogy a legnagyobb, leggazdagabb és leghatalmasabb egészet alkothassák. Az igazi nagyság nem áll abban, hogy kívülről uralkodjunk egy tekintélyes embertömeg fölött, ami különben is hívságos és végül csődre szánt feladat, de az, hogy egy élő egésszel oly fokban azonosodjunk, hogy annak megszemélyesítőjévé váljunk és hűségesen kifejezzük és megvalósítsuk annak gondolatait, érzelmeit, akaratát. Én, a hősnek ajkán, azt jelenti, hogy: mi mindannyian; összeolvad annak a közösségnek egységes és állandó öntudatával, melyet szolgál.

Általában, a minden megértése felülmúlja az egyén tehetőségét. Ez az aránytalanság növekszik az emberi életsorsok sokasodó különféle állapotával. Tehát nem a mindent tekintve a maga egészében, hanem egy megfelelően határolt résznek szentelve magát, fog a részleges csoport és az egyén hasznos közreműködést kifejejteni. Innen a munkafelosztás és specializálódás elve, melyet oly tudományosan és eredményesen alkalmaznak Németországban. Az egyénnek csak úgy van valódi értéke, csak akkor használható, *brauchbar*, ha speciális készségre tesz szert. A tudománynak és művészetnek általános máza, semmi. Avégre, hogy nem csevegésben ragyogjunk, de bármihez is valódi közreműködéssel járulhassunk, valamit alaposan kell tudnunk, legyen ez akár igen szűk téren is.

Ennek a specializálódási elvnek következménye minden egyénre nézve, saját tudásának és tehetségének öntudata és. nemkevesebbé pontos érzete szakavatatlanságának minden olyan téren, mely nem az övé. Nem gondol tehát arra, hogy azonosítja az általa személyesített részt az egésszel. Tudja, hogy cselekvéseit bele kell illesztenie egy szervezett összeségbe, avégre hogy hathatossá váljék. A cél egységessége, a tényezők szolidaritása: ez a megszövegezése a specialitások egymáshoz való viszonyának, ez az elve a részek összetartozásának.

Mivé lesz ebben a kollektív életben az egyén élete? Nem szorítkozik semmiképen sem arra a különleges feladatra, melyre külső tevékenységét illetőleg szorítja őt a munkafelosztás törvénye. Az egyén kötelességet teljesít a közzel szemben, egynek

tudja és érzi magát a testtel, melynek tagja. Épen itt, ebben a közös életben való részvételben, kell a német gondolkodók szerint azt a belső autonómiát keresni, melyet az emberek szabadság néven jelölnek. *Freiheit heisst Einheit des Einzelnen mit dem Ganzen*; gyakran találtam ezeket az eszméket német gondolkodók beszédeiben és írásaiban. Legjobb, legmélyebb énünk az, mely a köz énjével azonosítja önmagát.

De ez nem minden. Az ember lelke, értelme, akarata révén összefügg nem csak egy bizonyos közösséggel, de magával az egész mindenséggel is. Végértelemben benső életében, a szó spirituális értelmében vett vallásosságban fogja fellelni annak a mindenség eszméjének legténylegesebb megvalósulását, mely szellemének fénye. Nem eredhet kívülről lelki szükségleteink legteltesebb kielégülése: csak lényünk mélyéből buggyanhat:

*Erquickung hast du nicht gewonnen
Wenn sie dir nicht aus eigner Seele quillt.*

. . . így fejeződik be a német lélekben minden végtelen utáni törekvés, miután átvezeti az embert a természeti élet minden alakján: valláson, politikán, művészetben, tudományon, iparon, az eszmék keresésén és a hatalom és minden látható és láthatlan nagyság utáni törekvésben a tisztult vallásos életben, mely a lét forrásából táplálkozik.

*Das Unzulängliche
Hier wird's zum Ereigniss.*

II.

Ha a német szellem vizsgálatától áttérünk a francia szellemre, úgy hiszem számos németnél előítéletekre bukkanunk, melyek talán csak felületes megfigyelésen alapúinak. A német, ki a folytonosság, állandóság, türelmes és rendszeres megvalósítás barátja, gyakran megdöbben és megtéved azon hirtelen és gyors átalakulások láttára, melyeknek a francia történelem nyújtja képét. Feltűnik neki, hogy a franciák majd látszólag passzívan vetik magukat alá oly önkényuralomnak, melyet kedvtelven növelnek teljhatalmúvá és feltétlenné; majd megtagadnak minden szabályt, minden korlátot, minden kötelezettséget és az egyén feltétlen önállóságát magasztalják. Egyazon nép lelkesedik a szolgaságért XIV. Lajos alatt, a szabadosságig vitt szabadságért a forradalmi korszakokban. A monarchia theoretikusai a királynak tulajdonítanak minden jogot: Rousseau azt hirdeti, hogy az egyén feltétlen és a természet rendjéből eredő önálló életre hivatott. A klasszikus korszakokban a művészet és az irodalom a legszorosabb szabályoknak és elfogadott eljárási módoknak van alávetve, a romantikus időkben tetszelegnek az emancipációban és önkényben. Magában a társadalomban is, egyesek a modorosságig, a tunyaságig konzervatívak, mások pedig, mintha csak a kritika és rombolás tárgyát látnák a fennállóban.

Ilyennek véli néhány német megfigyelő a franciák viselkedését és azt kérdik, vajon mi lehet az efajta népet vezérlő alapeszme. Hogy magyarázható ez a visszásság, erőszakosság, állhatatlanság? Következő elvet hangoztattak gyakran Németországban: a francia szellem lényege a tagadás, az ellentmondás! Goethe Faustjának egy német ösmertetője, Schróer, ha nem csal emlékezetem, Voltairet véli Mephistophelesben fölfedezni, midőn ez így vall hitet: *Ich bin der Geist der stets verneint*. Számosak szerint, épen ez volna a francia szellem lényege.

Hozzá fűzik, hogy ez oldja meg a lemondások, megnyugvások és fellázadások váltakozó láncolatát, mely annyira meglepí a megfigyelőt. Midőn a francia a szabálynak aláveti magát, nem a szabály szeretetétől indítatva cselekszik, hanem a szabadságtól való félelemből. Látszólagos igenlésük csak burkolt tagadás. Innen engedelmességük szenvedélyes túlzottsága. S mikor látszólag a szabadságot követelik, valóban a kényszer gyűlölete hevíti őket. Tulajdonképen nem a szabadságot, a *Freiheit*-et, de az önkényt, a *Willkür*-t, keresik.

Ez lenne tehát a francia szellem alapja: tagadó állásfoglalás, előítélet minden szabállyal, minden igenléssel szemben. Ilyen nézetek hangoztak nem csak Németországban, de másutt, még magában Franciaországban is.

Én nem hiszem, hogy megfelelne a valóságnak. Valóban különös volna, hogy Franciaország fenn tudott állni, fenn áll ma is, és oly nagyon fontos szerepet játszott a történelemben, — amelyet senki sem vitat el tőle — ha csupán egy tagadási elv megtestesülése lenne. Aki csak pusztításra szorított, annak nem késik pusztulása. S valóban, ha az alkalmazott eszközöknek és múló cselekvéseknek megpillantjuk és megfigyeljük célját és állandó irányát, pozitív eszmére találunk, mely mindig azonos marad az ellentmondó forradalmak viszonytagságai közt, melyekben a francia szellem tetszeleg. Ez az eszme nem más, mint a *humanité*, az emberiség eszméje, ezen szó alatt nem azoknak a tulajdonságoknak összességét értve, melyek arra szükségesek, hogy egy lényt az emberi nembe sorozhassunk, hanem azt a legmagasabb fokát a tökélynek, melyre az emberi nem igényt tarthat. A francia szellem számára az emberiség szó több, mint egy pusztá logikai fogalom, mely valami határozottra ráillik és csakis ő reá: ez a szó valami platói eszmét jelent, eszményt, mely emberi tevékenységünk számára elérendő; magasrendű és természetünknek megfelelő feladatot jelent. Nem az a cél, hogy magunkba foglaljuk az egész mindenséget és hogy öntudatunkkal felfogjuk az emberiséget, a természetet, magát az Istent, de az a rendeltetésünk, hogy valóban és teljesen emberek legyünk, a szó legigazibb értelmében. Azt mondhatnánk, hogy a francia szellem Menander költő híres sorát szemelte ki jelszólul:

„Mely szeretetre méltó lény az ember, amikor valóban

ember!” ... Azonban ez az eszmény nem oly egyszerű, mint azt első pillantásra véljük. Könnyen meghatározhatónak szeretik azt mondani, és ha nem is könnyen elérhetőnek, de könnyen követhetőnek. De — mint ahogy azt Pascal oly mélyrehatóan látta — a valóságban az ember két részből áll, melyet „nehéz egymással összeegyeztetni. Az ember értelem és érzés. És míg az értelem rendet, a törvények uralmát, az egyénnek a köz alá való rendelését követeli: addig az érzelem önállóságra, az egyéni célok szabad követésére, az egyéni képességek és hatalom korlátlan fejlődésére törekszik.

Hogyan lehet ezt a két, a maga nemében feltétlen igényt kielégíteni? Mikor a logika és az értelem világaluralmát tűzi ki céljául a francia, abba a veszélybe kerül, hogy megfélemlszik az érzelem jogairól. De az érzelem, mely nem kevésbé emberi mint az értelem, ellenszegül, és most már ő fejt ki teljes erejét és erélyét. A két ellenfél közül egyik sem tudja a másikat megsemmisíteni, mert emberi mindkettő és épen az eszményi ember megvalósításáról van szó, aki egységes és harmonikus legyen.

Igy áramlik, ezer ingadozó hullámváz közt a francia eszme folytonos sodra. Tehát, ha nem tévedek, azok az ellentmondások, melyek megtévesztik a szemlélőt, nem erednek a tagadási szellem túlsúlyából. A francia eszme tehát mégis pozitív eszme, mely következetesen működik. Azonban magának ennek az eszmének természete, a francia jellem különös élénkségével párosulva, indokolja azokat a tüneteket, melyeken előszeretettel csodálkozik a német megfigyelő.

Az általam itt előadott felfogást igazolva látom a francia erkölcs és értelem történelmének néhány legkimagaslóbb tünete által. Ebben az irányban felemlítem az általános jelvilágiasodást, melyet a régi középkori szellem szerint üld-öztek a XVII. század elején, mikor pedig a tudomány és műveltség új fejlődése nyomán épen ellenkezőleg mindinkább tudósokra és tudatlanokra kellett volna oszolnia az embereknek. Descartes következő szavakkal nyitja meg *Discours de la Méthode*-ját: A józan ész az a mi világon a leghelyesebben van felosztva.

Ezek az egyszerű szavak egy filozófiába és tudományba bevezető mű elején, forradalmat jelentenek. Általában az volt az elfogadott tan, hogy a fenkölt spekuláció az értelem magasabbrendű képességeit mozgatja, melyek gyökeresen különböznek a gyakorlati közönséges józanésztől és ennek folytán valamiképpen egy különleges kaszt előjogát képezik. Descartes azonban meri azt a paradoxont felállítani, hogy ugyanaz a józan ész, mely a gyakorlati életet és az egyszerű érveléseket kormányozza, egyszersmind egyetlen alapelve a tudománynak és filozófiának! A matematika legfinomabb levezetéseihez a metafizika legmélyebb kutatásaihoz elegendő a józan ész, mely minden közönséges

agyban föllelhető, ha megtudjuk különböztetni a zavaros és ingadozó tételektől, melyek ítéleteinket rendesen kormányozzák, azt az állandó autonóm és általános ítélőképességet, mely alapját alkotja. Ezért írja Descartes a *Regulae ad directionem ingenii* elején: „Valóban minden tudomány nem egyéb mint az emberi bölcsesség vagy józan ész, mely egy és azonos marad, bármilyen különbözőek legyenek is a tárgyak, melyekre alkalmazzák”. Hasonló munkát végez ugyanaz időben Pascal magának a morálnak és teológiának terén. A *Petites Lettres-ek* vagy *Provinciales-ok*, a világosságnak, lendületnek, szellemességnek és ékesszólásoknak ezen valóságos csodái a tudománynak, komédiának, technikai vitáknak és lelkiösmereti felkiáltásoknak meglepő vegyületei, nem jelentenek egyebet, mint a józan ész és az általános lelkiösmeret behelyettesítését a hivatásos teológusoknak, a szakavatottság ezen privilegizált specialistáinak tudákos és szörszálhasogató elveibe.

S ugyanilyen értelemben vezették vissza Ronsard, Malherbe, Boileau, Racine a művészetet az egyszerűséghez és a természethez, midőn a tudákosság és pedantizmus elmerüléssel fenyegették a világos és közvetlen francia költészetet. A közhasználatú nyelvet szörlaltatták meg verseikben és még a költészet legfenköltébb műveiben sem mondtak le azokról a tulajdonságokról, melyek a francia prózát úgyszólván a józan ész természetes kifejezőjévé avatják.

Ugyanezt mondhatni a többi művészetről, az építészetről, kertművészetről, festészetről, zenéről, melyek mindenik a maga módja szerint, mind világosságra, egyszerű és logikus elrendezésre, általánosan érthető és értékelhető tulajdonságokra törek-szenek. Végül a francia politika is, mely mindenütt a kasztok és előjogok eltörlésére irányul, az emberek és nemzetek erkölcsi egyenjogosítására, egy azonos közös igazságossági és emberség! eszme megvalósítására törekszik, megfelel a középkori franciák ama régi jelszavának: *Hol volt a nemes ember, mikor Ádám ásott és Éva font?* Ez a elvilágiasodás felé való haladás minden téren, úgy látom megfelel annak az emberiség-eszmének, melyet a francia szellem vezérének jelöltem meg, feltéve mindenesetre, hogy egy teremtési törekvésről és nem csupán rombolási szándékról van szó. Azonban épen ez az eset és itt egy második érdekes vonását figyelhetjük meg a francia életnek. Az az emberiség, melyet a franciák mindig előtérbe akarnak hozni, mely szerintük alapelve és végcélja az intézményeknek, úgymint a művészetnek és irodalomnak nem a kezdetleges és tisztára természetes emberiség szembehelyezése a civilizált emberiséggel. Az ember a kultúrának a tárgya és egy bizonyos eszményhez kell alkalmazkodnia. Az a műveltség, mely arra szorítkoznék, hogy a természet alakjait rendelné az ember szolgálatára, célját vétené. A pusztá civilizáció felett van még az ildomosság abban az értelemben, melyet a régi klasszikusok tulajdonítottak a szónak, az az erkölcsi és értelmi műveltség, mely az egyéni méltóság

érzetével a társas érzéket is fejleszti és finomítja. Ezen műveltség híján, a leghatalmasabb kultúra is barbárság maradhat. La Harpe azt mondja, „Létezik tudós barbárság”.

Milyen ez az emberi kultúra? Szabályok szerint mechanikusan gyakorlott dresszúra nem lehet: lényegileg nem egyéb mint nevelés. A benne kifejtett művészet arra segíti az egyént, hogy természetes képességei és hajlamai alapján fejlődjék és tökéletesedjék, de nem szolgálja, sem nem helyettesíti ezeket a hajlamokat. Jól jellemzi a francia nézőpontot nevelés dolgában az az elv, mely Pascal írásaiban nyilvánul. Ezen elv szerint az emberi haladásnak három foka van: a nyers természet, a művészet és a természetesség. Az eredeti természet zavargó vegyülete a jónak és rossznak, a jobb felé való törekvésnek és a rossz felé vonzó hajlamnak. A művészet a természet fölé emelkedik, megrendszabályozza és vezeti azt, megszabja a rossznak és jónak a részét, hogy emezt fejlessze és azt elhárítsa. De a művészet, a szó szűk értelmében, nem legmagasabb alakja a kultúrának: magára hagyatva túlbecsüli értékét és könnyen csap át mesterkélttségbe. A szellemet modorossá, ügyesen felszerelt géppé alakítja. A művészet önmagát hitelvesztetté alacsonyítja, mondja Fénélon, elárulja önmagát, mikor tüntetőleg mutatkozik. A művészet és nyers természet fölé emelkedik a természetesség, amely egyesítője ezen két elvnek, benne a művészet szabaddá és közvetlenné lesz, a természet leküzdí közömbösségét, és mintegy önként fordul az igaz és jó felé. Amennyivel a művészet magasabbrendű a természetnél, annyival emelkedettebb a természetesség a művészetnél.

Ez a kultúra a lényeges emberi képességeknek: az ösmerni, érezni és akarni tudásnak kellő és harmonikus kifejlesztése. Ezen képességek egyikét sem szabad tárgyilagos és külső szabályok merőben szenvedőleges követésére szorítani. De egyikük sem maradhat a nyers erő állapotában, mely közönyösen fejlődik minden irányban. A szellem oly hatalom, mely egyszersmind le nem szállítható egy kategória-táblázat értékére és mely mentes az önkénytől és képzelgéstől. A szellem alapja az értelem, a megfelelő és igaz megítélésének képessége. Ezt az értelmet művelni tűzte ki Descartes legfensőbb foglalkozásul magának. Feltette magában, nem azt, hogy megszabadul minden tekintélytől, de hogy kifejleszti és a tudomány és élettapasztalat fényében helyesen irányítja önnön lelkében az igaznak és helyesnek azt az érzékét, mely megkülönböztetője az emberi természetnek.

Az értelemhez járul az ízlés, az érzékenységnek ezen meghatározott alakja, mely szintén nem szenvedő engedelmesség hajthatatlan szabályokkal szemben, és bizonyos értelemben mégis megvannak törvényei, sajátos érvei és általános értékei. Végül, illik magunkban nevelni az öntudatot, mely természeti alakjában lehet igaz és hamis is, és melyet szintén nem lehet mechanikus kritériumoknak alávetni.

Ennek a hármás nevelésnek rendeltetése volt a XVII. században az úgynevezett tisztességes ember (*l'honnête homme*) kiformalása. Ez a szó akkor, nem csupán az erkölcsi tisztaságot jelezte, de mindazon tulajdonságok összeségét, melyek az emberi képességek teljességéhez alkalmazkodó harmonikus nevelést tanúsítanak. Az előkelőség mintegy természetes a tisztességes embernél. A tisztességes ember fogalma nem a képzelet szélsője, sem tudományos látás alkotása. Franciaországban a társadalom keblében alakul ki és fejlődik, hála a francia társasélet jellegének és szerepének. Mint ahogy ennek keretében az értelmet, az ókori tanítás szerint, az emberiség közös és egybekötő fogalmának tekintik: úgy törekednek az általános és komoly, de pedánság nélküli társalgások, melyeket a franciák kedvelnek, minden nézet felkeltésére és megvitatására, avégre, hogy, mint Descartes mondja, csak azok szemeltessenek ki, melyek összeférhetők az értelem mértékével. A „tisztes ember” a komolyan és finoman művelt ember, amint azt a francia szellem felfogja, lényegében szociális. A társaságban találja meg azoknak a tulajdonságoknak szabályait és célját, melyeket bírni óhajt.

Szívesen fűznék a világius szellemről és a tisztességes emberről elmondott megjegyzéseimhez még néhány elmélkedést a francia nyelv sajátosságáról. Emlékszem, hogy 1894-ben a freiburgi egyetemen Aloys Riehl egyetemi tanár feltűnő szakértelemmel, finomsággal és előkelőséggel fejtette ki a francia nyelv megkülönböztető sajátosságait és bennük látta a francia szellem legjellegzetesebb kifejezését. Ennek a nyelvnek alakulása és fejlődési módja nagyon érdekes. A nép és a mese-mondók teremtették meg, tudósok gazdagították, főleg a Renaissance óta, végső kialakulását a XII. század elején az irodalmároktól nyeri. A Vaugelas által megformulázott szabály így fejezhető ki: a jó társaság hangja. Sem a nyelv története, sem a logika nem gyakorolnak döntő befolyást: a jó társaság nyelvjárása mértékadó. Ennek a hangnak megteremtéséhez hozzájárultak az előkelő körök, a nők, az írók, a *précieuse*-ök megtanulták a szavak etimológiáját, okoskodtak felette, de főleg csevegtek elsősorban nem külső szabályokra, de kicsiszolt helyességi, finomsági, előkelőségi érzékükre és ízlésükre támaszkodva. Még mai nap is, a hagyomány és közvélemény tekintélye a Richelieu által alapított Akadémiára bizza a francia nyelv tisztaságának megőrzését, amely társulat feladata, hogy ne a logika és tudomány alapján határozzon, hanem ezeknek a tényezőknek kellő tekintetbevételével felismerje és feljegyezze a jelenlegi „jó szokás hangját”. Mire az Akadémia befejezte a szótárt, újra kezdi, hogy kihagyjon belőle és hozzá is toldjon, a beállott beszédbeli változások szerint, s így tovább. A francia nyelv egész fejlődésén keresztül egy változatlan ideál felé törekedett.

Az egységet tekinti mindenek előtt. Valóban létezik egy

közös francia nyelv, mely élesen különbözik minden mellette is fenmaradt helyi nyelvjárástól. A francia nyelv aránylag csekély számú kész szóból áll. Nem új szóalakok, de új szavak képződése által szaporodik, új tárgyak és fogalmak jelölésére új szavakat teremt, melyek pontos értelmét a szokás adja meg és nem alkatelemeinek eredete.

Második főjellege a francia nyelvnek, a szabatosság. Mint-hogy a szimmetria és az etimológia csekély szerepet játszik kialakulásában, a szellem minden ereje arra összpontosul, hogy meghatározza a viszonyt a szó, a jel és a jelölt tárgy között. Egy időben egy szó adja meg egy fogalom számára a szellemi egységet, s így minden szónak meglegyen megkülönböztetett fogalma: ez a matematikai nyelveszmény él minden helyes beszédre vagyó francia gondolatában.

De a francia nyelv szorosán összeköti a geometriai szellemmel a finomsági szellemet is. A moralisták, a nők, a drámai költők, a regényírók a lélek legfinomabb rejtélyeinek kutatására szentelték magukat; és mélyen meggyőződve arról, hogy érvelését fel nem érik a geometria érvei, mégis azt mondták Pascallal, hogy mindazonáltal a szív érvei is érvek és mint ilyenek feljegyezhetők és meghatározhatók az értelem által. Nem csak hazám irodalmárai, de kiváló külföldiek is figyelmeztettek a francia moralistáknak erre a szerepére és az érzelm legfinomabb és legmúlóbb nuanceai megragadásának és fixírozásának képességére, mely a francia nyelv benrejlő tulajdonságának látszik.

Az a tulajdonság, melyre ez a nyelv minden más előtt törekszik, a közvélemény szerint, a világosság. Nekem önkényes dolognak látszik a világosságot a francia nyelv privilégiumának tekinteni. Különösen a német nyelv előttem, mint ragyogóan világos tűnik fel nemcsak Goethe prózájában, de Schopenhauer metafizikai irataiban, avagy Eduard Zeller* görög filozófia történetében is. De a francia világosságnak, úgy látszik, különleges tulajdonságai vannak. Legelőször is úgy jön létre, hogy az író egyszerre csak egy eszmét vesz tekintetbe, egész figyelmét ráirányítva. A francia oly emberhez hasonló, aki egy hegyet megmászva nem siet a tetőre, hogy a vidéket a maga egészében áttekinthesse. Felmászása minden pontjánál a vidék egy körülírt részét szemléli s arról tökéletesen tiszta és határozott képet alkot magának.

A második eszköz, melyet a francia szellem az általa keresett világosság elérésére felhasznál abban áll, hogy kiküszöböl minden eszmét, mely nem szükséges a tárgy megértésére s mely a kifejtés egységét veszélyeztetné. *Quod abundat nocet* Az együtt jelentkező tárgyak közül, sőt azok közül is, melyek logikusan összefüggnek, azokat választja ki, melyek a szándékolt cél felé visznek s szigorúan kiküszöböli a többieket.

Végül az eszméket bizonyos rend szerint csoportosítja, melyet leszálló lineáris rendnek lehetne nevezni. Az eszmék

egyenként követik egymást, nem szöknek kévékbe, nem tételezik fel kölcsönösen egymást, mint az organizmus részei: menetük kizárólagosan leszálló.

Ez tulajdonképen a drámai kifejtés. Hisz rosszul szerkesztett az a dráma, melyben az utolsó felvonás ismerete szükséges az első megértéséhez. A francia író olyan, mint a francia *causeur*. Sosem tudja, vajon az, akivel beszélget, nem fogja-e félbeszakítani. Mondatát tehát úgy konstruálja meg, hogy az tökéletesen megérthető legyen, anélkül, hogy a végső szót kimondotta volna. Minden egyes rész annyira érthető önmagából, mint abból, ami megelőzi, anélkül hogy szükséges volna a szöveg egészére hivatkozni az értelem megállapítása végett.

Egyszerre csak egy eszme s minden egyes eszme csak az őt megelőzőktől függjön: úgy látszik így szól a francia világosság formulája.

III.

Ha a német lélek és a francia lélek tényleg olyan, amilyenek definiáltuk, úgy azok mélységesen különbözőknek tűnnek fel előttünk egymástól, de korántsem ellentéteseknek. Sőt azt lehet mondani, hogy egymást kiegészítik. A német gondolat az egész felé, a konkrét végtelen megvalósítása, vagyis a szellem irányul; s a lét minden Formájában, mely a világ színpadán megjelenik ennek a megvalósulásnak egy momentumát látja. A francia gondolat a mindenség egy részét veszi szemügyre, azt, amely közvetlenül érint bennünket: az embert; s ezt a determinált ténynt abban a legtökéletesebb formában igyekszik felfogni és realizálni, mely természetével összefér. Úgy látszik, hogy ennek a két gondolatnak nagy mértékben javára lehet, ha egymást tanulmányozza s egyik a másikba behatol.

A franciák az ember eszméjéhez tapadnak, mint képességünk legközelebbi tárgyához. De a világosság szeretete, mely a francia szellem egyik tulajdonsága azzal fenyeget, hogy az emberi tökéletesedés felé való törekvést kompromittálja. Maga Pascal az, egy vérbeli francia, ki bennünket erre figyelmeztet: az ember nem valami abszolútum, ő egy függő lény, közeg, két végtelen, a természeti és az isteni végtelen között. A veszély a francia szellem számára abban rejlik, hogy mint valami homályost és miszteriózust, világos fogalmakra redukálhatatlant útjából elhárítja ezt a kettős végtelent, mely az embert közrefogja és őt magát emeli egy teljes és független egészé. Így akart eljárni Auguste Comte, aki az Emberiség neve alatt az embernek minden ideál helyett egy bevégzett és zárt világot nyújtott, hasonlatosat a régiek égi szférájához, amelyen túl nem volt semmi.

Nos, a német szellemmel való érintkezés, különösen alkalmas emlékeztetni a franciákat árra, hogy az ember tényleg, mint Pascal mondta, közvetítő a természet és az isteni között, mert a német szellem excellál az érzékletek és a vágyak ön-

tudatlan világának érzékeltetésében, mely öntudatos gondolatunk alapja s mely a mi véges énünket a két végtelenhez kapcsolja. Ő képes az anyagi világ ölében a dolgok titkos lelkét földidézni, mely azt a mi tudatos lényünk rokonává teszi:

*Der Geister Welt ist nicht verschlossen,
Dein Sinn ist zu, dein Herz ist todt;
Auf, bade, Schüler, unverdrossen,
Die ird'sche Brust im Morgenrot!*

Az embernek az isteni végtelenhez való csatlakozása nem kevésbbé gyakori vonása a német gondolatnak:

*Der Allumfasser
Der Allerhalter
Fasst und erhält er nicht
Dich, mich, sich selbst?*

*Erfüll davon dein Herz so gross es ist
Und wenn du ganz in dem Gefühle seelig bist
Nenn' es dann, wie du willst,
Nenn's Glück, Herz, Liebe, Gott;
Ich habe keinen Namen
Dafür: Gefühl ist alles;
Name ist Schall und Rauch,
Umnebelnd Himmelsglut.*

Ezek a tanítások mindenkifelett spekulatív jellegűek: gyakorlati téren a németek csodálatraméltó példákat nyújtanak nekünk arra nézve, hogy mire képes, az emberi erők megsokszorozására, a szervezés és a fegyelem. Szép dolog az értelem, a munka, a kalandoros vakmerőség s a nagylelkűség kultuszát hirdetni. De mennyire meggyöngül ezeknek a szerencsés diszpozícióknak hatása, ha a velük megajándékozott egyének erejüket arra fordítják, hogy egymásnak gáncsot vessenek! A modern Németország úgy tudományos, mint politikai és gazdasági téren oly nemzet látványát nyújtja, mely képes az egyéni erőket kormányozni s azokat egy közös cél felé irányítani. Őt szemlélve, tisztán látjuk, hogy mit nyer az egyén azáltal, ha magát nem mint egészet, hanem mint részt ismeri fel, ha magát a neki megfelelő helyen tartja s az ő résztevékenységét egy közös akcióba fűzi. Különösen megragadó példákban vehetjük itt észre, hogy a közös akció, az egyéni cselekvések módszeres szervezésének eredménye, felülmúlja hatalomban ugyanezeknek a cselekvéseknek összegét, ha azok az egyéni inspiráció véletlenségére vannak bízva. Ezek szerint a franciáknak legnagyobb érdekük tanulmányozni a német szellemet, jellegzetes és megkülönböztető nyilvánulásaiban. Talán a másik oldalon ugyanígy áll a dolog.

A német szellem, mely egy egyre bonyolultabb és összefüggőbb mindenség megvalósítására irányul, azáltal tűnik ki

leginkább, hogy a lény minden részében rejlő körülhatároltságot felfedezi, azt a lehetetlenséget, melyben minden különleges lény szenved, midőn egyedül önmagában s önmagát kielégítően egy mindenséget akarna alkotni: *Ein Text ist doch nichts ohne den Kontext*. Es hogy a részek szövetkezzenek, hogy megvalósuljon az a színhétikus mindenség, melynek szempontjából léteznek, a német szellem azt követeli, hogy az egyedi öntudatok és akaratok ugyanazt a kívülről fekvő célt tűzzék ki s ki-ki a saját képességei szerint eme közös cél felé igazodjék. Mégis, magában a természetben az *inertia* egy törvénye uralkodik, melynél fogva mindenki egyszerűen megmaradni törekszik abban az állapotban, melyben ma van, anélkül, hogy valami magasabbrendűt avagy csak különbözőt célozna. A természetüknél fogva egymástól különálló részek egyesüléséhez az szükséges, hogy az önmagát megvalósítani akaró egész, mint valami természetfölötti erő útján, a részekre hasson és azokat magához vonzza. *Das Vollkommene muss uns erst stimmen und uns nach und nach zu sich heraufheben*.

Ha általánosságban ilyen a társadalmi kapcsolatok német felfogása, érdekes a németek számára Franciaországban egy lényegesen eltérő koncepciót megfigyelni. A francia szellem hajlandó az ember ama tehetségében, melyet értelemnek neveznek, az emberiség intellektuális és erkölcsi szerzeményeinek összefoglalását látni. És azt tartja, hogy ezen értelemnek a csirája minden emberben feltalálható. Nos, ő szerinte ez a tehetség, mely virtuálisan egy és ugyanaz minden embernél, a társadalmi kapcsolatok lényege. *Ratio vinculum societatis*: ez a klasszikus elv a franciák számára a vezető eszme marad. Mindenekelőtt közös természetüknél fogva kell az embereknek egyesülniük: a hasonlóságon nyugvó egyesülés legyen a különbözőségeken nyugvó egyesülés alapja. Eszerint az egyesülés minden emberre nézve legemberibb legmagasabb és legigazabb akaratok megvalósítása.

A régi görögöknél ez egy klasszikus probléma volt, vajjon az embereket hatékonyabban a hasonlóság vagy az eltérés hozza-e közelebb s miben áll voltaképp s nekik mit ér az egyesülés eme két alakjának mindegyike? Úgy látszik, hogy Németország és Franciaország kölcsönösen az egyik és a másik elv hatalmával kísérletezik.

A francia kultúra egy másik pontja, melyet általában a németekre nézve érdekesnek tartanak, az a gond, melyet a franciák a külalakra fordítanak. A francia gondolat szerint az alak a tartalomhoz képest nem valami járulékos és mellékes elem, hanem a bevégeztség és teljesség lényeges feltétele. A franciák a kivitelben a befejezetre és az elegánsra törek-szenek, nemcsak, mint a tetszés forrására, hanem mint nélkülözhetetlen előfeltételére annak, hogy a tárgy hivatásának teljesen megfeleljen. Az általuk kitűzött ideál az alaknak és a tartalomnak intim átítatottsága.

Emez egység létrehozására való törekvés egyrészt észrevehető az élet dolgaiban és az irodalmi alkotásokban. Eme törekvést, úgy látszik, a következő eszme irányítja: Minden emberi mű nemcsak azért jön létre, hogy megfelelő anyagok útján egy bizonyos tárgyat alkotson, hanem, hogy egyszersmind az emberekre bizonyos benyomást gyakoroljon. Az a tulajdonság, melyet ki-ki a saját művének ad oly célból, hogy külső rendeltetésének megvalósítása mellett az embereknek is tessenek, akikhez fordul, épen az alak. Ha tisztán tudós alkotásról volna szó, elég volna, hogy az a külső feltételeknek megfeleljen. De ha valóban emberi művet akarunk csinálni, olyant, mely a világosság és a tetszetőség által meggyőzni és rábeszélteni akar, nem kevésbé szükséges, hogy az emberek értelmi és erkölcsi hajlandóságait számba vegyük és azokhoz alkalmazkodjunk. Ez a forma tisztje.

A szellem művei és az élet gyakorlatát nemcsak a dolgok természetével, de az emberek igényeivel is összhangba hozni: erre a feladatra a franciák minden időben különös buzgalmat fordítottak. Beszédeikből, írásaikból, minden munkáikból, egész életükből műtárgyat akarnak csinálni: oly vállalkozás, mely lehetetlen, hogy ne érdekeljen minden embert, aki szenvedélyesen törekszik, ép úgy az igaznak tudósi gonddal való kutatására, mint arra, hogy azt mind teljesebben bevigye az egyének és az emberi társadalmak értelmébe és akaratóba.

Semmi kétség, úgy hiszem, hogy franciáknak és németeknek nagy hasznára volna, hogy kölcsönösen megismerjék és méltányolják egymást. Vajjon tovább kell-e menni és törekedni kell-e egy oly kombinációra, amelyben a német és a francia szellem elveszítené sajátos jellemvonásait, hogy egy új és egyetlen jellemvonás meg nem különböztethető alkatelemeivé váljanak?

Egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy egy ilyen szinthézis egy magasabb szellemformát hozna létre. Nem elég, hogy egy vegyület elemei kitűnőek legyenek — mindegyik a maga módja szerint — ahhoz, hogy maga a vegyület is kitűnő legyen. Milyen volna egy összetett arckép szépsége, amelyben ezer különböző szépség vonásai összeolvadnának? Micsoda parfüm jönne létre minden parfüm egybekeveréséből, micsoda műremek minden műfaj átlagából? El lehet-e képzelni oly képet, melyen Rembrandt és Reynolds kvalitásai összeolvadnának? A francia tragédia, egy krízis kifejlesztése, melyben minden egy napon és egy helyen történik, szép dolog. Goethe *Faust*-ja, melyben az emberi élet minden fázisa kifejtésre talál, szintén az. Mit jelentene annak a művészetnek szinthézisa, mely a Faustban nyilvánul meg, amazzal, mely Racine *Britannicus*-ában összpontosul? Ennyire heterogén dolgok egybeolvasztásából csak valami szürke és fakó közepszerűség jöhetne létre, mely nagyon alacsonyrendű

volna azokhoz a precíz és eredeti művészi formákhoz képest, melyeket a népek eltérő géniusza spontán hozott létre.

De talán azt javasolnák, hogy ne forrasszuk össze, de társítsuk, anélkül, hogy eltörüljön a két szellem jellemvonásait? Egy ilyen társítás is veszélyes dolog, midőn egymástól nagyon különböző elemekről van szó. Tudvalevő, hogy bizonyos szempontból hátrányos, ha valakinek két anyanyelve van. Mint-hogy a két nyelv szavainak megfelelő fogalmak nem fedik teljesen egymást, az az ember, aki mindkét nyelvet egyformán beszéli, gondolatban egymástól nehezen megkülönböztethető fogalmak között lebeg s végül kevesebb pontossággal, biztonsággal, finomsággal, és következetességgel gondolkodik, mintha az általa ismert nyelvek között csak egy lett volna tulajdonképpen anyanyelve. Ugyanígy volna egy olyan emberrel, aki a francia és a német szellem kvalitásait ugyanazon mértékben és teljességgel törekednék megszerezni. Egyidejűleg nagyon eltérő irányokba sodortatva, nem őrizhetné meg azt a határozottságot, az inspiráció azt az egységét, az önmagába vetett hitet és a spontaneitást, melyek az eredeti alkotás előfeltételei.

Valóban, a történelem folyamán azáltal hoz az ember létre nagy és szép műveket és azáltal járul hozzá az emberiség felemeléséhez, hogy valaki megmarad ennek a valakinek s hogy a saját géniusza szerint fejlődik tovább. A határozottan eltérő s mély különbségek által egymástól elválasztott tulajdonságok összekeverése vagy egymás mellé helyezése csak banális és kezdetleges műveket vagy meddő hibrideket hoz létre. Hanem a pusztán mechanikai egymásmelléhelyezésen és a különbségeket elmosó egybeolvadáson felül, van még egy harmadik felfogási mód is, mely szerint két igen eleven és heterogén szellem egymáshoz való viszonyát megítélhetjük: ugyanis ha kölcsönös egymáshatásukat mindkétrészt önálló fejlődésre készítő stimulánsnak tekintjük. Bármilyen gazdag is egy természet, szüksége van külső ingerekre, arra amit a német oly szerencsésen nevezé *Anregung*-nak. Az egyének és a népek történelmének egyik törvénye az, hogy a legeredetibb alkotások olyan külső behatások ingerére keletkeznek, melyek néha nagyon különbözőek azoknak sajátos irányától. A Renaissance-nak mondott irodalmi és művészi mozgalmat a görög ókor befolyásolta. De Shakespeare mennyire különbözik Sophoklestől, és a Loire menti kastélyaink a görög templomoktól. Kant, saját szavai szerint Rousseautól tanulta meg azt, hogy az ember igazi értéke nem ösmeretei mennyiségében, de erkölcsében rejlik. De hogy vezessük vissza Kant kategorikus imperativusát Rousseau szentimentalizmusára?

Nagyon is lehetséges másokat meghallgatni, megérteni, velük rokonszenvenni, őket utánozni, tőlük kölcsönvenni és megmaradni ugyanakkor eredetinek és egyéninek. A lángész örökölt legtöbbet. Azok, kik tetőtől-talpig eredetiek akarnak lenni, meddők maradnak.

Francia és német szellem ne féljenek tehát a szoros viszonyt előidéző közeledéstől, a megösmerkedéstől és a legméltányosabb, legnagyobbfokú kölcsönös megbecsüléstől. De őrizték meg egyéni mivoltukat: ezt kívánja mindeniknek ereje, termékenysége, szépsége, ezt az emberiség érdeke. Az emberiség is, úgy mint a két nemzet megsínylené, ha csupán a kétféle sajátosságok lanyha vegyülékét bírhatná.

Ha gondolkodva tanulmányozunk egy idegen nyelvet, nemcsak annak kifejezésmódjait sajátítjuk el, hanem — nem kevésbé értékes eredmény — megtanuljuk a magunk nyelvét fejleszteni, természetes és jellegzetes szellemében olyan dolgokat kifejezni, melyekre őseink nem is gondoltak. A nyelvek haladásának egyik leghatalmasabb eszköze az értelmes fordítók erőfeszítése, kik saját idiómájukban iparkodnak megszólaltatni olyan gondolat-árnyalatokat, melyeket idegen nyelvekben fedeztek fel. Ez annak a kölcsönhatása képe, melyet Németország és Franciaország régóta gyakorolnak egymásra és melynek folytatását és terjedését kívánunk és előmozdítanunk kell. Igaz és szép marad a görög elv, méltó arra, hogy életirányítóul fogadjuk:

„Mikép lehessen egy a minden és mindenik rész egész?”

Varga Jenő: A világháború gazdasági következményei*

Az emberiség sorsa elsősorban a gazdasági viszonyok alakulásán múlik. Ha tehát meg akarunk valamit tudni arról, miként fog az emberiség sorsa a most folyó világháború után módosulni, elsősorban azt kell megvizsgálunk, hogy az a gazdasági alap, amelyen a modern népek egész kultúrája fölépül, a kapitalizmus, milyen változásokkal fog kikerülni a mai háborús válságból. Merész dolognak látszik, ehhez a vizsgálathoz már most, az események forgatagában hozzáfogni. De ez a kérdés annyira fontos, hogy meg kell kezdeni vizsgálatot, bárha az a veszély fenyeget, hogy a tények hiányos ismerete és a történelmi előzmények abszolút hiánya mellett a későbbi fejlődés rácáfol jóslatainkra . . .

A föladatot megnehezíti, hogy a modern kapitalizmus főnállása óta a maihoz fogható világháború még nem volt. A napóleoni háborúk idején a kapitalista gazdaság még kezdetleges fejlődés fokon állott: a tizenkilencedik század háborúi, az orosz-török, osztrák-porosz, német-francia, orosz-japán háborúk csak két-két hatalom közt folytak: a többi állam árúcserejét a háború alig érintette, sőt maguk a hadviselő államok is majdnem zavartalan összeköttetést tartottak fenn a semleges külvilággal. Ezeknek a háborúknak gazdasági következményeiből tehát nem sok tanulságot vonhatunk le a most folyó világháború gazdasági eredményeire. A jövő alakulását tehát teljesen elméleti megfontolások alapján kell megrajzolni: épen ezért ez a rajz csak vázlatos lehet, a jövő gazdasági képének csak bizonytalan körvonalait nyújthatja.

A háború kitörése előtt általában azt hittük, hogy egy világháború rögtöni katasztrófával fenyegeti a kapitalista gazdasági rendet. Alig akadt ember, aki egy esztendeig tartó világháború elviselésére a mai gazdasági alapot elég erősnek tartotta volna. Ma már látjuk, hogy ez a túlzott pesszimizmus alaptalan volt. A háború kitörését követő rögtöni zavart esakhamar bizonyos nyugalom váltotta föl: a kapitalizmus váratlanul nagy ruganyosságot, nagy alkalmazkodási képességet bizonyított a háború folyamán. Sokan most az ellenkező végletbe estek és úgy vélik, hogy a gazdasági élet a háború folytán alig fog

* Szerző felolvasta a *Társadalomtudományi Társaság*-nak március 30. ülésén.

valamit szenvedni, alig fog valamit változni. Ezt a nézetét határozottan tévesnek tartjuk: a gazdasági élet igenis mélyreható károsodást szenved a háború folytán, olyan károsodást, amelynek következményeit igen soká fogja sýnyleni.

Európa elszegényedése

A világháború legfontosabb következménye Európa elszegényedése lesz. A háború folytán az európai fogyasztás óriási módon emelkedett és pedig az improduktív fogyasztás, az értékeknek teljes megsemmisülése. A fogyasztás emelkedését több tényező idézi elő. A hadviselés maga rengeteg értékeket használ föl hadianyagok alakjában improduktív módon: a fegyverek, lövegek, hadihajók, kocsik, lovak, a vasutak gördülőanyaga, drót és ezerféle más javak számtalan milliárdnyi értékben pusztulnak el a hadviselés folytán. Ehhez járul mint második tényező a hadműveletek színterén az ingó és ingatlan vagyonban okozott mérhetetlen kár. Oroszlengyelországban magában 4500 falu és néhány száz város pusztult el. Belgium anyagi károsodását egy belga tudós négy és fél milliárd frankra becsüli. Az elpusztított Galícia, a feldúlt francia terület, Elzász, Szerbia és a nagy török hadiszíntér: itt mindenütt a valóságos értékek milliárdjai pusztultak el. Vegyük még hozzá az elpusztított hajókat, fölrobbantott hidakat, vasutakat; szinte megbecsülhetetlen az a pusztítás, amit a háború a polgári javakban ejt.

De az elszegényedésnek van egy még ennél is hatalmasabb forrása és ez az európai termelés nagyarányú megcsökkenése. Nem tudjuk persze megállapítani, hogy az európai hadviselő és semleges államok mennyi embert állítottak eddig fegyverbe. Semmiesetre sem tévedünk nagyot, ha húsz millióra becsüljük* azt a többletet, amellyel most Európában — az elesetteket, sebesülteket és betegeket leszámítva — több ember van elvonva a katonai szolgálat által a produktív munkából, mint rendszeren.

Ehhez kell számítani azt a további milliókra rugó munkásságot, amely úgy a hadviselő mint a semleges államokban a külkereskedelmi forgalom és a belső közlekedés zavarai, valamint a luxusfogyasztás megcsökkenése folytán munkanélkül volt hosszabb vagy rövidebb ideig. Némely szakmában, például a nyomdaiparban a munkanélküliség a háború megkezdése óta állandóan igen nagy méretű. Más iparágaknál a nagyarányú hadügyi megrendelések megszüntették a munkanélküliséget. Ámde nyilvánvaló, hogy a hadsereg számára dolgozó munkások voltaképp szintén nem végeznek produktív munkát! Az a sok százezer munkás, aki a hadsereg számára fuvaroz, erődöket

* A hadviselő államok jelenlegi lakossága 377 millió ember: csak a lakosság 5%-át számítva, ez már 19 millió ember: hol vannak még a semleges államok hadilétszámra emelt seregei! Szerbiában a második Balkánháború idején a lakosság 14% állt fegyverben.

épít, sáncokat ás, közgazdasági szempontból nem végez produktív munkát, nem termel javakat. Az európai munkaerő javarésznének elvonása a termelőmunkától legalább is egy év tartamára a javaknak még nagyobb arányú megfogyatkozását jelenti, mint a hadviselés közvetlen értékpusztítása.

Hogy az itt felsorolt tényezők mekkora pénzben kifejezhető értékpusztulást jelentenek, erre nézve csak nagyon megközelítő számokkal szolgálhatunk.

A német-francia háborúban minden a harcban résztvevő katona napi költsége körülbelül 6 márkába, vagyis 7 koronába került. Nem szorul bizonyításra, hogy a mostani háború költsége sokkal nagyobb, mint a 45 év előtti háborúnak. A hadiszerek sokkal értékesebbek, az elhasznált muníció mennyisége aránytalanul nagyobb, végül ez a háború a tengeren is folyik, a tengeri háború pedig különösen költséges. Hisz a Dardanellák ostrománál felhasznált muníció és az elsüllyedt hajók értéke legalább egy milliárdra rúg. Bizonyára nagyon alacsony számot veszünk föl, ha egy-egy katona költségét napi 10 koronában vesszük föl. Ez 20 millió embert számítva, napi 200 millió korona; a háború egy év tartamára, tehát tisztán a hadviselési költség 73 milliárd koronára rúg. Igaz, hogy ennek egy része, a katonaság élelmezése olyan kiadás, amin noha kisebb tétellel, béke idején is megvolna; azonban oly alacsony költségbecslést csináltunk, hogy ezt a tételt bátran figyelmen kívül hagyhatjuk.

Hogy ez a szám egyáltalán nem túlzott, ezt bizonyítja az eddig felvett hadikölcsönök összege. Febr. 24-én összeállítottam a *Népszava-hun*, az *Oesterreichischer Volkswirt* heti krónikája alapján az eddig fölvelt hadikölcsönöket. Az eredmény a következő:

Anglia fölvelt 3 új kölcsönművelettel	9500 millió koronát
Oroszország fölvelt 9 új kölcsönművelettel	8725 „ „
Németország (Poroszország és Elzász) fölvelt három összegben	7182 „ „
Franciaország hat kölcsön által	5056(?) „ „
Ausztria-Magyarország két kölcsön által	3665 „ „
A többi állam együttesen	7532 „ „
	41.660

Ehhez járul a legújabban felvett közel 11 milliárdos német belső kölcsön, valamint az Amerikában fölvelt kisebb kölcsönök, továbbá a most jegyzésre kerülő 10 milliárd koronás angol belső kölcsön, nincsenek föltüntetve azok a kölcsönök, amelyeket a hadviselő államok saját jegybankjaiktól vettek föl! Ezek pedig óriási összegek. Franciaország maga 4800 milliót vett föl a jegybanktól, az orosz és osztrák-magyar bank is erősen igénybe lehet véve. A háború első nyolc hónapja folyamán, tehát a jegybankoktól fölvelt kölcsönök nélkül összesen körülbelül 63 milliárd korona hadikölcsönt vettek föl, a jegybankok függő kölcsönével együtt körülbelül 80 milliárdot, ami azt a becslést jóval fölülmúlja. Persze figyelembe kell venni,

hogy az egész hadikölcsön nem fogyasztódik el — közgazdasági értelemben — hadi célokra. Elsősorban le keli vonni a kibocsájtási árfolyamkülönbözetet, továbbá a hadseregszállítók nem kicsiny profit-többleteit. Csak ami ezentúl fennmarad, tekinthető valóságos fogyasztásnak.

Teljesen bizonytalan, hogy mennyire becsülhető a hadviselés által elpusztított polgári javak értéke. Erre nézve csak a szám nagyságrendje bizonyos; egy belga tudós a kis Belgium kárát több mint 4 milliárdra becsüli; mindenesetre több tíz milliárdra rüg! Vegyünk kerek számban 30 milliárdot.

Valamivel megközelítőbben lehet becsülni azt a veszteséget, amely munkaerőnek a termelő munkától való elvonása által keletkezik. Ha a harcban állók számát, a halottakat, sebesülteket, betegeket és rokkantakat beleszámítva, 20 millióra tesszük; a háború által előidézett teljes vagy részleges munkanélküliséget nagyon alacsony számítással az évi átlagban szintén 5 millióra: úgy összesen 25 millió javakorbéli, egészséges férfi munkaerőt vont el a háború a termeléstől. Ha egy egészséges javakorbéli munkás évi termelésének értékét 2500 koronára becsüljük, ez semmiesetre sem magas szám. Hiszen a német, francia, angol férfi, ipari munkásnak a munkabére ennél jóval magasabb, az általa termelt értéktöbbletet számba sem véve.* Az ilyenformán Európa termelésében beálló hiány 62 és fél milliárd koronára becsülhető. A három tétel együtt: a hadviselésnél elhasznált értékek, a hadviselés folytán elpusztult magánjavak és a termelésben beállt csökkenés együttesen, tehát egy év alatt nagyon alacsony becslés mellett 140 milliárd koronára becsülhető.

Ekkora összeggel csökken Európa vagyona, ennyivel kevesebb lesz az Európában fölhalmozott valóságos javak értéke, mint lett volna, hogyha a háború a termelés normális menetét meg nem zavarja.

Az elszegényedés aránya és jelentősége

Milliárdos számokkal könnyű dobálódzni, mondhatná valaki! Azonban ezeknek a jelentősége attól függ, hogy milyen arányban állnak a meglevő vagyonhoz. Sajnos, a különböző államok valóságos vagyonáról biztos adataink nincsenek. A becslések mind olyan alkatrészeket is tartalmaznak, amelyek a mi szempontunkból nem tekinthetők vagyonnak; ilyen a föld értékének az a nagyobb része, amely nem a föld javítására szolgáló befektetett tőkének felel meg, hanem tőkésített földjáradék; ilyen az illető államok polgárainak külföldi államokkal vagy ezek polgáiraival szemben fennálló követeléseit, külföldi állampapírok, kötvények stb. De ha ezt nem is számítjuk le, ha a legma-

* Kautsky évi 2400 márkára becsüli egy katonának alkalmas férfi évi értéktermelését. *Neue Zeit*, 1914. szept. 18.

gasabb becsléseket vesszük is figyelembe, akkor is kitűnik a háborús szegényedés óriási mérete.

A nemzeti vagyon nagyságát becsülték:

Németországban*	330—360	milliárd M.
Franciaországban**	225—250	„ „
Angliában	250—300	

Eme magasabb becslések szerint Európa három leg-hatalmasabb, leggazdagabb államának összes vagyona — a bele nem tartozó földbirtok-értékkel és külföldi követelésekkel együtt — csak 800—900 milliárdra rúg. Az általunk becsült 140 milliárd koronás veszteség tehát mindenestre egy igen tekintélyes vagyonsökkenést jelent. Ha pedig csak a valódi vagyont becsülnők föl, a csökkenés aránya megdöbbentő nagy volna!***

Ennek a vagyonsökkenésnek az óriási gazdasági jelentőségét azonban csak akkor tudjuk igazán megítélni, ha nem a meglévő vagyonnal, hanem az évi vagyonszaporulattal hasonlítjuk össze, ha figyelembe vesszük, hogy hány évszázad munkája halmozta föl az előbb említett nemzeti vagyonokat. Schmoller a német birodalom évi vagyonszaporodását 2,5—3 milliárdra, mások valamivel többre, a legmagasabb becslés 3,7 milliárdra teszi.† Ez az egy számadat is elegendő annak a megállapítására, hogy ez a háború, ha csak egy évig tart is el, Európának legalább öt évi, talán tíz évi vagyonszaporulatát emészti föl!

Már pedig ennek óriási jelentősége van. A kapitalizmus főhajtóereje a vagyon fölhalmozódás, az akkumuláció! A folytonos erőteljes tőkefölhalmozás tette Európa számára, főleg a nyugati országok számára lehetségessé, hogy elhelyezést, megélhetést tudjanak teremteni a népesség folyton szaporodó tömegének. A gépek alkalmazása folytán a mezőgazdaságban és iparban egyre munkaerők válnak fölöslegessé. Ugyanannyi termék előállítására folyton kevesbbedő emberi munkaerőre, folyton nagyobbodó értékű termelőeszközre van szükség. A technikai haladásnak elkerülhetetlen gazdasági következménye ez. Marx tétele, hogy a gép folyton munkaerőt tesz szabaddá, minden korlátozás nélkül máig is fennáll. Azonban mindezideig az európai államok akkumulációja, évi vagyonszaporulata oly nagy

* Steinmann-Bucher számításai Mindkettő idézve Lexis: *Volksvermögen: Handvörterbuch der Staatswissenschaften* VIII. k.

** Chiozza Money számításai

*** Hogy a nemzeti vagyont általában mennyire túlbecsülik, erre érdekes példákat hoz föl Chiozza Money: az orosz államvasutak eredeti költsége £ 547,000.000: ellenben az ugyanolyan hosszúságú angol vasutak névleges értéke £ 1,335,000,000. Ugyanő kimutatja, hogy a £ 12 milliárd angol vagyonnak egy harmada föld és telekérték, tehát túlnyomóan tőkésített földjárdék. Lásd Ch. Money: *The Nations Wealth* 125—125. lap.

† Riesser: *Die deutschen Grossbanken und ihre Konzentration*.

volt, hogy a gépes termelésnek munkást kivető tendenciáját teljesen ellensúlyozta. Az európai államok ipari termelése az évente megtakarított új tőkék alkalmazása folytán évről-évre annyira kiterjedt, hogy nemcsak a fölöslegessé vált munkások találtak újra elhelyezést az iparban, nemcsak a városi népesség természetes szaporulata jutott munkához, hanem még a mezőgazdaságban fölöslegessé vált és a városokba tóduló munkásokat is el tudta tartani. Az iparral és kereskedelemmel foglalkozó népesség arányszámának emelkedése, valamint a városi népesség rohamos szaporodása bizonyítja ezt.* Marx nyelvén kifejezve: az összes tőkének a szaporulata oly nagy volt, hogy ámbár a változó tőkerész aránya a konstans tőkéhez egyre kisebb lett, a változó tőke abszolút nagysága az iparban egyre nagyobbodott, úgy hogy évről-évre több munkás talált az európai iparban elhelyezést. Ennek a fejlődésnek, amelynek végeredménye az volt, hogy nyugati Európa a világ műhelyévé alakult át, előfeltétele az akkumuláció gyors tempója és zavartalansága volt. Nyilvánvaló, hogy az akkumuláció megszűnése és az ennek a helyére lépő ellenkező jelenség, a valódi javak pusztulása, a nagyarányú elszegényedés mélyreható változásokat kell hogy létrehozzon a kapitalista világ gazdaságban.

Az elszegényedés leplezése: a fiktív tőkék szaporodása

A modern kapitalizmus sajátossága, hogy a tünetienyék lényegét egy ellenkező látszat leplezi a felületés vizsgáló előtt, így van ez a háborús szegényedéssel is, amelyet kétségbevonni az eddig elmondottak után aligha lehet. De a látszat mást mond. Azt látjuk, hogy a hadseregszállítók, a bankok, a gyárak, a kereskedők nagyszerűen keresnek, nem is említve az agráriusokat, akik minden termékükért dupla árt kapnak. Pénz van mindenfelé bőven. A falusi gazdák kifizetik tartozásaikat a takarékpénztárban. A kereskedők meggazdagodnak, mert minden árújuk értéke, amely raktárakon fekszik, rohamosan emelkedik. A hadikölcsönök mindenütt fényes eredménnyel járnak. Az általános meggazdagodás tünetei mutatkoznak a hadviselő államokban, kivéve magukat a hadművelési területeket.

Ennek a sajátos gazdagodást folyamatnak az oka a fiktív értékek, fiktív tőkék óriási méretű szaporodása. A hadviselő államok kormányai teljes mértékben tisztelik a kapitalista termelési rend alapját, a magántulajdont. A kormányok mindent amit vásárolnak, készpénzen fizetik meg és pedig igen jó árakon. Készpénzen, vagyis az illető államban törvényes fizető eszközt képező bankjegyekben. A bankjegyforgalom ennek folytán — valamint a hitelszervezet megbomlása folytán — a háború óta hihetetlenül felszökött. Íme néhány adat:

* Lásd részletesen Oppenheimer Fr.: *Das Grundgesetz der Marx'sehen Gesellschaftslehre.*

	Bankjegyforgalom, millió kor. Emelkedés		
	1914	1915	%
Német birodalmi bank március 15	2154	5924	175
Angol bank március 12	700	1490*	157
Francia bank március 11	5813	11093	92

Az orosz és osztrák-magyar bank kimutatásai a háború óta nem kerülnek nyilvánosságra, kétségtelen azonban, hogy a bankjegyforgalom ezeknél is hasonló arányban emelkedett.

Az állam bankjegyszükségeit részben a jegybanknál fölvetett függőkölsön, részben polgárainál fölvetett hadikölcsönök útján fedezi. A hadikölcsön fölvetésénél az állam természetesen kamatozó kölcsönkötvényeket bocsájt ki; ezt kapják azok a polgárok, akik bankjegyeiket, bankbetéteiket, esetleg aranyukat az államnak átengedik. Az egyes polgár szempontjából ez az aktus pusztán formális változás: előbb készpénze, bankjegye vagy más értékpapírja volt; most van helyette ugyanannyi névértékű hadikölcsöne. Az egyes polgár magángazdasági szempontjából nézve semmi változás nem történt, ugyanannyi vagyona van mint előbb. Az állam a kapott pénzen vásárol hadiszereket, élelmet, posztót. A szállítók szempontjából viszont úgy áll a dolog, hogy nekik voltak bizonyos értékű javaik, ezeket készpénzen eladták az államnak, vagyonuk tehát semmiesetre sem lett kevesebb. Közgazdasági, nem magángazdasági szempontból vizsgálván azonban a dolgot, egészen mást látunk! Azokat a hadiszereket, posztót, lovat, amit az állam a hadikölcsön útján szerzett bankjegyeken vásárolt, a hadviselés improduktív módon elfogyasztja: a valódi javak eltűnnek. Helyükbe megmaradt a polgárok kezében a hadikölcsönkötvény, amely az egyén szempontjából tőke, mert neki rendes évi jövedelmet biztosít, a közösség szempontjából azonban nem tőke, nem valóságos vagyon, hanem adósság, fiktív tőke. Fiktív, mert az improduktív módon fölhasznált tőke persze nem termel értéktöbbletet. Az ilyen kölcsönkötvény igazi közgazdasági értelme nem más, mint hogy birtokosának jogot szerez arra, hogy az ország jövődjéről a termeléséből az állam közvetítésével egy bizonyos részt magának kihasítson! Az állami kötvények utalványok leendő értékekre, nem valóságos értékek . . .

A modern hitelszervezet módot nyújt az ilyen fiktív tőkék végnélküli szaporítására. A hadikölcsönt nemcsak azok jegyezhetik, akiknek készpénzük van, hanem bárki, akinek valamiféle értékpapírja van. Ezt valamely pénzügyintézetnél lombardiroztatja és a kapott pénzen jegyez hadikölcsönt. Az ilymódon a kezébe került kötvény voltaképpen már másodfokú fiktív tőkét képez. Ha már most az állam kifogy a pénzből, újra polgáraihoz fordul kölcsönért. A polgárok azt a bankjegymennyiséget, amelyet az

* A 940 millió koronára rúgó, az állam által garantált kis bankjegyek forgalmával, amelyekről a bankkimutatás nem emlékszik meg. (*Oestr. Volkswirt.*, 1915 márc. 27.)

államtól szállítások, fizetések, zsold stb. fejében kaptak, ismét visszaadják az államnak, kapván helyébe utalványokat az ország jövődjének egy bizonyos részére. Akiknek készpénzük nincs, lombardíroztatják hadikölcsönkötvényeiket és a kapott pénzből újra jegyeznek új kölcsönt, úgy hogy most már harmadfokú fiktív tőke keletkezik. És ez tetszőleges számban ismétlődhetik. A pénz sohasem fogy el: csak a valóságos javakat fogyasztja el a hadviselés, de helyébe új és új fiktív tőkét teremt az állam. A valóságos javak helyét végül teljesen betöltik a látszólagos értékek, a bankjegyek és kötvények. Akinek régen lovai, gabonája, tehenei, acélja, reze avagy más javai voltak, annak most bankjegyei, bankkövetelése avagy államkötvényei vannak. Mivel pedig eközben az összes árúk értéke folyton drágul, mivel minden hadseregszállító fényesen keres, a megmaradó valóságos javak, a bankjegyek, bankkövetelések és államkölcsönök, szóval a fiktív és valódi javak együttes névleges értéke a háború végén sokkal nagyobb lesz, mint a háború előtt: óriási gazdagodásnak látszata keletkezik tehát ott, ahol valójában igen nagy arányú elszegényedés történt.

Európa és az idegen világrészek

Ez a látszólagos gazdagság azonban eltűnik az illető ország határain túlterjedő forgalomban. Európa évente több milliárd értékű nyersanyagot hozott be az idegen világrészekből: élelmiszereket, gabonát, húst, kávé, teát, ruházati nyersanyagokat, gyapotot, gyapjút, jutát, egyéb nyersanyagokat (kaucsukot, salétromot, reze stb.). A behozatal most, mivel Németország és Ausztria-Magyarország a tengerentúli forgalom elől kizvetlenül el van zárva, továbbá mivel a kereskedelmi hajóraj a hadműveletek által le van foglalva és a német hajók a forgalomban részt nem vehetnek, jóval kisebb mint máskor. Ez azonban csak múlandó jellegű: Európának ezekre a nyersanyagokra föltétlenül szüksége van annál inkább, mivel a háború folytán a fogyasztás a legtöbb cikknél nagyobb a rendesnél. A béke helyreállta után a nyersanyagok importja igen nagy arányokban fog megindulni. De mivel fogja a valóságos javakból kifogyott, elszegényedett Európa a nyersanyagimportot megfizetni? Eddig iparcikkkel fizetett. Azonban a hosszantartó háború folytán Európa annyira kifogyott az iparcikkekből, a háború alatt annyi ipartelep pusztult el és annyi értékes munkaerő veszett oda, hogy Európa néhány évig saját szükségletének fedezésére lesz kénytelen termelni! Iparcikkkel tehát nem igen tud majd fizetni. Nyersanyag behozatalának másik részét Európa ingyen kapta az idegen világrészekből: ama nagy tőkék fejében, amelyeket Európa, a világbankárja, a többi világrész államainak kölcsönzött. Anglia, Franciaország, Németország úgy fogják nyersanyagbehozatalukat megfizetni, hogy az idegen világrészek nyersanyagküldeményeikkel nemcsak a nekik kölcsönzött

tőkék kamatait, hanem magukat a tőkéket is vissza fogják fizetni. A fiktív tőkének belföldi szaporodását részben ellensúlyozza majd a külfölddel szemben fennálló tőkekövetelések fogyása. A szegény országok, mint Ausztria-Magyarország, Oroszország, Olaszország, amelyeknek nincsenek tengerentúl elhelyezett tőkék, kénytelenek lesznek új adósságokat csinálni külföldön, nyersanyag importjaik fedezésére. Azok a kölcsönök, amelyeket Anglia, Franciaország, Oroszország és más államok Amerikában felvettek, már mutatják a nemzetközi tőke megosztás új alakulását. Európát az a veszély fenyegeti, hogy a háború folytán elveszti pénzügyi világuralmát, ami természetesen gazdasági és politikai túlsúlyának a veszélyeztetését is jelenti. Minél tovább tart a háború, annál fenyegetőbb ez a veszedelem.

A háború folytán a nyersanyagok, főleg az élelmiszerek ára a világpiacon hirtelen felszökött. Az árucseré arányai ezáltal Európa hátrányára eltolódtak. Ugyanannyi mennyiségű mezőgazdasági termékről Európának most és nyilván még néhány éven át, sokkal több iparcikket kell majd adnia, mint eddig! Eddig általában a nagyiparos országok zsákmányolták ki az agrár országokat. Mivel ugyanis termelésükben aránytalanul magasabb organikus összetételű tőkét használnak, vagyis a termeléshez sokkal több tőkét és kevesebb emberi munkaerőt alkalmaznak, mint a tőkeszegény agrár országok, az általuk termelt érték-többlet aránylag kicsi. Amde a modern kapitalizmusban az árúk nem értékükön, hanem termelési árúkon cserélődnek ki. Mivel minden tőkének, bármily organikus összetételű is az, elméletileg egyenlő profitot kell hozni, a magas organikus összetételű tőkével termelt iparcikkek értékükön fölül, a kis fixtőkével termelt agrártermékek értékükön alul kelnek el. A nagytőkés országok ilyen módon az árucserében kihasználják a tőkeszegény országokat.* Az agrártermékek óriási áremelkedése ennek az állapotnak véget vet, a háború után egy darabig a tengerentúli agrárállamok javára billen a mérleg, ami által Európa pénzügyi és gazdasági fölényét újabb veszély fenyegeti. A háborús elszegényedés így elsősorban Európa pénzügyi uralmát a többi világrész fölött fogja megrendíteni.

Az ipartelepülés világgazdasági eltolódásai

Talán még mélyrehatóbb károsodást fog szenvedni Európa közgazdasága ipari világuralmának megrendülése által! Mindezt ideig Európa volt a világ műhelye, „a világgazdaság városa”, mint Oppenheimer nevezte. Ide hurcolták össze az ipari nyersanyagokat a világ minden részéről és innen látták el a világ ipari szükségletének nagy részét. Min alapult Európának ez az előnyös helyzete? Mivel a világpiacon árúforgalom is magán-gazdaságok útján történik, nyilván csakis azért, mert a legtöbb

* Lásd Otto Bauer: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*.

iparúknak Európában előnyösebb telephelye volt, mint a világ más részein, vagyis minden szállítási költséget számbavéve, ez idegen világrészeket olcsóbban lehetett Európából iparcikkekkel ellátni, mint hogyha minden országban mindent ottani üzemek termeltek volna.* Európa telephelyi előnyei részben saekuláris természetűek, tehát olyanok, amelyeken a világháború mit sem változtat. Ilyenek: középponti helyzete a leg-, több szárazföldet magában foglaló félgömbön, kitűnő tagozottsága, hajózható folyói, óriási együttesen fekvő vas- és kőszén* telepei. De az európai ipar fölényét ezen geográfiai tényezőkön kívül más körülmények is döntően előmozdították: itt halmozódott föl a legtöbb tőke, és ami ennél is fontosabb, itt lakik a legtanultabb és ennél fogva magasabb munkabér ellenére legolcsóbban termelő munkásság. A tőkefölhalmozódás a háború éveiben nemcsak hogy szünetel, hanem ellenkezőleg, nagyarányú tőkefogyatkozás áll be. Ami pedig a munkaerőt illeti, a háború folytán Európa ebben a tekintetben is nagy hátrányba kerül. A legbecsesebb munkaerők egyrésze odavész a háborúban; másik része, rokkantan, munkaképtelenül jön haza. Aki pedig épkezélab tér is vissza ebből a rettenetes harcából, annak a munkaereje is megfogyott, termelőképessége kisebb lett. Aki csak valaha beszélt a háborúból megtért bármily rendű vagy rangú emberekkel, tapasztalhatta milyen hirtelen megöregedett, összeroppant ott mindenki. Még mi magunk is, akik hazulról lessük a világfölforgató öldöklés híreit, az elmúlt nyolc hónapban annyit öregedtünk, mint máskor négy év alatt. A harcából visszatérő emberek nem bírnak többé avval a munképességgel, amellyel a háború előtt bírtak. Ezzel épen az a tényező szenved óriási csorbát, amelynek Európa ipara főként köszönhetette, hogy olcsóbban tudott termelni, mint a többi világrész.

De Európa ipari termelése még egy okból meg fog drágulni! Mint előbb kifejtettük, Európában a hadviselés folyamán óriási mennyiségű fiktív tőke keletkezett államkölcsonök alakjában. A háború befejezéséig a hadikölcsonök összege a 100 milliárdot tetemesen fölül fogja múlni. Ez azt jelenti, hogy ezentúl az Európában termelt évi értékmennyiségből évente újabb öt milliárdot ki kell hasítani az államkölcsonkötvények birtokosai számára. Nyilvánvaló, hogy ennek egy tekintélyes része az ipart fogja sújtani, akár közvetlenül termelési vagy jövedelmi adók alakjában, akár közvetve az ipari munkásokra kivetett fogyasztási adók alakjában. Vagyis az ipari termékek előállítása egy bizonyos hányadrésszel meg fog drágulni. Hogy mekkora ez a rész, ennek a kiszámítása nagyon bonyolult volna

* Alfred Weber: *Über den Standort der Industrien* című művében, amely a közgazdasági tudománynak legnevezetesebb alkotása az utolsó évtizedben, a telephely alakulását csak ugyanazon gazdasági területen belül dolgozta ki. Elméleti megállapításai azonban minden nehézség nélkül átvihe-tők a világgazdaságra is.

és addig végre sem hajtható, amíg nem látjuk, hogy az új terhekből mennyit vállal a nagybirtokos osztály a különböző országokban magára!

De a fiktív tőkének kamatoztatása nem az egyetlen új teher, amely a háború folytán az európai ipari termelést megdrágítja. A háború sok százezer, talán néhány millió rokkantjáról, az áldozatok hozzátartozóiról is gondoskodni kell. Ma még nem becsülhető meg milyen nagy lesz ez az új teher, de mindenestre szintén nagy súllyal fog nehezedni az ipari termelésre. Végül nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az agrártermékek óriási drágulása néhány évig mindenestre el fog tartani és hogy egyáltalán nincs kilátás arra, hogy a régi árszínvonalra visszasüljedjenek. Az európai munkásságnak nagyarányú munkabéremelést kell majd kiküzdenie, hogy a háború előtti standardját visszazereze. Ez a nagyarányú munkabéremelés pedig az európai ipari termelést arányosan meg fogja drágítani, mert ezt a munkabéremelést nem követi a munkásság munkateljesítményének emelkedése, épen azért, mert nem standardjuk emelésére, hanem az agráriusok járadékának emelésére szolgál. Mindezek alapján nyugodtan megjósolhatjuk, hogy az európai ipari termelés a háború utáni évtizedben lényegesen drágább lesz, mint a háború előtt volt; a munkaerőben rejlő telephelyelőny el fog veszni.

Ezzel pedig óriási lendületet fog venni a világgazdaságnak egy irányzata, amelyet egy élesszemű megfigyelő, Gerhard Hildebrand, már egy évtizeddel ezelőtt észrevett és amelyre munkájában nyomatékosan figyelmeztette Európa közvéleményét:* hogy az agrár országok az utolsó előtti évtizedben erős tempóban igyekeztek magukat függetlenné tenni Európa ipari uralmától, mennyire csökkent a nyersanyagok kivitele, mennyire emelkedett az ipari termelőeszközök, főleg a gépek bevitele az agrár országokba. Hildebrand megjósolta, hogy eme természetes fejlődés útján Európa ipari túlsúlya a XX. század első harmadának végén el fog veszni. Hildebrand nézete nincs mindig kellően megalapozva, mivel nem veszi figyelembe az ipartelepülés kérdéseit és mint a legtöbb közgazdasági író azt hiszi, hogy bármely iparcikket a fogyasztási országban lehet a legelőnyösebben termelni; nem veszi figyelembe, hogy épen a telephelyelőnyök folytán, amellyel némely iparág bizonyos országokban bír, épen iparos országok közt is nagy árucseré lehet ipari termékekben, mint ezt Anglia és Németország áruforgalma bizonyítja. Ennek ellenére az ő érdeme, hogy a világgazdaságnak ezt az irányát és főleg ennek lehetséges következményeit Európa gazdasági és politikai fejlődésére élesen beállította. Ez az irányzat a háború folytán nagyon meg fog erősödni. Európa most egy darabig, amíg a háború tart és amíg a háború folytan

* Gerhard Hildebrand: *Erschütterung der Industrieherrschaft und des Industriesozialismus.*

erősen megcsappant készleteit kiegészíti, egyáltalán nem lesz képes gyarmatainak — közgazdasági értelemben véve e szót, — tehát nyersanyagszállítóinak iparcikkeket szállítani. Azután pedig a fönt kifejtett okokból csak tetemesen drágábban, mint eddig. Az agrárállamokban az iparcikkek drágulása módot nyújt majd arra, hogy az eddig az európai verseny alatt nyögő iparvállalatok föllendüljenek, hogy tanult munkásságot neveljenek, hogy a meglevők mellé új ipartelepek keletkezzenek. Európa főtelephely előnye, tanult, begyakorolt, nagy teljesítő képességű munkássága, a háború folytán súlyában kisebbedett; az idegen világ-részek főtelephely hátránya a tanult munkásság hiánya, most az európai ipar versenyképtelensége idején, részben kiküszöbölődik. Mire Európa ipara fölhagy a hadviselés céljait szolgáló termeléssel, mire kiegészíti a háború folytán megsökkenett belső készleteit és újra meg akarja majd kezdeni a világpiac számára a termelést: a világ minden részében friss, erős versenytársakra fog akadni, ipari világalma alapjában meg lesz rendítve. Minél tovább tart a háború, annál nagyobb mértékben. Ennek persze mélyreható szociális következményei lesznek, amelyekről később szólunk.

Természetes, hogy a háború folytán főleg azokban a tengerentúli országokban fog az ipar nagyon megerősödni, amelyek amúgy is már az iparosodás útján voltak. Ilyenek főleg az Unió, amelynek nyersanyag kivitele állandóan csökken, ipari kivitele pedig emelkedik: Kanada, Japán, Ausztrália, Kína, Előindia, míg Afrika és Délamerika, valamint Ázsia műveletlen részei önálló ipart még soká nem fognak fejleszteni.

Természetes továbbá az is, hogy a világgazdaságban beálló ez a változás főleg Nyugateurópa államainak, Anglia, Franciaország, Németország közgazdaságát fogja sújtani. Ausztria-Magyarország, amelynek jelentős tengerentúli iparcikk-exportja nincs, csak kevéssé fogja ezt a változást közvetlenül megszenvedni; közvetve igen, mert a nyugati államok a világpiacra fölöslegessé vált áruikat fokozott mértékben igyekeznek majd nálunk elhelyezni és ezáltal az ipartelepülés tekintetében úgy sem valami előnyös helyzetben levő iparunkat fejlődésében gátolni. Oroszországot, amely felerészben úgyis ázsiai állam és amely óriási belső piacára támaszkodva, nagyon magas védővámokkal védi iparát, természetesen ez a változás nem érinti.

Vagyoni koncentráció a háború folytán; az agráriusok megerősödése

A világgazdasági változások rajza után térjünk át annak a vizsgálatára, hogy az európai országokon belül a háború milyen gazdasági változásokat létesített. A legszembeötlőbb mindenesetre a nagyarányú drágulás. Minden megdrágult, néhány kisszámú fényűzési cikk kivételével. A rohamos drágulás mindig a gazdagok vagyonát szaporítja. Minél nagyobb valamely mezőgazdasági, ipari, vagy kereskedelmi üzem, annál több félíg

vagy egészen kész árúja van. Ennek az ára pedig napról-napra emelkedik; a gazdagok automatikusan tovább gazdagodnak, anélkül, hogy ehhez bármily munkával hozzájárulnának! Ellenben a kisüzemek százazrei belepusztultak a háborúba. Sok kisiparost behívtak katonának, odaveszett, az üzem megszűnik. Sok kénytelen üzemét földadni, mert szegény ember léteére nagy nyersanyag-raktárt tartani nem tud, az anyagbeszerzés pedig a háború alatt nem történhetik úgy napról-napra, mint máskor. A budapesti és vidéki kis pékmesterek százai bezárták üzletüket; a gazdagok, akiknek van lisztjük, óriási vagyonra tesznek szert. A nagy fémipari vállalatok berendezkedtek hadsereg-szállításra és fényesen keresnek; a kisebbek, a szegények, amelyek az új berendezkedés költségeit előteremteni nem tudták, tönkremennek. A nagybankok fényesen keresnek, a vidéki kisintézetek a betétek kivonása és számtalan ügyfelük elpusztulása folytán a háború után válságos helyzetbe fognak kerülni. A vagyoni koncentráció minden téren rohamosabb, mint békés időben.

Még ennél is jelentősebb a földbirtokos osztály óriási meggazdagodása a háború folytán. A mezőgazdasági termékek ára egész Európában, sőt az egész világon, a háború folytán nagyon felszökött, nálunk körülbelül a duplájára emelkedett. A termelési költségek emelkedése nagyon csekély: a mezőgazdaság nem nyersanyagot alakít át, hanem elősegíti a földben levő anyagok átalakulását növényi és állati termékké. Az általános drágulás tehát alig érinti. A munkabér ugyan emelkedett a háború folytán; azonban a mezőgazdasági termékek termelési költségében a munkabér mindössze körülbelül csak 20%*? úgy hogy a munkabér bármily nagymérvű emelkedése a termelési költséget csak igen kis százalékkal emeli. A földbirtokos osztály tehát a háborúnak egész Európában nagy hasznát látta, kivéve a hadműveletek színterét, bárha az államok az ottani lakosságot a szenvedett károkért kárpótolni fogják, ami mellesleg megjegyezve, a háború folytán keletkezett fiktív tőkék újabb szaporítását fogja igényelni! Minél nagyobb birtoka van valakinek, annál több haszna van a mezőgazdasági termékek óriási drágulásából, mert saját háztartásának élelmiszerfogyasztása annál kevésbé jó számba. Ellenben a kisbirtokosok, zsellérek, mezőgazdasági munkások, akik nem termelnek élelmiszerfölösleget, természetesen nem húznak hasznot a drágulásból, sőt a falusi munkásnép esetleg még kárát is látja. Nem helyes tehát az a beállítás, hogy az élelmiszer-drágulás a mezőgazdaság javára változtatja meg a jövedelem-és vagyonmegosztást; nem a mezőgazdaság, hanem csak a nagy- és középföldbirtokosok gazdagodnak meg, míg a mezőgaz-

* Károly Rezső: Gazdasági üzemtanának alapján kiszámítottam a „Közgazdasági Szemle” 1911. júl., aug., szept. számaiban megjelent „A drágaság” című tanulmányomban.

dasági dolgozó nép tömegei semmi hasznát sem látják. A mezőgazdaság terén is ugyanolyan vagyon koncentráció megy végbe, mint az ipar és kereskedelem terén.

Teljes súlyával nehezedik a drágulás a személyes munkájából élő néprétegekre, a munkások és hivatalnokok tömegeire. Ezeknek a jövedelme a háború alatt inkább csökkent mint emelkedett: a rettenetesen megdrágult viszonyok közt kénytelen volt az egész munkás- és hivatalnok-osztály a háború alatt standardját leszállítani: az ételmezés, a kulturális kiadások körül erős redukciók történtek. A hivatalnokcsaládok asztaláról eltűnt a megszokott mindennapi hús, a zsemle, kalács, a tej, tojás: helyét a hadiételmisszerek foglalták el, a munkások ételmezése pedig egyenesen az ostromlott vár helyőrségének ételmezésére emlékeztet.* A hivatalnok- és munkásosztály semmi hasznát nem látja a háborús áremelkedésnek, de teljes súlyát érzi. A drágulás jelensége az egész világra kiterjed: természetesen a legnagyobb arányú a világpiactól leginkább elzárt Németországban és Ausztria-Magyarországon. Kisebb méretű a többi államban. De még Angliában is olyan nagyarányú, hogy az angol munkásság hatalmas bérmozgalmak révén tetemes béremelést vívott ki épen a drágaságra való tekintettel. Európa többi hadviselő országaiban ez az út a munkásság standardjának föntartására nem áll nyitva.

A jövedelemmegoszlásnak a nagybirtokos- és nagyparaszt osztály javára szolgáló ez az eltolódása a háború befejeztével sem fog hamarosan véget érni. A háború egyik legfontosabb hatása az állatállománynak egész Európára kiterjedő, óriási; arányú megfogycsökkenése, egy általános depekoráció lesz. A javak eltűnése, amely a háborús közgazdaságot általában jellemzi, itt is teljes erővel lép föl, azzal a különbséggel, hogy az állatállomány kiegészítésére hosszabb idő kell, mint más javak pótlására. Mivel pedig megfelelő állatállomány alig nélkülözhető előfeltétele az eredményes növénytermelésnek, nyilvánvaló, hogy Európa termésátlagai a háború után jó ideig kisebbek lesznek mint a háború előtt! Itt is meg fog nyilatkozni az általános szabály: a mezőgazdaság valóságos értéktermelése kisebb lesz, a pénzben kifejezett értéke azonban sokkal nagyobb, mint máskor. A depekoráció különösen rossz hatással lesz a magyar mezőgazdaságra, amely már a háború előtt is kelleténél kisebb állatállománnyal rendelkezett; a mezőgazdasági többtermelés ideálja a háború folytán legalább újabb tíz évi halasztást szenvedett!

Természetes, hogy a vagyoni és jövedelmi viszonyokban a földbirtokos osztály javára beállt eltolódás nem fog hatás

* Jellemző, hogy míg béke idején Budapesten a lóhús vevőközönsége csak a legszegényebb néprétegekből került ki és a piacra került mennyiséget alig lehetett eladni, most már oly óriási a tolongás a lóhússzékék előtt, hogy rendőri beavatkozásra van szükség és mindenki csak félkilót kap egyszerre.

nélkül maradni a politikai viszonyokra sem: az agráriusok politikai és társadalmi befolyása Európaszerte növekedni fog, nálunk pedig egyenesen korlátlan lesz. A magyar mezőgazdaság fölsegítése címén bizonyára az új követelések egész sorával fognak az agráriusok a magyar állammal szemben fellépni. Amint látjuk, a politikai perspektíva semmiképp sem mondható rózsásnak.

A fiktív tőkék fölszaporodásának hatása a háború után: nagy konjunktúra!

Minél tovább tart a háború, annál több valóságos érték pusztul el, annál üresebb, kifosztottabb lesz Európa! Elfogy minden: a gabona, a ló, szarvasmarha, disznó, a fémek, a szén, a textilárúk minden fajtája, a bőr és minden ezekből készülő termék. Kiürülnek a gyárak, raktárak, üzletek. A pénzbőség nem tudja többé leplezni a valóságos szegénységet.

Természetes, hogy ilyen körülmények közt a háború befejezése után hamarosan igen nagy konjunktúrának, a termelő munka nagyarányú megfeszítésének kell bekövetkezni. Európa területén legalább is tízezer falut és várost kell újra felépíteni! Az elpusztított utakat, vasutakat, hidakat és alagutakat helyre kell állítani. A kifogyott készleteket gyors tempóban pótolni kell. Nagyarányú föllendülés fog bekövetkezni, a munkapiac ahol oly sok százezer, talán millió becses munkaerő hiányozni fog, a munkásokra kedvező lesz, nagy munkáskereslet lesz erősen emelkedő munkabérek mellett! Így lesz ez minden hadviselő országban, a győztesnél csakúgy mint a legyőzötnél.

A háború utáni nagy konjunktúrát a fiktív tőke óriási mennyisége még jobban fokozni fogja! A forgalomba került rengeteg mennyiségű papírpénz birtokosai, minden áron igyekezni fognak pénzüket kamatoztatni. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha azt produktív módon használják föl, vagyis termelő eszközökbe fektetik, hogy értéktöbbletet termeljenek vele. A parlagon heverő pénz nem tőke, nem kamatozik. Igaz, hogy ennek ellentmond az a tény, hogy hiszen mindenkinek módjában van pénzét bármely pénzintézetnél kamatozóan elhelyezni. De ez semmivel sem rontja le előbbi állításunkat. A pénzintézetek csak úgy képesek kamatot fizetni, ha a maguk részéről vagy közvetlenül profitot hajtó vállalkozásokba fektetik, vagy olyanoknak adják kölcsön, akik ezt cselekszik. A modern bank-szervezet nem szaporítja semmivel a tényleg termelt és a tőketulajdonosok közt fölosztható értéktöbblet mennyiségét; csak arról gondoskodik, hogy minden pénztőke arányosan részesüljön a termelt összes profitból, még ez esetben is, ha parlagon hever a bankok kasszáiban. Természetes, hogy minél nagyobb a parlagon heverő tőkék aránya a működő, értéktöbbletet termelő tőkéhez képest, annál kisebb lesz a pénztőke kamatja, annál alacsonyabb a kamatláb! A pénztőkét tehát át kell alakítani termelőtőkévé, akár közvetlenül a

tulajdonosok által, akár a bankok közvetítésével. Így tehát egy óriási arányú alapítási láz fog bekövetkezni, számtalan új ipari és közlekedési vállalat fog keletkezni. A munkaező nagy részét új termelő eszközök termelése fogja igénybe venni; az újonnan keletkező gyárak épületeit, gépeit, berendezéseit fogják termelni. A fiktív tőkének ez a törekvése, hogy termelő tőkévé alakuljon át, növelni fogja a drágaságot, illetve meg fogja hosszabbítani a drágaság tartamát, mert a munkaezőnek túlnagy része lesz új termelőeszközök termelésével elfoglalva és így a kész, a közvetlen fogyasztásra alkalmas javak termelésére kellenél kevesebb munkaező fog jutni.

Normális gazdasági állapotban a fölösleges mennyiségű bankjegy visszavándorol a kibocsátási helyre, a központi jegy-kibocsajtó intézetekhez. A forgalomban mindig csak annyi marad, amennyi annak lebonyolításához szükséges; mihelyt nincs rá szükség, mindenki siet ezt visszajuttatni a jegybankhoz, hogy ne kelljen érte kamatot fizetni. Az elintézésnek ez a módja a háború után nem lesz lehetséges, mert a számtalan milliárdra rugó papírpénz — és ennek elhelyezése által keletkezett bankbetét—nem kölcsönzés útján került tulajdonosaihoz, hanem olyan módon, hogy a háború előtt volt valóságos vagyonok, reális javak helyébe lépett, vagy a háború alatt szerzett óriási profitokat testesíti meg. A bankjegy-mennyiségnek tehát nincs meg a rendes útja vissza a jegybankhoz és nyomása a közgazdasági életre csak akkor szűnik meg, ha sikerül érte külföldön valóságos javakat kicserélni, vagy a belföldi árütermelést és forgalmat annyira emelni, hogy a megszorodott pénzmennyiségre mint forgalmi eszközre szükség van!

Sokan azt hiszik, hogy a győztes fél részére a nyerendő hadisarc a háború közgazdasági pusztításait kipótolja. Ez nagy tévedés. Elsősorban a most folyó háború költségei oly rettenetes nagyok, hogy a legyőzött fél teljesen képtelen lesz a győztes hadiköltségeit csak némiképp is megközelítő sarcot előteremteni. Másodsorban a hadisarc az államnak jut; az állam kifizeti vele adósságainak egy részét. Ez hasznos, amennyiben kisebbíti a kamatterhet, kisebbíti az évi értéktermelésnek azt a részét, amelyet az állam évről-évre kénytelen kiadásainak fődözésére kihatítani. Ezzel szemben egy nagy hadisarc a győztes országokban elhelyezést kereső tőkék mennyiségét erősen növelné. Mert hisz nyilvánvaló, hogy az arany — a hadisarcot aranyban szokták fizetni — amely így az illető országok polgárainak birtokában az eddig bírt államkölcson kötvények helyébe lép, önmagától ép oly kevésbé kamatozik, mint a papírpénz. Azok tehát, akiknek a hadisarc folytán kamatozó államkötvények helyett aranyból áll a vagyonuk, szintén kénytelenek odatörekedni, hogy aranyukat termelőeszközökké változtassák át, tehát növelik a termelőeszközök iránti keresletet, erősítik a konjunkturát, szítják a drágaságot. Az aranynak a papírpénzzel szemben

csak az az egy nagy előnye van, hogy sokkal könnyebben lehet érte külföldön javakat becserezni, mint a papírpénzért.

Nagy konjunktúra, bőséges pénz olcsó kamatláb mellett, nagy munkáskereslet, de egyben igen nagy drágaság: ezek lesznek a háború befejezte után a közgazdasági élet legjellemzőbb vonásai. A gazdagodási folyamat a vagyonosok számára tovább fog folyni!

A konjunktúrát követő ipari válság

A kapitalista termelésben a nagy konjunktúrát nagy válság szokta követni. A termelés anarchiája folytán a termelő eszközök termelése, a termelés kibővítése a jó konjunktúra idején olyan nagyarányú, hogy túltermelés keletkezik és beáll a válság a maga ismert tüneteivel: árúfölhalmozódás, hitelmegvonás, csőd, pénzválság, munkanélküliség. A háború utáni nagy konjunktúrát egy minden eddiginél óriásibb és hosszabb tartamú válság fogja Európában fölváltani két okból: először is, mivel a termelőeszközök termelése, a termelés kiterjesztése a háborút követő konjunktúra idején sokkal nagyobb arányú lesz, mint máskor, mert a háború alatt keletkezett rengeteg új papirostóke keresi majd a módját a produktív elhelyezésre. Másodszor a világgazdaságban a háború folytán beállott ipartelepülési eltolódások miatt, amelyekről előbb szóltunk. Mire Európa ipara ki fogja egészíteni saját megcsökkent készleteit; mire fölépülnek a konjunktúra idején keletkező óriási új ipartelemek és az európai ipar ismét régi tengerentúli piacait keresi föl iparcikkeivel: mindenütt szemben találja majd magát az újonnan, a háborús korszak alatt keletkezett tengerentúli ipar termékeinek versenyével. A válság rettenetes és végnélküli lesz, mert nem áll majd rendelkezésére az európai iparnak a válság legyőzésének rendes módja: a piac kibővítése! Nem lehet majd többé új piacokat nyitni, új kizsákmányolási területeket szerezni a fölöslegessé vált ipari termékek elhelyezésére. A tengerentúli államok bizonyára magas védővámokkal fogják óvni zsenge iparukat. Nyugateurópának a tengerentúli exportra fölépített iparát olyan hosszantartó válság fenyegeti, amire a modern kapitalizmus történetében még nem volt példa.

De nemcsak hogy iparcikkeket lesz nehéz az idegen világ-részekben elhelyezni: nehéz lesz az iparúzéshez szükséges nyersanyagot is beszerezni. Az újonnan fejlődő helyi ipar azoknak tetemes részét a maga részére fogja lefoglalni. Európa iparosodásának folyamata evvel meg fog akadni. Az ipari munkásság egy része a tengerentúl keletkezett, gyorsan fejlődő iparban fog keresetet találni. A mezőgazdasági munkásság városba tódulása meg fog szűnni, mert az idegen világ-részek korlátozzák nyersterményeik kivitelét Európába és így Európa lakosságának azon kell majd lenni, hogy saját területén termelje meg élelmének és ruházati nyersanyagának nagyobb részét. Ez pedig jelenti a mezőgazdasági termékek drágulását, a föld értékének

emelkedését és a földbirtokos osztály egyre növekvő hatalmát. Súlyos hosszantartó válság után bizonyos világgazdasági kiegyenlítődés fog beállni. Nyugateurópa meg fog szünni a világ műhelye, egyetlen „város” lenni. Viszont a világ többi részén is jelentősebb ipari termelés fog folyni. Európa pénzügyi, ipari és evvel politikai és kulturális túlsúlya meg fog szünni, vagy legalább is súlyos csorbát fog szenvedni!

Az a kép, amelyet itt festek, talán túlsötét! Ez attól függ, amit ma még senki sem tud eldönteni, hogy mennyi ideig tart a háború: továbbá még inkább attól, hogy Európa eddigi ipari fölényét milyen arányban idézték elő megváltoztathatatlan természeti tényezők és mennyiben történelmi okok; a nagy tőkefőlhalmazódás és a tanult munkásság. Lehet, hogy a tényleges fejlődés kevésbé sivár lesz, de azt kétségtelennek tartom, hogy a fejlődés iránya ez lesz. A háborúval kapcsolatos nagy vagyon- és üzemkoncentrációnak legfeljebb annyiban lesz a válságra enyhítő hatása, hogy a termelés és fogyasztás viszonya áttekinthetőbbé válván, a túltermelés nem lesz nagyméretű és sok érték nem fog elpusztulni. Annál súlyosabban fog a válság a munkásosztályra nehezedni. A koncentrált nagytőke nem a termelt értékek elpusztítása által fogja a túltermelést megszüntetni, mint ez a régebbi válságokban történt, hanem a termelés szünetelése és korlátozása révén. Ilyenformán a válság főleg hosszantartó munkanélküliségben és nem nagy bukásokban, nem kapitalista vállalatok összeomlásában fog megnyilvánulni. Így volt ez már az utolsó két válság alkalmával is. A koncentrált nagytőke a válság terhének oroszlánrészét a munkásság vállaira hárítja át...

Magyarország a háború után

Természetesen bennünket elsősorban az érdekel, hogy mi lesz Magyarországon a háború után. Erre ma részletesen felelni lehetetlen. Részben olyan föltevésekkel kellene számolni, amelyeknek bekövetkezése a háború eredményétől függnek. Azok az általános megállapítások, amelyeket eddig kifejtettünk, természetesen Magyarországra is állnak. Magyarország is nagyon megfogyatkozott valóságos javakban. A forgalomba került papírpénz mennyisége bizonyára itt is igen nagy. A munkaerő pusztulása a háború folytán szintén. Ilyenformán a háború utáni időben nálunk is egy nagyarányú gazdasági föllendülés várható, amelyet nálunk is egy hatalmas gazdasági válság fog követni. Az európai ipar világpiaci válsága Magyarországot közvetlenül alig fogja érinteni, mert nincs a világpiac számára dolgozó ipara. Közvetve azonban a magyar ipar nagyon is meg fogja érezni a háború okozta világgazdasági válságot. A tengerentúli piacokról kiszorult német, angol, osztrák ipar főlegesen vált iparcikkeit rá fogja zúdítani Magyarországra, túrheterlen versenyet támasztva a telephely dolgában úgysis hátrányos helyzetben levő magyar iparnak!

Rettenetes súllyal fog nehezedni Magyarországra az állami kiadásoknak nagyarányú megnövekedése a háború után. Aligha tévedünk, ha a háborúból keletkező új államadósságnak Magyarországra eső hányadát 6—8 milliárd koronára becsüljük, amelynek évi kamata 4—500 millió korona, tehát sokkal több, mint amennyit Magyarország összes eddigi államadósságai fejében fizetett.* Ehhez kell még számítani a rokkantak, özvegyek, árvák, nyugdíjasok eltartására szükséges összegeket. Oly összeg ez, amely a magyar állam valóságos kiadásait — ha az üzemi természetű és így visszakerülő kiadásokat leszámítjuk — csaknem megduplázza. Ez pedig a mai adóteher megkétszereződését jelenti.

Még nyomasztóbb hatással lesz az élelmiszerek roppant magas ára. A háború folytán az élelmiszerek világpiaci ára is tetemesen felszökött; a monarchiában érvényben levő roppant magas agrárvámok pedig elvégzik a többit: a monarchiának a háború után is a legmagasabb élelmiszer árai lesznek a világon. A nagy adóterhet, a rettenetes élelmiszerdrágaságot és az ipari válságot Magyarországot gyöngye közgazdaságát alapjában meg fogják rendíteni: a kivándorlás, amely az utolsó évtizedben 1903-tól 1912-ig több mint egy millió emberre szökött föl, a jó konjunktúrát fölváltó gazdasági válság idején eddig el sem képzelt „méreteket fog ölteni ...

„Tanulságos és fontos feladat volna, megvitatni és megállapítani azt a gazdaságpolitikai programot, amelynek keresztülvitele lehetővé tenné Magyarország számára, hogy a háború által előidézett gazdasági bajokkal sikeresen szembe szálljon. Ennek a tárgyalása azonban kívül esik mai tanulmányunk keretén. Csak azt akarjuk jelezni, hogy ha sikerülne Magyarország mai belpolitikáját megváltoztatni, ha sikerülne f komoly, becsületes, demokratikus birtok- és állampolitikát megindítani, Magyarország eddig ki nem használt gazdasági erőforrásait megnyitni: több reménnyel nézhetnénk a jövő elébe, mint sok más gazdagabbnak tartott európai ország!

* Az 1912. évi zárszámadások szerint az összes államadósságok összege csak 5,5 milliárdra, a kamatteher 323 millióra rúgott.

Lakos Béla: Új Törökország*

1. Az újraébredés

Abdul Hamid szultán uralkodása óta Európában a Török birodalmat „beteg embernek” tartották. Ezt az epithetont, a török birodalom, tekintve az ország gazdasági és társadalmi téren való elsatnyulását és elernyedését igen sok tekintetben ki is érdemelte.

A XVIII. század végétől kezdődik az ország katonai tekintetben való aláhanyatlása, melynek eredménye lett a Török birodalomnak a Fekete tenger északi részéről való kiszorítása és a Duna vonalától délre eső apró szláv országoknak a függetlenítése. A múlt század közepe táján a Törökország támogatására nyugat Európa népeinek kellett jönniök, éppen azoknak a nemzeteknek, amelyeknek pár évtizeddel előbb a legtevékenyebb része volt abban, hogy a Balkán félsziget délnyugoti fele a mozlím uralom alól felszabadult. Az 1877—78-iki orosz-török háború, ha mutatott is fel fényes hadi győzelmeket, de azért a törökre nézve óriási területvesztést jelentett és ismét az európai államoknak kellett közbelépni a berlini kongresszuson, hogy a Török birodalmat a Balkán félsziget déli részében megtarthassák, éppen ilyen veszteséghezó volt az 1897-iki török-görög háború is, mely a törökökre nézve, hadi előnyeik dacára is, területvesztéssel járt.

Ezen időtől kezdve a kapitalista államok által mesterségesen előidézett macedóniai zavarok, a balkáni népek aspirációi teljes pusztulással fenyegették a birodalmat. Midőn a veszedelem a legnagyobbak látszott, akkor került olyan egyéneknek kezébe a birodalom vezetése, akik a mozlím és a török nemzeti öntudat újjáébredésére révén a már-már haldokló birodalom testébe, nemzetet megújító, felfrissítő vért tudtak önteni.

Az új rezsim uralma V. Mohamed trónraléptével kezdődött, ez a kezdete a ma már fényes eredményekre rámutatható reorganizáció korszakának. Az új rendszer vezetőinek társadalmi, gazdasági átforgató munkájuk közben a régi uralom megmaradt, konzervatív vezetőivel is meg kellett küzdeni, így ha nagy eredményekkel járt is munkájuk, de mégsem tudott az országnak kifelé olyan presztízst szerezni, mint amilyen egész joggal megilleti ma már Törökországot. A birodalom reorganizációja a progresszív irányzatú új törökök munkája, kik a felébredett török nemzeti öntudatra és a megújított

* Szerző ezen cikkében ama tanulmányai eredményéről számol be, melyeket közvetlenül a háború kitérése előtt a helyszínen végzett. *A szerk.*

izlamra akarják fektetni az új Törökország fundamentomát és ebbéli törekvésüket sem az 1912—13. évi balkánháború sem az ezt megelőző tripoliszi háború nem tudta megingatni, sőt talán az utolsó három év minden vesztesége, viszontagsága mintha erősítette volna a nemzeti öntudatot, és megteremtette volna a sokat hirdetett egységes török nemzetet.

A felébredt nemzeti öntudat szinte bámulatos erőfeszítések keresztülvitelére képes, áthatja az egész nemzet minden rétegét, adakozásra bírja a szegényt ép úgy mint a gazdagot. A török a háború kitörése előtt csak „nemzeti alkotásoknak” tudott örülni, míg az európai államok közvéleménye a múlt év tavaszán kicsinyes dolgokon rágódott, addig a felébredt nemzeti szellem és a megújódott izlam Törökországban oly lázasan dolgozott, mintha már hónapokkal előbb tudta volna a nagy világháború bekövetkezését, és összekötetései révén messze keleten elkészítette a talajt a szent háborúra addig, míg a csigalassúságú európai diplomácia a jegyzékváltásokkal töltötte drága idejét.

Törökország előhaladásán munkálkodó államférfiaknak még kevés idejük volt arra, hogy a társadalmi és állami élet minden terén érvényesítsék munkaerejüket, de legalább elérték azt, hogy még Anatóliának távol eső kormányzóságaiából és szolgabíróságaiból is kiszorították a régi rendszernek korrupt alakjait, akiknek égisze alatt elzsibbadt Törökországnak gazdasági és állami ereje annyira, hogy vele együtt az egész mozzlim világ játékszerévé vált a legönzőbb kapitalista államnak, Angliának. A kegyenc uralom, mely magával hozta Abdul Hamid uralma alatt a végtelen korrupciót, nyitotta fel a vallási és nemzeti érzületükre féltékeny törököknek a szemét és lényegesen hozzájárult ahhoz, hogy az új rezsim hátat fordított az angol barátságának és a hatalmas Német birodalom anyagi és katonai támogatásával igyekezett a Török birodalmat függetleníteni úgy az angol mint a francia befolyás alól.

Új Törökország megalkotásában tehát az új törökökön kívül kétségtelenül legnagyobb érdeme a német birodalomnak van. Legjobban érezhető az ő befolyása a gazdasági élet terén, különösen azokon a vidékeken, amelyek Bagdad-vasút kiépítése révén az úgynevezett „német érdekszférához” tartoznak.

Az új törökök reorganizáló munkásságukat Macedóniában kezdték meg, annak agrikulturális viszonyain való javításával, iskolák állításával; midőn azonban az európai Törökországnak $\frac{4}{5}$ része leszakadt Törökország testéről, a török birodalom egy nagy, örökké gennyedő fekélytől szabadult meg, így egész erejét az új török mozgalom a nemzetileg, vallásilag egységes Anatóliára vethette rá és így nem egy vallásilag és nyelvileg mozaikszerű területnek soha egyetnemértő és összeolvaszthatatlan elemeinek kulturális és gazdasági reorganizálásán kellett dolgoznia, hanem olyan területeken, mely 80%-ban török és mozzlim. Erre a munkájára az új török rezsim joggal rámondhatta, hogy ez „nemzeti munka”.

A bukaresti béke óta az egész török világ jelszavává lett, hogy Anatólia maradjon meg töröknek. Talán erre vezethető

vissza, hogy nem a néptelenné lett európai Törökország dúsgazdag földjére telepítették le a szerb brutalitás és a görög kizsákmányolás elől menekülő törököket, hanem Kis-Ázsiába, ennek tulajdoníthatjuk azt is, hogy míg Konstantinápoly környékén levő gyárok a háború folyamán megszakadt üzemüket még ma sem állították helyre, addig Anatóliában a kormány új gyárok építésének kérdésével foglalkozik.

2. Pénzügyi helyzet

Az új rezsimnek munkáját megnehezíti a birodalom végtelen szomorú pénzügyi helyzete, mely a megelőző kormány korrupt gazdálkodásának eredménye. A török birodalomnak ma 3700 millió koronára tehető az állami adóssága, mely évenként folytonosan növekszik, amennyiben a 675 millió korona bevételnek csaknem felét az államadósságok kamata és a függő adósságnak törlesztése emészti fel (360 millió korona), így az állam többi kiadásait az állami bevételek fedezni nem tudják s ezért az évi kiadások a bevételnek épen kétszeresét teszik, ezért dolgozott az állam úgy 1912—13-ban mint a múlt évben is 670 millió deficittel.

A török birodalom nyomasztó pénzügyi helyzete részben arra vezethető vissza, hogy a francia tőkével dolgozó Ottoman bank az ország nyomasztó gazdasági helyzetének kihasználását tűzte ki céljául. Ebbéli törekvése kilátszik abból, hogy a török birodalomban értéktelen réz- és csekély mennyiségű ezüst- és aranypénz van csak forgalomban; papírpénz egyáltalában nincsen, aminek az ország gazdasági helyzetére szinte kiszámíthatatlan hátránya van. A pénzügyi helyzetet jellemzi, hogy míg a török fontot* Konstantinápolyban 102—103 piasztterben fogadják el, addig Kis-Ázsia túlsó részén pl. Adanában egy török font 100, Síría északi részén pedig már csak 99 piaszttert ér. Rendezett pénzügyi helyzetben levő államban elképzelhetetlen az, hogy az államilag elismert pénzegység a birodalom különböző részeiben, különböző értékekben váltassék be. A papiros pénznek hiánya megakasztja a pénzforgalmat, lehetetlenné teszi a kereskedelmet, ezért egyes vidéken a vagyonosabb birtokos osztály ruhájában bevarrva tartja aranypénzeit, más helyen pedig a női nyakékekben, vagy óriási értéket képviselő fejdíszbe fektetik összes tőkéiket.

Kis-Ázsia déli részén vannak egyes járások, ahol egy-két millió korona érték kamatozatlanul hever; erre vezethető vissza a föld áraknak nagyon csekély emelkedése, dacára annak az agrikulturnális emelkedésnek, amit Anatóliában a németek hatása alatt az utolsó 3—4 évben a török gazdák elértek. Azt hiszem páratlanul áll a mezőgazdaság történetében, amilyen esetekkel találkozunk az adanai vijaletben, ahol a föld annyit jövedelmez, mint amennyi az ára. Azt sem mondhatjuk, hogy nincsen itt a földre vevő, de nincsen elegendő arany a forgalomba bocsátva, így a kereslet dacára sem képesek a gazdák földjeiket eladni.

Tudvalevő dolog, hogy Törökországban forgalomban levő rézpénz csaknem teljesen értéktelen, vagy olyan csekély értéket képvisel,

* Egy török font = 22 korona, egy piasztter = 20 fillér.

amelylyel a legnyomorúságosabb igények között élő török sem tudja eltüntetni életét. Ha már most ez a török munkás valamely kevés pénzhez is juthat, aranyba váltja azt be, de ezt az arany pénzt nem adja ki a forgalomba; képes a legnagyobb nélkülözésekre, csakhogy az arany birtokában megmaradhasson. Kis-Ázsia olyan területein, ahol jobb megélhetési viszonyok vannak, pld. a manavgati vagy alajai járásokban egyszerű munkás embereknél nemcsak török fontot, hanem francia, sőt angol arany pénzeket is nagy mennyiségben találhatunk, pedig a turáni nép, úgy török, mint magyar szereti a földet; a török is elsősorban földéhes, földhöz pedig tekintve a Török birodalom birtok viszonyait könnyen juthatnak a legegyszerűbb törökök is, de a szerencsétlen pénzügyi viszonyok folytán nagyon nehezen szerezhetik azt meg. Még nagyobb baj, a takarékpénztárak nagy hiánya. Ez az oka, hogy Anatólia déli és keleti részében a török gazdák a föld termékenysége dacára sem tudnak agrikulturális haladást elérni, mert gazdasági befektetésekre pénzüik nincs, bankok hiányában nem is juthatnak hozzá, ezért földjeik parlagon hevernek. Adalia közvetlen közelében tízezer dönös* földbirtokos forgótöke hiányában nem képes földjéből megélni: ilyen eset tömegtelen van szerte-széjjel Anatóliában, mert a magas munkabérek a földbirtokosok képtelenek fizetni és nem is kapnak — lakosság csekély volta miatt — elegendő munkásokat, gépeket pedig pénz hiányában nem szerezhetnek be.

Szinte hihetetlen az a kizsákmányolás, amivel a görög uzsorások egész Anatóliában kiszipolyozzák a mozlím lakosságot. Egyetlen még gazdagnak tartott kaza (járás) hivatalos adatai fényes világot vetnek a görög kizsákmányolására, az alajai kaza lakosságának 65%-a 2000, 25%-a 2500 piaszttert, míg ellenben 5%-a, az uzSORÁS görögök 5000 fonttól—15.000 fontig keresnek évente! (400 korona évi keresettel szemben 330.000 korona). Ezek az adatok a jövedelmi adó alapján vannak összeállítva. Nem ritkaság a 100% sőt itt-ott a 600% uzSORA sem, a kormány alig tud az uzSORÁSOK ellen védekezni, a földnépe pedig kénytelen felvenni az uzSORA kölcsönt és gyakran fél év múlva 100 piasztter helyett 600 piaszttert is fizet.

Ilyen pénzügyi helyzet aligha van több a földön!

A múlt év júliusában tárgyalta a törvényhozás a nemzeti mozlím bank felállításának terveit, amelyhez a tőkét 80%,-ig a török kormány adta volna és csak 20%-ot adott volna a külföld, a háború folyama alatt azonban a kormány lefoglalta az Ottoman Bankot és így a nemzeti mozlím bank felállításának terve időszerűtlenné lett. A nemzeti kezelésbe átment Ottoman Banktól egész joggal elvárhatja a török nemzet mizerábilis pénzügyi helyzetének jobbra fordulását.

Hazai pénzpiacunknak több érdeklődéssel kellene viseltetnie a török viszonyok iránt, mert az kétségtelen tény, hogy a Magyar Bank és K. R. törökországi működéséről a legnagyobb elismeréssel emlékeznek meg és Dél Anatólia több városában fiókok alapítása a bukástól mentene meg egész vidékeket, viszont a Magyar Banknak konkurrencia nélküli új működési teret jelentene.

* 1 dön = 1/3 kat. hold.

A nyomasztó pénzügyi helyzetre vezethető vissza, hogy a török kormány épen olyan területeket kénytelen idegen bankcsoportoknak kihasználás céljából átengedni, amelyek a legjobban jövedelmező forrásai lennének az állami bevételeknek.

3. Adózás

A szomorú pénzügyi helyzet eredménye az a szörnyű kizsákmányoló adórendszer, ami a török birodalom minden egyes polgárát sújtja. Egy 29.000 lakosságú járás, melynek területéből alig 800 □km. a termő terület és közel 2400 □km. teljesen terméketlen, köves terület, a következő adókkal van sújtva: félmillió piaszter a gabona adó, 200.000 piaszter állat-adó, amellett 140.000 piaszter a rendes állami adó; 75.000 piaszter útdadó, a 81.000 ha. kiterjedésű erdő után pedig összesen 110.000 piasztert fizetnek a nomád jürükök legeltetés cím gyanánt; úgy hogy a 29.000 lakos 1,025.000 piasztert fizet a jövedelme után, azaz 225.500 koronát. Vajon mennyi marad meg a nyomorúságos viszonyok között élő népnek, erről az egyes falvak lakóinak előttünk szinte elképzelhetetlen primitív élete fényes tanúbizonyságul szolgálhat. Ugyanezen kazának területén 38.000 piasztert vettek fel az állami költségvetésbe az állami iskolák fenntartására, holott 58 falura és egy 8000 lakosságú városra 7 elemi iskola esik, melyben mindössze 500 tanuló van. Továbbá van egy gimnáziuma, amelynek 4 tanára a múlt év júliusában már 4 hónapig nem kapott fizetést. Hozzávehetjük még ehez azt, hogy ennek a járásnak az összes vagyona 60.000 font, amelynek körülbelül háromnegyed része állami birtok. A török vagy jürük gazda hogyan képes ezt a szörnyű terhes adót kiteremteni olyan terményárak mellett mint a kazában vannak, szinte érthetetlen: a háború előtt a fent említett kazában egy oka* búza 1 piaszter, egy oka hús 2—4 piaszter volt. Ilyen terményárak mellett ilyen nyomasztó adók csak a legnagyobb nyomort, szegénységet eredményezhetnek, nem is csoda akkor ha egy nő cseléd 60—65 piaszterért azaz 12—13 koronáért szívesen elszegődne egy évre, ha akadna gazda aki felfogodná!

Nem állítom azt, hogy ilyen szomorú képet tudnék adni Anatólia összes járásairól, de az bizonyos, hogy a nyomasztó adózási rendszer a többi járás lakosságára is hasonló módon ránehezedik és ennek okát nem a török kormány panamáiban, nem az új rezsim vezető államférfiáinak hibáiban kell keresnünk, hanem az Ottoman Bank és a régi rendszer megvesztegethető politikusainak korrump rendszerében.

4. Hadsereg

Az új török rendszer munkáját a rossz pénzügyi helyzeten kívül megnehezíti az a körülmény, hogy az összes bevételeknek felét a hadügyi kiadások emésztik fel. De a hadügyi kiadásoknak ily nagy összegben való beállítása elkerülhetetlen volt az új rezsimre nézve, mert a török szárazföldi hadsereg az új törökök uralomra jutása előtt a legszámalmasabb állapotban volt, tengeri hadereje pedig a szomszédos Görögországgal sem versenyezhetett. A hadsereg reor-

* Egy oka 1,28 kg.

ganizálásában, annak felszerelésében, de különösen magának a hajóhadnak a megerősítésében az új török kormánynál sokkal többet tettek a németek, akiknek érdemök Törökországnak mai ellenálló képessége. A német katonai alkotások alaposságát igazolja a most folyó világháborúnak kimagasló ténye: a Dardanellák eddigi bevehetlensége. A szárazföldi hadseregnek modern fegyverekkel való felszerelése épen annyira új, szinte mondhatnám tegnapi dolog, mint Smyrna megerősítése, amellyel még szeptember elején sem volt kész a török hadvezetőség. A suezi csatorna és Egyiptom megtámadása s az ott elért eredmények igazolják, hogy a török hadsereg a most folyó háborúban épen olyan pozitív sikereket volt képes már eddig is felmutatni, mint szövetséges társai, csak az örökké türelmetlen hazai újságéhes közönségünk találja hosszúnak azt az időt, amely alatt a sínai félszigeten át a Hedzsász vasúttól Suezig eljutnak a törökök. Akik ismerik ennek a területnek sivatag jellegét, muníció szállításra szinte elképzelhetetlen nehéz viszonyait, azok bámulják a török sereg eddig elért gyorsaságát.

5. Népinevelés

Az állami kiadások tételei között a hadügyi kiadások mellett roppant csekély összeggel szerepelnek a kultusz tárca tételei (42 millió). E téren az új török kormány munkája majd csak ezután fog megkezdődni. A török birodalom népinevelés kérdésének megítélésénél nem szabad azonban felednünk, hogy a Vakuf minisztérium kezén van ma is még Anatóliában a legtöbb birtok s talán mondhatnám az egész török birodalomnak legelső földtulajdonosa a Vakuf minisztérium, mely jövedelmének jórészét a népinevelés céljaira használja fel. Ez a magyarázata annak, hogy az utolsó 4—5 esztendőben az egyes járások székhelyén, sőt még kisebb községekben is a modern igényeknek megfelelő iskolák épültek, szinte versenyre kelve a francia, olasz, angol vagy amerikai missziók által fenntartott iskolákkal. Az összes idegen pénzen fenntartott iskolákat a tél folyamán a török kormány lefoglalta, csak a németnyelvű iskolák fenmaradását engedte meg. Külföldi iskolák hatásának nem kell nagy fontosságot tulajdonítanunk, mivel úgy a misszió iskolákat, mint a francia és angol nyelvű iskolákat elsősorban a török birodalom nemzetiségei látogatták: görögök és örménykeresztények. A tulajdonképeni mozlím lakosság nagy tömegben nem kereste fel ezeket az iskolákat, így a török nemzetre ezeknek a hatása elenyésző csekély volt, kivételt ez alól csak Konstantinápoly azon középfokú tanintézetei képeznek, amelyeket inkább mozlím hitűek látogatnak.

Most készül az új alsó- és középfokú tanügyi reform, mely nemzeti és mozlím alapokon fog nyugodni, de a középfokú oktatásban az eddigi nagy számú Korán és vallásórák számának csökkentésével, a reál óráknak intenzívebb tanítását tervezik, ami az új török társadalom nevelésére átalakító hatással lesz. Az új életre keltett mozlím szellemet és az abból táplálkozó török nemzeti érzületet nagyban meg fogják erősíteni az európaiaktól elfoglalt iskolák, amelyek mostantól kezdve teljesen mohamedán, török iskolákká lesznek.

Tudvalevő dolog, hogy a török birodalomban sem egyetem, sem műegyetem nincsen és az új középiskolai reform megalkotásáig nyugateurópai rendszerű középiskolái sem lesznek. A törökök szívesen látogatták már eddig is a mi műegyetemünket, sőt olyan mozgalom észlelhető Törökországban, amelynek célja a török ifjúságnak Magyarország középfokú iskoláiban való taníttatása. Ha erre a magyar kultusz kormány egy kissé is figyelemmel lenne, az ma még kiszámíthatatlan előnnyel járna hazánkra nézve, mert az itt tanult középiskolai és egyetemi ifjúság révén a török nép és a magyar nép közti kapcsolatot felújítható lenne és a két testvérnépet, a törököt és a magyart nem a politika, hanem a közös kultúra kapcsolná össze.

Anatólia belső, vasutak által nem érintett részének elemi oktatása a lehető legsilányabb állapotban van, természetesen középfokú oktatásról itt beszélni sem lehet. Dél- és Kelet-Anatóliában 50.000 városi lakosra esik 600—800 elemi iskolai tanuló és alig 100 középiskolai tanuló, s ezt az arányt még rosszabbá teszi az a körülmény, hogy ezeknek egy része a török birodalom nemzetiségeire a görögre, vagy az örményre esik. Legelhanyagoltabb a népnevelés a jürük törzsek között, legvirágzóbb olyan tiszta, török városokban, amelyek a régi szeldzsuk török birodalom egykori területén épültek, vagy pedig Anatólia nyugati részén, ahol a lakosság túlnyomó részben görög. Egyetemek, műegyetemek, közép- és népiskolák hiányában, amilyen mostoha viszonyok vannak a népnevelés, általában az oktatás terén, épen olyan viszonyokat találunk a közegészség terén is.

A Taurus eldugottabb részein vannak járások, ahol egyáltalában orvos nincs. Kórházakat a nagyobb anatóliai városokban többnyire európaiak tartanak fenn, az orvosok pedig a tiszta török lakosságú városokban is, a görögök és örmények közül kerülnek ki.

Legnagyobb a hiány a Török birodalomban a török mérnökökben, így tehát az új török kormány amint látjuk rendkívül nehéz feladat előtt áll, ha a roppant nagy kiterjedésű, de néptelen török birodalom vezető társadalmában a mozlím hitű törököknek akarja a vezetést megszerezni, mert éhez sem elegendő eszközökkel, sem pedig anyagi erővel nem bír.

A mozlím hitű Törökország kulturális elmaradottságát a maguk előnyére használják ki a török birodalom nemzetiségei, akik a közegészségügy és a technika szolgálatában állván, a legjövődelműbb állásokat töltik be; épen ennek a ténynek a felismerése volt egyik legnagyobb indító oka annak, hogy a török nemzeti társadalom az utolsó évek hatása alatt újjá ébredt, mert vezető állásokban is nemzetiségűeket, idegen vallásúakat látván, az ő részükről jövő gazdasági nyomástól szabadulni volt kénytelen, hogyha a török birodalom mozlímnak és töröknek meg akart maradni.

A pénzügyi helyzet, a népnevelés és a közoktatás elhanyagolása eredményezte azt, hogy a görögök gazdaságilag teljesen kiuzsorázták a török birodalom egyes részeit, magasabb kultúrájuk és tanultságuk révén pedig a legjobb állásokba jutottak be, kapitalistái pedig gazdasági befektetések, gyárak, vasutak, hajózási vállalatok léte-

sítésével annyira kihasználták a török birodalomnak szerencsétlen helyzetét, hogy a nemzetet alkotó török nép voltaképpen saját országában nemzetiségének rabszolgájává lett.

6. Vasutak

Úgy az anatóliai, mint a szíriai összes vasúttársaságok idegen tőkével alakultak, kivételt csak a Hedzsász vasút képez, mely Damaszkusból kiindulva Mekka, Medina érintésével a Vörös tenger partjainál ér véget; ez az úgynevezett zarándok vasút, mely 1800 km. hosszú s ez az egyedüli, mely török tőkével alakult s amelyet egyedül lehet török-mohamedán vasútnak tekinteni. Anatólia nyugati részén kiépült vasutakon az angol és francia tőke osztozkodik. Anatólia nyugati részén „Smyrne-Cassaba et Prolongement” francia társaság kezén levő vonalak hossza 695 km.; egyike földünk legrosszabb építményű és legsilányabb berendezésű vasút vonalainak. Ugyancsak francia alaptőkével épültek a „Société Ottomane du chemin de fer Damas Hauran et Prolongement” név alatt egyesített szíriai vasutak, kivéve a Jaffa-Jeruzsálemi vonalat. Angol tőkével alakult „Ottoman-Smyrne and Aidin Railway” 575 km. hosszú nyugat-anatóliai vasút, mely Anatóliának már az ókorban legtermékenyebbnek elismert folyó völgyeit ágazza be.

Ha ezen vasúttakat összehasonlítjuk a német tőkével épült Bagdad vasúttal, még a laikus, felületes szemlélő előtt is azonnal feltűnik az óriási különbség az angol, francia és a német vasutak között. Mindjárt meglátszik, hogy úgy az angol, valamint a francia vasutak nem akartak már megépítésük idejében se maradandó alkotások lenni, hanem azok tisztán a „mentül gyorsabb kihasználás elvei szerint” készültek. Az egész török birodalomnak egyetlen modern kivételnek megfelelő alkotása a Deutsche Bank által finanszírozott Bagdad vasút, mely már részben kiépített, részben épülő félben levő vonalaival együtt 2500 km. hosszú lesz: tehát az egyetlen fővonal kétszer akkora, mint a francia és angol társaságok vonalai együttvéve. Különös fontosságot ad a Bagdad vasútnak az a körülmény, hogy Anatólia szívéen megy keresztül s így a török birodalom magvát képező Anatólia összes gazdasági árúit felszívja és az ősz kulturföldet, Mesopotámiát, a legközelebbi összeköttetésbe hozza a Fekete tenger mellékével, a Bosporussal és innen kiinduló vasúti révén Európával. Tudvalevő, hogy ennek a vasútnak kiépítése és a német tőkének Anatóliában páratlan szorgalommal való előretörtetése is hozzájárult azon gazdasági kérdések kielesítéséhez, amelyeknek köszönhető a most folyó világháború. A Bagdad vasút eltérőleg a szíriai vasúttaktól, eltérőleg az összes angol és francia vasútvonalaktól elsőrangú alépítményű és mindenütt góliát sínekkel ellátott vonal. Legújabb része, amely a Tauruson keresztül vezet és a Földközi tenger szíriai partmellékére és az Eufrates felé visz, építését tekintve páratlanul áll nyugat-Európa újabb vasúttai között is. A német gazdasági terjeszkedés alapos öntudatosságát mutatja az egész Anatóliát keresztül metsző Bagdad vasút, mely egymaga 600 millió koronánál több tőkét képvisel már eddig is. Ha a Bagdad vasúttal az angol és

francia vasút társaság vonalaival bármely tekintetben is összehasonlítjuk, szembetűnik a Bagdad vasút elsősege, de ha nem csak magát a vasutat, de a vasút által behozott európai kultúrának az értékét és annak Anatólia területén levő hódítását tekintjük, akkor a kicsinyes fölszerelésű angol, francia vasutak számításba sem jöhetnek a Bagdad vasúttal szemben. A Bagdad vasutat a kultúra útjának kell tekinteni. A Bagdad vasút révén a németek két esztendő alatt annyi gazdasági befektetést tettek gépeik eladása által, amennyit az angolok és franciák évtizedeken keresztül nem tudtak elérni. Míg olyan területeken, ahol angol, vagy francia vasutak futnak keresztül, az agrikulturális téren nagyon kevésbé észlelhető a javulás és csekély mértékben honosodott meg a gépművelés: addig a Bagdad vasút mellékén még a török kisbirtokosoknál is általános a gépművelés; a nagyobb birtokokon pedig sokkal intenzívebb a gépek használata, mint hazánk bármely uradalmában. Erről bárki meggyőződhetik, hogyha a Bagdad vasúton utazza be Anatóliát gazdasági szempontból és bejárja Manissának a vidékét, ahol már több évtized óta készen van a francia vasút; vagy végig utazik Soma vidékén, amelynek elmaradott agrikulturális viszonyai fényes tanúbizonyságai annak a csekély hatásnak, amit vasútaik révén a franciák fel tudnak mutatni. A Bagdad vasút nevelő hatása agrárforradalmat teremtett úgy a kis-ázsiai steppén mint az adanai síkságon.

Ha ezen vidékek eddigi haladásukat megtartják, egy évtized sem telik el, túl fogják szárnyalni azokat az agrár viszonyokat, amelyeket Smirna környékén találunk, pedig ha a klimatológiai viszonyokat és a talaj termékenységét tekintjük, akkor nyugat Anatólia és az Égei-tenger melléke össze sem hasonlítható a száraz, fátlan belső kis-ázsiai steppe vidékkel.

7. Német gazdasági befektetések

A Bagdad vasút megalkotásán kívül olyan gazdasági befektetések fűződnek a németek nevéhez, amelyek lehetővé tették azt az erős, szoros kapcsolatot, amelyben van a Németbirodalom Törökországgal; ilyenek: a koniai öntöző csatornák megalkotása, a tervbe vett adanai öntöző művek és az angolok által megkezdett, de a németek által folytatott mesopotamiai csatornák építése. A bizánci korszak után a Szeldzsuk uralom alatt kultúrájáról annyira híres likaoniai steppének jelentéktelen része volt csak művelve, mivel a Szeldzsuk uralomig megmaradt hellén öntöző művek, a nomád törököknek belső kis-ázsiai steppére való letelepedése után elpusztultak. Ez a közel Dunántúlhoz hasonló nagyságú terület századokon keresztül nomád népek által megszállott terület volt, amelynek csak a szélein alakultak nagyobb városok. Nyugati szélén levő Koniában maradt meg némi kultúra, a Bagdad vasút kiépítése előtt. A németek azonban felhasználván a Tsartsembe Csáj vizét, a 2500 □ km. kiterjedésű koniai síkság becsatornázásához hozzáfogtak, ami körülbelül $\frac{1}{3}$ részben már készen is van. Eddig 160 km. hosszú öntöző csatornát építettek de tervben van az egész koniai síkságon tovább folytatni az öntöző művek építését, az eddigi összes költségek közel 20 millió

koronára rúgnak. A múlt évben öntöztek először és az eredmény az lett, hogy olyan területen, ahol azelőtt a búza a teljesen szárazföldi éghajlat következtében alig adta meg az elvetett magvát, a nyáron tíz magot adott. Mivel a német Bagdad vasút társaság, illetve a Holtzmann cég az első esztendőben ingyen adta a vizet, ezért úgy a tatárok, valamint a 40 évvel ezelőtt letelepedett jürükök elhatározták, hogy szántóföldjeiket a következő évben öntöztetni fogják. Jövő évtől kezdve dönönként 20 piaszter lesz az öntözés díja.

A német birodalom gazdasági befektetései között egyike a legszébb, leghatalmasabb alkotásoknak a koniai öntöző csatorna hálózat, mely úgy nagyságát, mint az általa öntözött hatalmas kiterjedésű területet tekintve egyike földünk legújabb ilyen alkotásának. A Holtzmann cég feladata lesz még a likanoniai steppén több folyó vizét, így a Balasansu, Kizilidzsasu és a steppe sós tavaiban elvesző más folyók vizeit csatornába összegyűjteni, ez által olyan búzatermő területet nyer a ma még 80%-ban teljesen hasznavehetetlen likaoniai steppén, mely az anatóliai 8 millió métermázsza búzatermést épen kétszeresére fogja emelni. A német érdekszféra körébe eső Púrsák és Sakária folyó völgyeinek öntöző csatornával való ellátása szintén a német gazdasági befektetés körébe tartozik, mely a Sabandzsza völgyének, valamint a Púrsák rendkívül termékeny vidékének ma még nagyon silány agrikulturáját fogja felvirágoztatni.

A németek másik nagy alkotása lesz a 4000 □km. kiterjedésű adanai síkságnak Kis-Azsia legkiválóbb gyapot termő vidékének becsatornázása. A Seyhun és Djihán folyó vízbőségét akarják ezen terület öntözéséhez felhasználni, közel 200.000 ha. kiterjedésű területet csatornázni be, melynek létesítésére a Holtzmann cégnek 50 millió koronánál nagyobb tőkére van szüksége. A koniai és az adanai öntöző csatornák létesítése után a németek hozzáfoghatnak a kedvezőbb terep viszonyokkal bíró Mesopotánia régi gazdasági helyzetének vissza szerzéséhez és a mesés termékenységéről híres ős kultur földet gazdaságilag értékes elem oda telepítése által földünk egyik legjövődélmezőbb területévé tehetik és ezáltal a gyapot termelés tekintetében az ázsiai török birodalom nemcsak Egyptommal, hanem az Unióval is felveheti a versenyt. Ezzel szemben Anatóliának úgy a francia, mint az angol érdekszférához tartozó részén semmi olyan alkotást nem tudunk felmutatni, amely a legtávolabbról is összehasonlítható lehetne a németek gazdasági befektetéseivel.

Az égei-tenger mellékének gazdasági viszonyai évtizedek óta haladást nem mutattak; a nyár közepéig még többségben lakó görög lakosság régi módon művelte a maga szőlőit, eperfa ültetvényeit, épen így faekével művelte gabona földjeit, itt tehát ha egyes vidékeken, mint a Márvány-tenger mellékén, vagy Smirna vidékén, itt-ott európai viszonyokhoz hasonló agrikulturális állapotokkal találkozunk is, ezek az újabb években haladást nem mutattak fel, míg ellenben Kis-Ázsia belső részén, amerre a Bagdad vasút visz át, az utolsó 3—4 esztendő alatt a legbámulatosabb haladás észlelhető; ennek illusztrálására fel lehetne hoznom, hogy a Púrsák völgyén ezelőtt minden kis és nagyobb birtok eladó volt, ma eladó birtokokat egyáltalán nem találunk.

Míg ezen helyeken 60—100 piaszter között váltakozott egy dön szántóföld ára pár év előtt, addig ma egy-két, sőt négy fontért sem lehet kapni jó minőségű földet. Ugyanez állítható az adanai síkságról, ahol egy dön földön egy arany értékű gyapotot képes a gazda termelni, ezzel szemben a brussai vilajetben, sőt a közvetlen környékén azt tapasztaljuk, hogy ott csak a munka bérek emelkedtek, ellenben a földértéke az utolsó évben sem mutatott emelkedést, a minek okát pedig egyedül abban találjuk, hogy a németek gazdasági gépekkel elárasztják a Bagdad vasút mellékét és annyira meghonosítják gépeiket, hogy ma a 80 dönös gazda épen úgy géppel műveli földjét, mint az 1000, vagy a 10.000 dönös birtokos.

A kicsiny adanai síkságon, mely egy kisebb fajta magyar vármegyékhez hasonló, több gözeke dolgozik, mint hazánk nyugati felének 4 legnagyobb vármegyéjében, csak így érthető meg, hogy a \square km.-kint 12 népsűrűségű vilajet területén a gyapot termelés az utolsó 3 év alatt épen háromszorosára emelkedett; a gépművelés folytán pedig egy dön földnek a megmunkáltatása 166 piaszterről 13 piaszterre csökkent.

A legtermékenyebb része Anatóliának a délnyugati szöglete, ahol már egyáltalában nem érezhető a németek befolyása, azért a legnyomorúságosabb állapotokat egész Anatóliában itt találjuk, a földek $\frac{3}{4}$ része parlagon hever, a legnagyobb gazdaságokban is faekével szántanak, a nagy kiterjedésű adanai szandzsákságban egyetlen jól berendezett gazdaság sincs.

8. Birtokviszonyok

Birtokmegoszlás szempontjából Anatóliában nagyon kedvező állapotok vannak, igazi nagybirtok alig van, a 10,000 dönös birtokok ritkaság számba mennek, egy-egy szandzsákságban alig van 4—5, angol vagy magyar latifundiumokhoz hasonló birtoktestek csaknem kivétel nélkül az állam tulajdonát képezik, de ezek sem termőföldek, hanem erdők, legelők, vagy az erdő pusztítások folytán teljesen hasznavehetetlen, sziklás, kopár fensíkok, köves puszták. Egy-egy nagyobb állami birtok egy millió dön kiterjedésű is van, Anatóliában közel hat millió dönt tesznek ki az állami birtokok, ezek a régi rezsím alatt a szultán magánbirtokai voltak, az új éra állami tulajdonná tette, legtöbb a Vakuf minisztérium kezébe ment át. Az állami birtokok jórészét a régi korrupciós rendszer alatt egyes befolyásos egyének lefoglalták, a mai rendszer ezen birtokok jórészét már vissza szerezte, a koniai vilajetben így sok százezer dön állami birtok került vissza jogos tulajdonosának, az államnak kezébe. A birtok visszafoglalásokat bizottságok intézik, és a jogosnak elismert birtokállapotról most készítik az új hiteles telekkönyvet. Nagyobb birtokok közé tartoznak a 2—3000 dönös birtoktestek is, öt járásról készített statisztikai adataim alapján a 10,000—20,000 dönös birtokosok kezén a termőföldek 15—18% van. Legnagyobb magánbirtokok a steppen vannak, legkevesebb (2000 dönig) nagy birtok nyugoton, és a Fekete tenger melletti vilajetekben van.

Közepes birtokosok birtoka 150—2000 dön között váltakozik

ezeké a termőföld $\frac{1}{2}$ része, ez a birtokos osztály a török társadalom gerince, ennek lesz hivatása az új török programot megvalósítani, a mozlim hitet új életre kelteni. Köztük igen sok értelmes, sőt egészen szakképzett gazda akad, a modern újításokat szívesen karolják fel, gépművelésre tértek át, sok vilajetben (smyrnai, koniai, de különösen az adanaiban) a mi tanyarendszerünk van meghonosodva. Az uradalmakban néhol meglepő tisztaságot, rendet, jó istállókat találunk, de különösen sok teljesen modern gazdasági gépet.

A munkáshiány kényszeríti Anatólia gazdáit arra, hogy ha elpusztulni nem akarnak, a gépművelésre térjenek át. A munkásviszonyok seholsem kielégítők, mert munkás nincs, a munkabérek a brussai, adanai vilajetekben a zalai, veszprémi, munkabérekhez hasonlóak, azzal a különbséggel, hogy a legtöbb gazda maga éllelmezi munkásait; az éllemezés a török viszonyokhoz képest elég jó. Jó munkás a legnagyobb ritkaság; a — kismet — a nemtörődömség, a mindenbe belenyugvó, komoly munkát kerülő török fatalizmus egyes vidékek munkásnépét nagyon erősen jellemzi, e tekintetben előljárnak a jürük törzsek, kik közül a nyári munkaidő alatt a déli kazákban alig kapni munkást. Szorgalom és munkakedv teljes hiánya jellemzi Anatólia munkásait, ez alól alig van kivétel, még legtűrhetőbb munkások a koniai vilajetben letelepített tatárok és az adanai vilajet arab, fellah munkásai. A munkásviszonyokat még rosszabbá teszi, hogy alig van mozlim, kinek földje ne volna, sőt a házzal bíró mozlimnak mindnyájának van legalább 3—5 dön földje, ilyen birtokmegosztás az abszolút szegénységet kizárja, amennyiben felette csekély a birtoktalanok száma. A csekély igényű török sok helyen csak a maga kis földjét műveli meg, munkásnak ritkán megy és akkor is kevés ideig dolgozik, elvégzett munkája pedig oly csekély értékű, hogy nem áll arányban a kifizetett munkabérrel.

A kisbirtok átlagos nagysága 50—80 dön között váltakozik, köztük egyes kazákban jó gazdákat találni, kik már — mint fentebb említtem — európai gépekkel művelik földjeiket. Az eskischehiri megye (= Torontál) területén nincs 80 dönös kisgazda, ki a sack ekével való művelés mellett összes mezei munkánál a gépművelést már be ne hozta volna. Ilyen előrehaladott állapot mellett vannak igen silány agrárviszonyok is, különösen a délnyugati szandzsákságokban és a Fekete tenger melletti kazákban. Legnagyobb előhaladást a tatár kisgazdák mutatnak, utána a tiszta törökök, kik a kert művelésben néhol igazán mesterek, amellet kítűnő gyapot, szezám, bamja és opiumültetvényeik vannak. A kisgazdák nem idegenkednek az újításoktól, számolva a lehetetlen munkásviszonyokkal, jóformán minden átmenet nélkül a legprimitívebb földművelésből a gépművelés terére csaptak át. A még részben félnomád jürükök ott ahol messze esnek az európai befolyás körétől, a legcsekélyebb előhaladást mutatják de ahol, mint a koniai síkságon tatár és török lakosság között elszórtan laknak, házaik építésében, földjeik megművelésében képesek velük lépést tartani.

Az új török kormányának egyik hasznosabb újítása volt, hogy minden járás főtisztviselője mellé gazdasági szakelőadói állást szer-

vezett, ezen szakelődök faluról-falura járva tanítják a népet a modern gazdálkodásra. Egyes vidékeken ezen gazdasági szakelődök útmutatása mellett elérték már azt a termésátlagot, ami Oroszország jobban kultivált területén általános, a nagyobb termelésnek tulajdonítható a gyári vállalatoknak egyes vidékeken való meghonosítása. Az újabb időben nemcsak gyapotfonók, malmok, jéggyárak, selyemgombolyító gyárak, hanem még a textilgyárak megalapításában is felveszi a moziim lakosság a versenyt a görög és örmény nemzetiségekkel, sőt meg a külföldiekkel szemben is úgy, hogy az újabb alapítású gyárak felelő részben már mozlím tőkével alakulnak.

9. Lakosság

Az 1,800.000 km² kiterjedésű török birodalomnak 22 millió lakója van; népszerúsége tehát a Svédországgal egyenlő, 12 ember esik egy km²-re, pedig a török birodalom területének $\frac{1}{4}$ részénél több már évezredek óta a legtermékenyebbnek elismert Kis-Ázsiára esik, ahol úgy a hettiti, mint a hellén és bizánci korban aránytalanul sokkal nagyobb volt a népsűrűség mint ma. Kis-Azsia nemzeti szempontból magvát képezi a birodalomnak, amennyiben lakossága két millió görög és $\frac{1}{2}$ millió örmény s közel százezer európai leszámításával török.

Egyes vilajetekben a görögök és az örmények majdnem felét alkotják a lakosságnak, különösen a nyugoti, északi és déli partokon. Igazi törököknek csak az Eregli és Konia környékén lakó gazdákat tartják, a többi ma már törökül beszélő mozlím azaz eltörökösödött őslakó, részben görög, részben hellenizált hettiti vagy más árja fajú népkéverék vagy turáni eredetű tatár. Jellegetes török arcokat nagyon ritka helyen látni, úgy hogy a török típus meghatározására csak olyan etnográfus vállalkozhatna, aki úgy Kis-Azsiát mint Közép-Ázsia törökfajú népeit bejárta. Dél-Anatólia egyes elzárt völgyeiben az őslakosság (hettiti) hatása felismerhető, a nyugoti tengerpart mellékén a görög típusú arcok vannak túlnyomó számban. A belső steppe körül maradtak meg talán legtisztábban a keletről bevándorolt törökök, akiknek azonban igen kevés hatása lehetett Anatólia faji kialakulására csekély számuk folytán.

A török nyelv a mozlím vallás elterjesztése révén lett uralkodó nyelvvé Anatóliában, először a hellenizált hettitiekre, majd a törökökkel bejött turáni tatárookra, a később bevándorolt más török fajú népekre erőszakolták rá nyelvöket, így érte el a törökség, hogy ma Anatólia — nem számítva török Örményországot és a kurd földet — 80%-ban török nyelvű. A görög, örmény lakosság a városokba szorult, csak délkeleten Kilikiában maradt meg 60 ezer örmény és nyugoton, délnyugoton egy millió görög falusi lakónak, de a görögök száma (150.000-el) nagyon megfogyott a nyári bojkott és kiutasítás folytán.

A mozlím hiten kívül a törökök az idegenek beolvasztását a régi — egy évszázad óta eltörölt — katonai hűbér rendszernek köszönhatték; e két asszimiláló erő folytán a törökök a nyugati partmelléktől az örmény Taurusig, az Eufratesig, Szíriában Iszkenderunig kompakt tömeget alkotnak, a köztük levő csekély számú görög sziget beolvasztása, a

városi lakosság eltörökösítése a kulturális viszonyok javulásával együtt fog jární, épúgy mint hazánkban.

Bár a különböző népelemekből ma már vallásilag és nyelviileg egységessé lett az anatóliai törökség, de nemzeti jelleme, egyénisége még teljes mértékben nem alakult ki; mégis tekintettel egyszerű életviszonyaikra, tiszta családi életükre, egynejuségükre, erősödő nemzeti és vallásos érzületükre az anatóliai törökség reményt nyújt arra, hogy az új rendszer vezetőférfiainak hú támogatója lesz az új Törökország megteremtésében.

Általános azon vélemény, hogy a török birodalom lakossága megbízhatatlan, a megbízhatatlanság azonban első sorban a görögökre, azután az örményekre és a birodalomban elszórtan élő európaiakra vonatkozik, legkevésbé a törökök megbízhatatlanok. A török birtokos egyéniségében a magyar gazdáival sok rokon vonás van, szűkszavú, de szótartó, határozott egyenes feleleteivel bizalmat támaszt maga iránt az idegenekben, vendégszeretete közismert. Primitív, egyszerű élete, kultúrátlansága folytán a rajta kívül eső dolgok változása iránt kevés érdeklődéssel bír, legkevésbé érdeklí a politika, de egész valóját képes lekötni egy hazáját érdeklí háború.

10. Nemzetiségek és a panturanizmus

A törökök ellenszenve a görögök iránt tisztán gazdasági okokra vezethető vissza; az kétségtelen, hogy a görög az egész keletnek, de különösen Anatóliának igazi kizsákmányolója, legszemérmetlenebb uzsorása, ezért teljesen megbízhatatlan, Anatólia nyugoti részén pedig félelmetes nemzetiség, mely veszélyezteti az Egei-tenger partmellékét. Ez okozta a görög bojkottot és a göröglakta tenger mellék kitelepítését.

Más elbírálás alá esnek az örmények, kik bár még most álmodoznak szeparatistikus törekvésekről, de gazdasági életükbe több tisztaságot visznek be, mint a görögök és ügylátszik többé nem lesznek kaphatók olyan időszakos lázongásokra, aminők Anatólia déli részén még két évtized előtt is megújultak. A birodalom mai vezetői számíthatnak az örmények támogatására épp úgy, mint a szíriai arabokéra és a kurdokéra és ez esetben egy emberöltő sem kell hozzá, hogy megvalósulhasson az újtörök program: a török birodalom gazdasági és kulturális újjászületése és az egész mozlím világ megújhodása.

Ezzel a kérdéssel az európai kapitalista államoknak számolniok kell. Már Vámbéry kelet mohamedán világának egyik legjobb ismerője rámutatott arra a tényre, hogy az orosz uralom és az oroszosítás a mohamedán kirgizeknél épp úgy csődöt mondott, mint Turkesztán összes turáni fajú népeinél, azon angol tisztviselők pedig, akik Brit Indiában teljesítettek hosszú ideig állami szolgálatot, felhívták az angol közönség figyelmét arra a tényre, hogy India északnyugoti és nyugoti felében általában a mohamedánok által lakott Pendszabban csak a legnagyobb erőfeszítésekkel képesek az angol uralmat megtartani. Mind olyan tények ezek, amelyek azt mutatják, hogy Nyugot- és Dél-Ázsia tulajdonosai az oroszok és angolok számolni kezdenek.

az ázsiai népek ébredésével, s tudatában vannak annak, hogy ez a mohamedánizmus reorganizálására vezethető vissza.

A mohamedánizmus reorganizálásával egy időben kezdődött a panturanizmus, amely az összes turáni fajú népek erőinek egyesítésében látja az orosz hódítás megakasztását. A törököknek ügyes vezetéssel a közös vallás révén sikerülni is fog az összes mozlím törökség egyesítése és azoknak gazdasági, politikai függetlenítése. „Ázsia az ázsiaiaké” nem üres jelszó, mint a sok nyugoteurópai „izmus”, melytől hazánk is csak úgy visszhangzott még a háború kitörése előtt, hanem élő valóság, amelynek működő ereje Kelet-Ázsiában mind jobban észlelhető.

A nyugoti és keleti civilizáció határán élő magyarságra nagyon fontos, szinte életkérdés a panturanizmus teljes erővel való támogatása és a hozzá származás és történelmi kapcsolat folytán legközelebb álló törökséggel való teljes együttműködés, mert a világuralomra törekvő pánszlávizmus napjai már meg vannak számlálva a Csendes-óceán partján, amely maga után vonja az orosz uralom összeroppanását Közép-Ázsiában, ami után a Volgáig való szláv visszahúzódás következhetik, ez pedig a panturanizmus teljes diadala lesz. A most folyó gigászi küzdelem csak kezdete a két nagy áramlat összeecsapásának, de az egyik fél eddigi tehetetlensége ha még csak fél évig is eltart, nagyon is közel hozza korunkhoz „Ázsia az ázsiaiaké” élő eszméjének teljes megvalósulását!

HATÁRKÉRDÉSEK

D. V.: A gondolatátvitelről

A vízkeresőket Vilmos császár alkalmazta a hadseregben. Ezek az emberek azt állítják, hogy pálcájuk segítségével „megérik”, hol van a föld belsejében vízmedence. A német Reichenbach megpróbálta ezt az emberi szervezet két szimmetrikus felének ellenkező értelmű töltésével magyarázni, melynek következtében a két kézzel megfogott pálca úgynevezett bio-mechanikai áramot zárna. Ennek az áramnak erősödését érezné meg az egyén a pálca kiütésében, mihelyt a földalatti nagyobb mennyiségű víz vagy fém emanációja növeli testének két ellentétes töltését. Ez a bio-mechanikai áram korántsem egyértelműleg elismert dolog. A *Rutenganger*nek a legtöbb ember előtt nagyon kétes a hitele és mind a tény, mind a hozzáfűzött elmélet még tudományos megerősítésre vár.

Vilmos császár mégis alkalmazta a *Wünschelrute*-t hadseregében. A szomjazó katonáknak mindegy, hogy szikla-fakasztó Mózesük sikere miféle tudományos elméletbe illik vagy miféle elfogadott hitekkel ütközik. Nekik az a lényeges, hogy igyanak, s ha egyszer ittak egy Rutengänger ütötte forrásból, akkor bizni fognak a „varázsvesszőben” s nem törődnek vele, hogyan fér meg ez az új hitük a régiekkel. Az összeillesztéssel vesződni tudományos elméletek kötelessége, a cselekvésnek mások a törvényei, mint a spekulációké s a cselekvő ember nem ér rá válogatva jóelőre meggyőződni eszközeinek használhatóságáról, mert elkésik. Ha itt van a tett órája, vállalnia kell akár azt is, hogy cselekvése legyen a talált eszköznek első próbája. Ezért hoz felszínre a háború, a legnagyobb kockázatú, a léttel egyértelmű „mindent” kockáztató cselekvés, egy ma még kétes hitelű tény, melynek talán az volt a szerencsétlensége, hogy nem akarták eléggé kipróbálni. És az a társadalmi és lelki felfordulás, amibe a háborúval sodródtunk, a mentőeszközök minden fajtájának megragadásával talán a sok salak közt egy-egy igazságot is napvilágra hoz, mint a kotrógép a homok és kavics között az aranyszemet.

A *Wünschelrute* csak egyik példánya egy valószínűleg nagyon különböző elemekből álló problematikus ténycsoportnak, mely igen sok ember szemében tartozik ma még a babona és szemfényvesztés tényei közé. A lélektan, a fiziológia és a fizika határterületéhez tartozó jelenségek ezek, melyeket mindég ismertek, mióta megvan az emberiség, de tudományos kezelés híján annyira összekeveredett bennük a csalás a valósággal, hogy könnyű volt velük szemben a

legellentéteesebb magatartásokat tanúsítani s kellő kritika híján vagy mindent elvetni, vagy mindent elfogadni belőlük.

A 19-ik századnak jutott a feladat, hogy az emberi elmét e problematikussá tényleg tudományos vizsgálatára bírja. A *Psychical Research*-ről, mely e tények segítségével az emberi lélek megmaradásának kérdését próbálja kísérletileg vagy legalább is tapasztalatilag eldönteni, évekkel ezelőtt adtunk beszámolót. Ettől a céltól függetlenül s ezen a Társaságon kívül is akadtak minden civilizált államban tudósok, akik célul tűzték ki e tények igazság-elemeinek megkeresését, hogy így bevonhatók legyenek a természettudományok nagy tartományába. Bizonyos tények maguktól jelentkeztek a besoroztatásra; a „szellemidézés” különböző fajtái, a médium-írás, rossz szellemektől, ördögtől való megszálltságok, hirtelen végbemenő csoda-gyógyulások stb. önként állottak be a betegeiket gondosan elemző orvosok (Charcot, Richet, Pierre Janet* stb.) keze alatt a pszihopatológia bizonyos fejezeteibe.

Voltak azonban közöttük egészen fiziológiai, sőt fizikai látszatúak, melyek a pszichikai élet rendellenes állapotaival, szuggesztibilitással, hisztériás vagy pszichaszténias szellemi alkattal nem voltak magyarázhatóak, a reájuk erőszakolt szellem-hipotézisek meg nem elégitették ki a ténybeli pontosság és magyarázatbeli takarékoság nélkülözésére képtelen tudóst. A minden fizikai érintkezés nélkül történő gondolatátvitel ismételt sikerei az öntudatlan apró mozgásjelekkel magyarázó feltevést is elégtelennek mondták s az emberi agynak, mint ható és reagáló készüléknek távolbahatását tették valószínűvé. A telepátia drámai színezetű spontán jelentkezései s a látatlanban történő kártyaválasztástól egészen a komplikált képek részletező leírásainak átviteléig menő kísérletezések egyértelműleg arra mutattak, hogy függetlenül az érzékszervünk-adta benyomásoktól, az emberi idegrendszer még egy újabb s eddig ismeretlen módon is érintkezik bizonyos körülmények között, melyeket eddig nem lehetett pontosan megállapítani.

A Német Reichenbach, a francia Rochas, Boirac** már nagyon erősen ellenőrzött kísérletekkel mutatták be, hogy eszméleti tartalmak közvetlen átvitele lehetséges. Ezek a vizsgálatok sokkal kevésbé fantasztikusak mintsem képzelnők. Arról van szó bennük, hogy két agynak — tehát két műszernek — egymásra-hatását bizonyítsuk. Az „átvitt” gondolat e kísérletekben csak mint a kölcsönhatás kritériuma szerepel, ő a precíziós műszer mutató tüje, mely spontán helyzetéből kibillen és ezzel máshonnan származó hatásról tesz tanúbizonyságot. Igaz, hogy nem ismerjük a kísérleteinkben szereplő műszerek belső szerkezetét. Azonban ismerjük az eredmény leolvasási módját; eszméleti tartalom ez a leolvasni való. A hatás magyarázatához ez nem elég; de konstatálásához elég, a munkás-ember is helyesen használja az áram-mérőt, melyet csak leolvasni tud, de belső szerkezetét nem ismeri.

* Lásd P. Janet: *Automatisme Psychologique. Obsessions et Psychasthénie*. Alcan. Paris.

** Boirac: *La psychologic inconnue*. Alcan. Paris.

Ezt a vezető gondolatot az orosz Kotik orvos vitte keresztül a lekövetkezetesebben. Nem tudok az övéinél konkluzívabb kísérletekről. Az energetika nyelvén beszél és problémául tűzi ki egy eddig ismeretlen pszichofizikai energia létének és főbb tulajdonságainak megállapítását. Ezt az energiát az agynak fizikai tulajdonságaiban keresi, pszichológiai eszközökkel.

1. Első kísérleteit professzionátusokkal végezi. Egy 14 éves leány fogja fel az apa által küldött gondolatot. Mindennemű csel-fogás elkerülése végett a lánynak szemét bekötik, füleit erősen betömik, atyjának háttal fordítva leültetik s több orvos ellenőrzi mind az apának, mind a leálynak viselkedését. Szerző maga határozza meg az átviendő gondolatokat, hogy apa és leány között előleges megegyezés ne jöhessen létre. Mutatunk néhány példát.

α) A lány jobbkezevel fogja az apa balkezét a csukló felett. A jelenlevők tárgyakat adnak az apa kezébe.

Az apa ránéz a tárgyra és gondolja:

1. Cvikker
2. Óra, 9 óra 45 percet mutat
3. Ceruza
4. Ezüst cigarettatok 8 cigarettával
5. Fogkefe

A lány hangosan felel:

1. Cvikker
2. Óra, fémből, 5 perccel múlt 4 óra, azaz hogy 54 perccel múlt 9
3. Ceruza
4. Cigarettatok ezüsből, 8 cigarettá
5. Fogkefe.

b) Az apa 5 lépésnyi távolban.

Az apa gondolja:

1. Policinell
2. Portrát
3. Bulka (fehér kenyér)

A lány feleli:

1. Polia . . . Pol. . . Policen .
1. Policin . . Polucinel. . .
2. Plato, . . Potsch, . . Per . . .
2. Pra . . . Pero . . .
3. Uk . . . Udk . . . Dudk . . .
3. Bub . . Bulka.

c) Ha az apa és lány közt bezárt faajtó van, a kísérletek nem sikerülnek. Ha egyiktől a másikhoz a bezárt ajtó kulcsnyílásán át rézdrótot vezetnek (melyet jeladások megakadályozása végett a kilincsre is rácsavartak), akkor ismét megtörténik az átvitel. Ily körülmények közt történt átvitelek:

Apa:

1. Jamatoto 1.
2. Tokio
3. Papyrossa (cigaretta)

Lány:

- Jam . . . to . . . Jamto . . .
2. To . . . Toj . . . Tojak . . .
- Top . . . Topkiya
3. P . . . Pa . . . Papyrossa.

d) Ha az apa és lány közé harmadik személyt állítunk s kéz-

**Dr. Naum Katik: Die Emanation der psychophysischen Energie.*

fogással láncot alkotnak, a feleletek jobbakk, mintha apa és lány ugyanoly távolságban összeköttetés nélkül áll. Pl.:

Apa:

1. Moneta
2. Nagasaki

Lány:

1. Moneta
2. Na ... Naga ... Nagasakj.

e) A jelenlevő orvosok s a szerző gondolatait a lány kisebb percentben veszi fel, mint az atyjáét. Így is csak akkor, ha kézenfogja őket. Pl. kísérlet a szerzővel:

Szerző:

1. Spitschka
2. Noshik
3. Nitki
4. Plessimeter (pálcaalakú)
5. Patrone

Lány:

1. Spitschka
2. Noshik
- 3.....(hallgat)
4. Azt feleli, hogy az valami műszer és hasonlít ahhoz, amivel az ablakosok az üveget vágják
5. Pa ... Pa ... (tovább nem tudja).

f) Ha a szerző által megállapított dallamokat gondol el az apa, akkor a lány pár lépésnyi távoból azokat sorra énekelni kezdi.

2. A második kísérletsorozat az úgynevezett automatikus vagy médium-írás közvetítésével ment végbe. A felfogó egyén, a 18 éves Lydia, a közönséges szalon spiritizmus technikája szerint adta le alsóeszméletének tartalmát, amiről maga nem tudott, de ami folytonosan a kísérletező eszméletének üzeneteit fogadta be. Lydia abc-vel ellátott papíron csúsztatott kezével egy lemezt, melynek megállásakor talált betűket egy harmadik személy jegyezte. Az egész kísérlet alatt Lydia társalgásba volt merülve, melynek tartalma nem volt rokon az átvitelre szánt gondolatokkal.

a) Szerző kérdéseket gondol s Lydia szabadjára engedi kezét az abc fölött tologatható lemezzel.

Kérdés: Hogyan szabadulhatunk meg a rossz szokásoktól?

Lydia írja: Azt mondanám — több önuralom.

Kérdés: Hogyan kell küzdenünk a balsors ellen?

Lydia írja: Energia és vidám bátorság jelent úgyszólván mindent az életben; ha a balsors el nem veszi bátorságunkat, akkor minden rendben van.

b) Szerző képeslevelezőlapot vesz elő és nézi úgy, hogy Lydia nem láthatja. A lapon gyengén hullámzó tenger, a látóhatáron hegy-lánc, az előtérben a köves parton jobbról halászbárka. A parton főként fiatal nő áll s egy fakorlátra támaszkodva a tenger felé néz.

Lydia a következőket írja: „kéklő messzeség ... ott az ég összefoly a kék tengerrel ... köröskörül beláthatatlan távolság ... a tenger, mint a mesékben csendes ... kék, gyönyörű ... milyen gondolatok támadhatnak bennünk e messzeség láttára ... mily szabadon lélezkzik az ember ... ott karjaival egy faoszlopra támaszkodó

alak látszik . . . mennyi vágy a testtartásában . . . vágy a távolság, a szépség után ami csak itt látható — ahol a megfoghatatlan természet vesz körül . . .

c) Szerző emlékei közül képzél egyes látványokat. Pl. „Emlékezetembe idézem azt a nyaralót, ahol a múlt nyarat töltöttem; a villa előtti réten gyermekek labdáznak; különösen tetszik nekem egy pici lányka fehér ruhában, fejénél nagyobb gummilabdával. Felnőttek is vannak körülöttük.”

Lydia ezalatt a következőket írja: „Valami apró vidám dolog ... valami derült . . . ezüstös nevetés — ah igen hisz ez egy gyermekalak — fölemeli vékony karocskáit, . . . feldob valamit . . . milyen édesen hajol le . . . miféle játék ez . . . megint az a derült nevetés . . . egy gömbölyű tárgy repül oda . . . édes pici teremtesek . . . milyen szabadon tombolnak itt . . . a zöld szőnyegen . . . hogy játszik a nap . . .”

Ezek a kísérletek gyorsabban mennek, tömörebben és hívebben írják le az átvett gondolatot, ha a ható és felfogó személy egymás kezét fogja, vagy mindketten rézbot egy-egy végét fogják. Míg az idézett átvitelek 1—½ óráig tartottak, ily módon 5—10 perc alatt végződik a kísérlet, s a lassú menetű, áradozó érzelmes leírás helyett rövidet, tartalmasat s tárgyilagosat kapunk.

A rézbottal történő kísérletezésnél megesett, hogy nem az átvinni szándékolt kép, hanem valamelyik előzőleg nézegetett kép ment át. Ha azonban az átvitel megkezdése előtt a kísérletező fémvezetőt érintett, akkor ez nem történt meg soha.

Az eddigi kísérletekből szerző a következőket vonja le:

1. Van pszichikai energia, mely a levegőn át terjed, de ott részben elnyeltek.

2. Az emberi test jól, a réz még jobban vezeti.

3. Az emberi test felületén gyűl össze és onnan elég lassan távozik, ha azonban fémvezetőhöz nyúlunk, azon át más szervezetbe vagy a földbe megy át.

4. Ez az energia bizonyára az agyban keletkezik, onnan minden irányban terjed s a felfogó személy agyában a ható személy eszméleti tartalmát képes fölébreszteni.

5. A felfogás teljesen, a hatás nagyrészt az eszmélet alatti rétegekben megy végbe.

A *clairvoyance* állítólagos tényeinek ellenőrzésére dr. Kotik zárt leveleket ad Lydia kezébe, hogy automatikus írásával ezeknek tartalmát visszaadja. Lydia tényleg beszámol a levelek tartalmáról, de hozzáfűz oly részleteket is, melyeket a levelek írói átéltek, de nem írtak a levélbe. Ez a körülmény azt a gondolatot ébreszti a szerzőben, hogy eltérően a *clairvoyance* e tüneményének hiperesztézissel való szokásos magyarázatától, azt a kérdést tegye fel, nem lehet-e a pszichikai tevékenység alatt a szervezetben valószínűleg kifejlődő pszichofizikai energiát a tárgyakkal, pl. papirossal együtt az egyén közeléből elvinni, s vele egy másik egyén eszméletében megfelelő jelenségeket okozni. Ez ugyan igen különös valamivé tenné a pszichikai energiát, mert a fizikaiak közt egyet sem ismerünk, mely

identikusan ugyanazt a hatást keltené, amelyből származott. Ez az oka épen annak, hogy nincs kiapadhatatlan energia-forrásunk; pl. a mozgásból származtatott energia, ha visszaalakul mozgássá, akkor generátor mozgásának ellentettjét fogja produkálni, ahhoz hozzáadva tehát nem szaporulatot, hanem zérust eredményezne. A pszichikai működés ellenben, melyhez az átvitt pszichofizikai energia fűződik, újra kezdődik a felvevő személy eszméletében, innen újra tovább volna vihető stb., úgy látszik tehát, mintha a pszichikai elem belépésével a *perpetuum mobile*-hez hasonló valami venné kezdetét, mert az egyszer lejátszódott eszméleti folyamat minden átvitelnél újra sokszorozódik.

Ilyen természetű megfontolások azonban ma még a tényekkel pontosan nem ellenőrizhetők. Szerző nem is terjeszkedik ki rájuk, a „miként” helyett egyelőre csak egzisztencia-kérdéseket tesz fel. Képes-e a gondolkodás alatt kiáramló pszichofizikai energia a papíron meg rögződni? Ennek eldöntésére a szerző üres leveleket ad Lydia kezébe, melyekbe küldöik csak belegendolták és nem írták meg a tartalmat. Az illetők ellenőrzésül egy otthon tartott s borítékba zárt levélben feljegyezték azt, amit Lydia üres levélpapírosára „rágondoltak”.*

Ez a kalandosnak hangzó próba váratlan sikerre vezetett. Idézzünk példát. Egy üres levélpapíron valaki a következőket küldte.

„Nyáron a genfi tó partján.”

Lydia kezében a papírossal a következőket írta:

„Mérhetetlen távolság ... valami sima ... terjeszkedik messze ... mist egy kék tükör... mintha az egész égbolt tükröződnék benne.”

Ha Lydia nem veszi kezébe az üres papírt, hanem a köréje csavart rézdrót végét fogja, akkor is sikerül a kísérlet. Így nyert átvitel pl.:

„Éjszaka . . . nagy kötömbök — bizonyosan romok . . . vörös fény . . . mint valami tűznyelv . . . köröskörül emberek . . . arcukon játszik a vörös fény . . . ülnek . . .”

A képeslevelezőlap, melyet a ható személy ráképzelt az üres papírra, egyiptomi pusztát ábrázolt ókori épületek félig összeomlott romjaival; sok kötömb; éjszaka; a tűz körül karaván tanyáz, arabok tevéikkel.

Mikor ezek a kísérletek nem sikerültek, a következő lehetséges okok közül valamelyik mindég kimutatható volt:

1. A médiumot valami kedvetleníti. Ez tudatalattiságát megterheli, s az átvitelt zavarja vagy lehetetlenné teszi.

2. A ható személy nem vett „pszichikailag tiszta” (!) papírlapot s arról valami más, előzőleg rátapadt energia ment át a fel-fogó személyre.

3. A ható személy a papír impregnálása alatt szórakozott volt s az odaszánt gondolat helyett más rögződött a levélre; vagy nem tette a levelet pszichikailag tiszta borítékba.

4. A hatás alatt nem volt a papír a ható személy kezében.

5. A ható személy a hatás megkezdése előtt nem vezette el magából a már előbbi gondolatokból származó és készen álló pszichikai energiát.

Ilyen tanulságos hiba a következő. Lydia válasza egy üres papírlapra:

„Nagyon sok víz ... talán egész tenger ... nagy szürke hegy-lánc húzódik arra ... könnyű vitorla a távolban ... és itt egy egész város ... a hegy lábánál sötét zöld, mely felfelé tör ...”

A feladat egy téli tájkép volt, a leírás tehát nem felelt meg. A ható személy bevallotta, hogy előbb tényleg egy másik képet akart a papírra gondolni, a Moszkva melletti Verébhegyet, a Moszkva-folyóról nézve; elég soká gondolkozott rajta, hogy melyik oldalról volna ez a kép legjobban elképzelhető, a partról a hegy felé, vagy a hegyről a part felé. Aztán elvetette az egészet, vette a papírt s egy téli tájat képzelte rá. Lydia azonban a Moszkva melletti Verébhegyet írta le. Annak hosszas képzelése alatt fejlődött energiának kellett a papírlapra átmennie — magyarázza a szerző energetikai hipotézisével — s az újonnan választott téli tájképnek nem volt ideje ellensúlyozni az elsőnek hatását.

Ilyen esetek dr. Kötik tapasztalatai szerint nem állanak be, ha a papírnak gondolatunkkal való impregnálása előtt fémdarab érintésével a kiáramlásra váró pszichikai energiát elvezetjük. Arra nézve nem mutat kísérletet a szerző, hogy az esetleg pszichikailag terhelt papírosnak fémvezetővel való érintése is megment-e az ilyen hibaforrásoktól.

Az idegrendszerből kiáramló ezen energiának fizikai kimutatására kerülné most a sor. Az úgynevezett biométerek, melyeket különböző tudósok szerkesztettek e célra, nem adnak kielégítő eredményeket, mert érzékenységük miatt nem lehet őket kivonni az élő test elektromos és hőhatásai alól. Blondlot sugarai nem találtak egyértelmű helyeslésre, P. Joire stenométerét nem lehet kivonni a meleg-hatások alól. Charpentier foszforeszkáló ernyője azonban erősebben foszforeszkál, ha munkában levő agy közelébe kerül. Ehhez hasonló próbaernyőt készített dr. Kotik. Félmilliméter vastagságban kente be foszforeszkáló anyaggal s annak segítségével meg tudta mondani, hogy az ernyő mögött álló egyén végez-e szellemi munkát vagy nem. A szellemi munka alatt ugyanis a kerek ernyő szélei felvillantak. E felvillanás ereje a dolgozó egyén érintésére megnő és távolodásával fogy. A harmadik teremben már nem volt a hatás észlelhető. De ha a szellemileg dolgozó egyén kezétől az ernyőt tartó egyén kezéhez rézdrót vezetett, akkor újból megerősödött a foszforeszkálás. A szomszédos szobában azonban zárt ajtón át drótvezeték nélkül is átjutott a hatás.

Ez a sugárzás tehát nem lehet az eszméleti tartalmak hordozója, mert a levegőn könnyebben jut át, mint az imént látott pszichikai hatások és átlátszatlan szilárd közegeken megy át, amire a gondolatátvitel próbáinál nem volt eset. Valószínű tehát, hogy az agy tevékenysége alkalmával kifejtett pszichofizikai energia egyrészt az így kimutatható agysugarakból, másrészt a pszichikai elemből áll, mert vannak hatásai, melyek fizikai s más hatásai, melyek lélektani esz-közökkel mutathatók ki. Az eszméleti tartalmat hordozó energia-résről ezekből a kísérletekből az tűnik ki, hogy meggyűlik a testek

végein és felületén; dróton át tovább áramlik; átmehet a papírosra s ott elég soká megmarad; töltött testekről átömlik a töltetlenekre.

Ha ezeket az eredményeket szembesítjük a testek radio-aktivitásának eddig ismeretes tényeivel, úgy látjuk, hogy az agysugarak az α és β sugarakhoz, az eszméleti elemeket hordozó, lassan terjedő kiáramlás pedig a radioaktív emanációhoz hasonlít, ez az utóbbi lévén az egyetlen ismeretes fizikai energia, mely tárgyakra átmenni, rajtuk megmaradni, velük más helyekre vitetni képes anélkül, hogy tevékenységében megakadályozódnék. Úgy látszik, hogy a sugárzás rendesen nem visz magával pszichikai tartalmat, hacsak azokban a rendkívüli esetekben nem, amiket spontán telepátia néven ismerünk.

A pszichofizikai energiának ily megállapítása sok rossz hírű tényre vehet tudományos világosságot. A szentitívek pl. ezzel élnének, mikor ismeretlen egyén tulajdonát képező tárgyat kezükbe véve, arról az egyénről igaz dolgokat tudnak mondani: a tárgyak magukon hordanak gazdájuk pszichikai emanációját.

Ha mindezek a kísérletek helyesek, akkor fizikai lehetőségét látjuk az emberi idegcentrumok közlekedésének. Ne feledjük azonban, hogy egyáltalán nem sejtjük, miképp történik annak eszméleti tartalomra való leolvasása. Az eszméleti adat, ismételjük, itt nem mint eredmény, hanem mint kritérium szerepel fizikai megállapítások céljából. Ezzel a fiziológiai hatásképességgel rokon vagy talán vele azonos energiákkal egész sorozat más szerzőnél is találkozunk, de ezek az azonoságok és különbségek még korántsem világosak. Boirac magnetizmusa, Agache-Schloemer *force vitae*-ja, Abramovski kísérleti telepátiája stb. valószínűleg azonos természetű tényeken alapul. Egészen bizonyosnak csak annyit mondhatunk, hogy itt van valami reális megvizsgálni való, aminek szüksége van a fizikusra, a fiziológusra, a pszichológusra egyaránt, hogy régi babonáink bizonyos tényeiből egy újabb ismeretlen kandikál elő és kér az emberektől kíváncsiságot és munkaerőt. Nehezebb kutatni valóba még alig fogott az ember. A tévedésre szubjektív és objektív okok egész serege csábítja, az érzelmes hiszékenység s a vakon kérkedő hitetlenség szélsőségei közt kell megtalálnia útját, barátok és ellenségek egyformán veszedelmesek számára. Minden kísérletet ezer hibaforrás és a korai elméletcsinálás csábító volta fenyeget. És minden munkást előre sújt ugyanaz az előítélet, mely harminc évvel ezelőtt a hipnotizmust hirdette szemfényvesztésnek.

Mégis jóhiszemű érdeklődéssel várjuk e kutatások jövőjét. Ma nincs birtokunkban egyéb, mint aránylag csekély számú kísérletezőnek egyenkint döntő látszatú, de az összeegyeztetésekor csak részben megfelelő eredménye. Mégsem lehet figyelmetlenül elhaladnunk e különös tények mellett, mert csak a tudományos kezelés foszthatja meg őket különösségüktől, választhatja szét bennük a valóságot a csalódástól. Azt hisszük, hogy ezen a téren világosságot teremteni századunk tudományos tevékenységének egyik legfontosabb feladata.

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

Jászi Oszkár: Kik örülnek a háborúnak?*

A hivatalos álláspont Vilmos császártól kezdve a legutolsó kis vidéki újságig az, hogy a háború baj, bűn, szerencsétlenség, melyet gonosz ellenségeink ránk kényszerítettek. Ezzel a véleménnyel meg-egyeznek minden komolyan vehető erkölcsi tanítás, mely szerint ép moralitású ember a háborúnak nem örülhet, azt más érzelmekkel nem fogadhatja, mint egy akaratunktól független eleméntáris katasztrófát. És mégis sokan vannak, akik a háborúnak örvendenek; akár bevallottan és öntudatosan, akár rejtetten és öntudatlanul. Így vagy amúgy: biológiai és lelki egyéniségük expanziójának csalhatatlan jelei mutatkoznak. Nem lehet kétség — bárminő konvencionális gesztusokat és szavakat használjanak is — ezek az emberek örülnek a háborúnak, azaz ma jobban érzik magukat, mint a béke éveiben. Rájuk nézve — bármint nyilatkozzanak is — a háború igen élénk örömetekkel van összekapcsolva, sőt öröm-fájdalommerlegük határozott fölösleggel dolgozik.

Már a háború kitörésének első tudósításai szinte szimbolizálták ezt a két, alapjában különböző lelki attitűdöt. A német lapok részletesen leírták, hogy az első háborús felvonulás alkalmával feltűnt a császárnak komor és gondolatokba merült arca, míg a trónörökös vidám és mosolygós volt. Nyilván a bekövetkezendő világkrízis szele az egyikben túlnyomóan negatív, a másikban pozitív érzelmeket váltott ki. Ez a nagy érzelmi eltérés az emberek lelkében a háború alatt is megmaradt, természetesen igen különböző fokozatokban és összetételekben, hisz öntudatunk ritkán nuancetalanul örvendező vagy fájdalmas, hanem öröm- és fájdalomtendenciák küzdenek egymással, mint az égbolton a nap és a felhők, az érvényesülésért. Minden mélyebb megfigyelő előtt azonban az az egy kétségtelen, hogy

* Ezek a lélektani megfontolások a háború kitörése óta egyre gyakrabban foglalkoztatnak. Most, hogy a háború rettenetes szemléltető oktatása dacára még mindig lehet az olasz közvélemény legszélesebb köreit — minden mélyebb állami vagy gazdasági ok nélkül — sikerrel a vérengzésben való részvételre tüzelni, szinte klasszikus bizonyíték a mellett, hogy a kérdés ilyen föltevése nagyon is indokolt.

emberek széles köreibben a háború képes a negatív érzelmi tónusokat túlszárnyaló pozitívakat kiváltani, sőt lehetségesnek tartom, hogy a háború kitörésekor ez a pozitív kilengés egyes országokban az emberek többségét áthatotta.

Természetesen ezen örömezzetes expanzió abban a mértékben zsugorodott össze, amelyben az emberek a háború borzalmait közelebről megismerték s lelkük *want of imagination*-ját, tökéletlen érzékelő- és jövőbelátóképességét a tények véres brutalitása megkorrigálta. De még annyi illúzió szétfoslása után is sokan vannak, akik ma is örülnek a háborúnak. Ezek sorában számos, meglehetősen pontosan körülhatárolható típust lehet megkülönböztetni. Az alábbiakban meg fogom kísérleni lényeges tulajdonságaik vázlatos megjelölését, ami talán nem hiábavaló vállalkozás, hisz a háború hedonikájának elemzése fontos elméleti és gyakorlati eredményekkel kecsegtet. Az egyes típusok bemutatásában az elterjedtebbektől a kevésbé elterjedtek felé fogok haladni.

*

* *

Megtorlók és bosszúállók. Akik azt hiszik, hogy ennek a háborúnak az oka az ellenfél pokoli gonoszsága, mely ördögi furfanggal tör az ő saját békeszerető, hatalmi igényeket nem támasztó nemzetük megkárosítására, sőt megsemmisítésére, a jogos önvédelem, az igazságos megtorlás lendületének örömeit élvezik. Minthogy azonban a közösségi szempontok tartósan alig képesek az emberek örömmérlegét befolyásolni az ő saját életbevágóbb érdekeikkel szemben: alig tévedünk, ha azt hisszük, hogy ez az attitude legfeljebb heroikus kötelességek elvállalására vezethet, de nem hozhatja létre az egyénnek azt az örvendező kitágulását, melyet e sorokban vizsgálunk.

A „túlnépesedés” áldozatai. Az öntudatlan malthusianistáknak ez a típusa rendkívül elterjedt, különösen a szegényebb hadviselő országokban. Megbízható jelentésekből tudom, hogy például a magyar alföld nem egy része valósággal ujjongott a háború kitörésekor. Ez a hangulat sokkal szélesebb körű és mélyrehatóbb volt, semhogy a „bicskázási kedvből” levezethető volna, mint némely felszínesebb megfigyelők hiszik. Az előbb vázolt motívum itt közelebb fekvő ok lehet, de hiány nélkül nem magyarázza meg az érzelem intenzitását, melyet maga inkább erősít, semmint létrehoz. Egyes ellenőrizhető eseteknek utána járva, tipikusnak kell tartanom egy rendkívül intelligens dunántúli fiatal parasztleánynek következő motivációját: — Bizony, a mi vidékünkön is nagy öröm volt a mozgósításkor. A fiatalság a falvakban abba hagyta a munkát és a korcsmába ment mulatni. Mert a régi állapotokat már nem lehetett elviselni. A megélhetés egyre nehezebb lett, az adó mind nagyobb és a visszaélések terheesebbek. „Már-már az Istenbe vetett hitét is elvesztette.” Túl sok a szegény ember, tehát az uradalom olyan feltételeket szab, amilyeneket akar. Nem volt

olyan súlyos, jogtalan, vagy megalázó feltétel, hogy egy másik szegény ember ne jelentkezett volna azzal, hogy ő még olcsóbban elvégzi. És nemcsak a napszámot szorították le, hanem mindenféle terhes mellékkikötéseket vállaltak. A kialakított járandóságokat pedig, amennyire lehetett, megnyirbálták. Aratáskor még friss vizet sem kaptunk, míg zúgolódni nem kezdetünk. Akinek egy kis földje van, annak is alig jobb a sorsa, mert az adót nem lehet bírni és a hatóság az urak pártján van. S ha már nem bírtuk tovább és ellen akartunk állni, hát lesújtott ránk a hatalom. Nyitrából, Máramarosból hoztak aratókat, kik beérték hitványabb kenyérrrel és krumplival. Rosszabban dolgoztak, mint mi, de sokkal olcsóbban. Nem csoda tehát, hogy az egész fiatalság örült a háborúnak. Ivott és mulatott. „Mert rosszabb állapot a mainál nem következhetik. Túl sok a szegény ember, hát ki kell pusztítani. Az uradalom megessi a szegény embert, mi meg megesszük egymást. A háború után kevesebben leszünk, hát több lesz a munka és magasabb a bér.” Azután a háborúban sincs megfeszítőbb munka, mint aratáskor s hozzá gondoskodnak az emberről. Lesz hús és ital bőven . . . Most persze alább szállt az öröm, mert az ember szíve megessi a sok sebesülten, árván és özvegyen . . .

Csoda-e, hogy a megfeszített munkának, a lét bizonytalanságának, a koplalásnak, az örömtelen, pipázó téli munkátlanságának, a közigazgatási visszaéléseknek s a földbirtok abszolutizmusának ebben az atmoszférájában a háború nagyobb szabadságot, több biztonságot, fokozott életlendületet jelent?

A nemileg felszabadultak. A gazdasági nyomásnál alig kisebb a mai társadalom nemi nyomorúsága. A körülmények által kikényszerített házasságok alig düljék fel kevesebb ember életét, mint az anyagi gondok. A féltékenység, a túlizgatottság, a perpatvar, a kielégületlenség poklából a háború sok ember számára ideiglenes vagy végleges kiszabadulást jelent. Elintéz problémákat, átvág szerelmi gordiusi csomókat, melyek megoldására hiányzott a lehetőség vagy az erkölcsi erő. Rengeteg ember léleklizik ma fel és élvezi a szabadulás gyönyöreit, a békét, a nyugalmat, az újrakezdés kilátásait. A nemi szelekció útjai újra szabadok.

A tramp. Éhezés vagy nemi kielégületlenség nélkül is sok embernek teher az élet. Unalmas bonyodalom, fárasztó taposómalom az egész. Kényszerkötelességek láncolata. A háború ezeknek újdonságot és viszonylagos szabadságot hoz. Valami felelőtlen, gondtalan és érdekes boldogságot, mint a munkájára ráunt trampnek az amerikai prérin vad, talán koplaló, de gyári bilincsektől ment szabadsága. Egy művész-főhadnagy barátom mondotta: — Kezdetben nagy felszabadulást éreztem. Valami boldogságszerű érzés volt, hogy nem kell törődni semmivel, se házmesterrel, se adóval, se kosztal, se zsúrral, se klikkel, se

kiállításal, se szabószámlával. Az ember mindent készen kap és ingyen. Egy felső hatalom gondját viseli, mint szülő gyermekének.

Az anyagilag érdekelték. Nemcsak a háborús szállítókra, spekulánsokra és a megszorultak uzsorásaira gondolok itt, hanem azokra a nagystílú s gyakran tisztakezű üzletemberekre, akik óriási konjunktúrákat remélnek a háború utáni állapotoktól s élénk fantáziájuk már ma megnyitja, legalább gondolatban, túláradó vállalkozási kedvük zsilipjeit.

Ambiciózusak és törtetőök. Ezek közül legrokonszenvesebbek ama hivatásos tiszték, kik valódi értéküket épen csak a háborúban bizonyíthatják be, akikre nézve tehát a mai krízis voltaképpen a természetes és legkedvezőbb milieu. De nyomukban jár egy csomó törtető, minden eszközt felhasználó stréber, ki minden áron előmenetelt vagy ordót vár a háború bonyodalmaiktól. Mint minden világfelforduláskor egy új arisztokrácia van kialakulóban, mely a dolog természeténél fogva nagyon mohó, élvezni tudó és lelkiismeretlen. Ötven év múlva ez a hadseregszállító nemesség lesz az *ancien-régime* legtüzesebb s legtürelmetlenebb védelmezője.

A nyáj fanatikusai. Ezek a lelkiileg kényelmesek, a kikre nézve az önálló vélemény, még a csoport-vélemény is, rendkívül terhes luxus volt, mert mégis némileg gondolkodni és ellenállni kellett a közvéleménnyel szemben. Ma a sajtószabadság felfüggesztése lehetővé teszi, hogy egy ellentmondás nélküli, egységes közvélemény alakuljon ki, mely magával ragadja a gyöngébb egyéniségeket s fogyatékos belső életerejüket egy nagy tömegmozgalom melegével hevíti. Ezért nem egy volt anarchista ma a nyáj fanatikusa lesz s ragyogó szemekkel hirdeti: — Én, mint ember, ellensége vagyok a háborúnak, de ma öröm, sőt kötelesség kritika nélkül odaadni magát a tömegösztonnek . . .

Ez az abszolút nyájiasság igen sok esetben mint védelmi ideológia szerepel. A szegény, eltiport, megkínzott egyén talán ki se bírná a szörnyű megpróbáltatást, ha a tömegszuggesztiónak, mint valami vallásnak nem engedelmessé válna. A német asszonyok által viselt emlékbross (*Auch mir war's vergönnt ein edles Haupt dem Vaterlande zu weihen*) emberileg szinte érthetetlen borzalom volna, ha nem látjuk mögötte vergődő, meggyötört lelkek védelmi ideológiáját.

Az intenzív életritmus élvezői. A legtöbb ember élete szürke kötelességteljesítés és nyomasztó unalom. Kávéház, dohány, alkohol s a hedonika alacsonyabb ágai nagyrészt unaloműző találmányok. A legtöbb ember nem tudja, hogyan töltsen el üres óráit és „szórakozásai” is alig feledtetik el vele a lét ürességét. Nem történik semmi. Az ember játék- és aktivitási

ösztönei kielégítetlenül, zsibbadtan tespednek. Azért van olyan sok fáradt, unott, szomorú arc. Hisz aránylag törpe kisebbség azoknak az embereknek száma, akiknek az élet mély és egyre új szenzációkat hoz, akik képességeik örömteljes feszültségét érzik akik alkotnak vagy legalább mások alkotásainak átérzésére képesek. Ezek számára — gondoljunk e típus Übermensch-jére, Goethére — az élet a meglepetések, a váratlanságok, a csodák, a misztériumok szakadatlan sorozata. Természet, tudomány, művészet, metafizika, szerelem szinte naponta vetik fel a legérdekesebb problémákat. Ezek az emberek széldító perspektívák között járnak s ha a fegyverek ropogása és a népek öldöklése megszünteti a kultúra erőinek munkáját, úgy érzik, hogy életük szegénnyé és nyomorulttá lett. Máskép a nyájamber, kinek számára nincs tudományos fölfedezés, filozófiai úttörés, művészeti reveláció vagy társadalmi szervezés. Az ilyen a háborúkat, mint „nagy időket” érzi a béke szürke unalmával szemben. Most végre mi minden történik! Várak esnek el, száz ezreket koncolnak fel, Parist bombázzák, falvakat égetnek fel. Minden napnak meg van a maga izgalma. Persze a filiszter lassanként túlkövetelő lesz s ha néhány napon át csak „kisebb” hírek jönnek, ha csak pár tucat halottról vagy fogolyról van szó, újra ásít s kezdi szidni a hadvezetőséget. Ilyenkor, szerencsére, mohón felkapott álhírekkel és pletykákkal segít magán. Egészen véve kétségtelen, hogy az átlagember, aki anyagilag nem nélkülöz és családirag közelebről érdekelve nincs, az örvendetes túlizgatottság állapotában él, mely előnyösen különbözik a békés idők taposó malmától.

Ennek a típusnak meg vannak a maga árnyalatai. Így vannak valóságos gourmeti, akik nemcsak ezt az intenzívebb életritmust élvezik, de a kontraszt hatásokat is szürcsölni képesek: a háborús vérengzés durva izgalmaival szembe állítják a békés polgári lét csendes nyugalját vagy egy szerelmi idill védettségét. Anatole France a francia forradalomról írt regényében finoman rajzolta meg, miként gyűjt fel a polgárháború vérözöne már-már elhamvadt szerelmi szenvedélyeket.

A fontosakká lettek. Ezek a kis Übermenschek szinte csak alfaját képezik az előbbi típusnak, azzal a különbséggel, hogy számukra a háború határozott irányú aktivitást jelent, mely a békében jelentéktelen s alig észrevett személyüknek valami ünnepélyes fontosságot kölcsönöz. Egy csomó bürokrata most kivételes hatalmú tényezővé lesz, aki gyakran élet és halál ura, vagy legalább is kegyek és privilégiumok osztogatója. Hány altiszt boldog ma, ki kénye-kedve szerint leszidhatja és sikanírozhatja azokat a doktor urakat, ügyvédeket és egyéb „hatalmasokat”, kik a békében elérhetetlen magaslatban lebegtek felette. Egy egész csomó unatkozó delnő is ide tartozik, akik csak ma fedezték fel, hogy nyomor és szenvedés van a világon s igen jól érzik magukat a *jótekonyság nemtői* szerepében

s mint a világhatásztrófa komoly faktorai mély megvetéssel gondolnak vissza az egykori zsúrok szürke médisanceaira.

A kultúrától szabadultak. Sok ember most kellemetlen esztétikai és tudományos béklyók lehullását érzi magáról. Egykor lépést kellett tartani, *à jour* kellett lenni a divatos irodalmi és művészeti, sőt tudományos eseményekkel is. Ez alapján kellemetlen és fárasztó volt, mint a parlagi embernek a szalon konvenciói. Bezzeg ma már nem kell finomkodni és szellemeskedni. Nyíltan és szabadon lehet élvezni a „vörös ördögöket” s a háborús szépirodalmi lapok „műmellékleteit”. Semmi affektált-ság, semmi póz többé: nincsenek már negélyeskedő problémák, csupa friss vér, halál, ostrom, primitív félelmek és öröмок. A „tudomány” pedig géné és a kiszervezés veszélye nélkül engedheti át magát a nacionalista dithirambusoknak.

A világyűlölők, a meghasonlottak, az eszménynélküliek, a nihilisták is ma viszonylag jobb napokat élnek. A tények mellettük látszanak bizonyítani: — Ilyen a ti kultúrátok, a ti emberiségetek. Ma is az a vérengző állatfaj, a mi volt mindég. Morál, szellem, kifinomodás pusztá hamisság és álarc. Hát érdemes ezért a gyilkoló és fosztogató félállati nyájért dolgozni, áldozatokat hozni? Csak az arisztokratikus, anarchista morál és praxis méltó a kevés kiválasztott emberhez. Rousseauinak igaza volt, mikor a vadnépek kultúráját mai civilizációnk felé helyezte . . . Jól esik így deklamálni azoknak, kik eddig egy kis kávéházi asztal számkivetésében éltek. De védelmi ideológiája lehet ez a nagy embernek is, ki szent életmunkáját félti a vérengző csöcseléktől.

A rossz májű idealisták. Szigorú eszmények, sok ki nem elégitett étvágy, leplezett irigység, robusztus dogmák, gyöngé vitalitás. Ők azok, akik örvendenek a „halál demokráciájának”, az „erkölcstelenség büntetésének” a „transzcendentális igazságszolgáltatásnak”!

Nacionalisták. Azok, akik még ma is vérbelileg átérzik a sovinizmus gyönyöreit. A kiknek a haza még mindig egyértelmű a harcos dicsőséggel, a hódítással, mások legyőzésének virtusával. A kiknek a nemzeti állam lényege a gyűlölet vagy legalább is az *en garde*-állapot más államokkal szemben. Nagyon gyérülő típus, de még létezik. Még leggyakoribb a gyermekrajongók nál, a háború legfiatalabb rekrutáinál, a kikben még nagyon élénk az iskola csata-drillje és a Mokanda-történetek emléke.

A vérre vágyók. Pathologikus egyének, akikben él még a vérontás vagy a vérrel érintkezés ősi hedonikája. A kik a véres vadászat egy nemével mentek a háborúba. Nyomozni

kellene, hogy mennyi az őszinteség ebben a típusban. Egy kapitány beszéli, hogy századának nem egy katonája roham alkalmával bajonettjét levette puskájáról s marokra fogta, mondván: — Már mi ezt így szoktuk. Oda haza is marokra fogjuk a bicskát, ha rá kerül a sor... Egy nagy estilapunk közölte egy hadbavonult magasrangú állami tisztviselő levelét, melyben ez az idősebb úr áldja az Istent, hogy végre teljesítette „Ifjúkora leghőbb vágyát” s megengedte neki résztvenni a nagyszerű, szilaj, véres viaskodásban. A kis dokumentumon valami őszinte vérszagot érzett az ember s mégis később megtudtam, hogy a dús halálaratásnak ez az élvezője a csatamezőn mint Vörös Kereszt megbízott működik.

Az ingyen hősködők. Nem egy rozoga öreg úr, biztos „nélkülözhetetlen” és dekrepit ifjú a legscharfmacherebb tónust használja a háború alatt. Vérben forgó szemekkel” deklamál, semmi áldozat nem sok neki, csupa vakmerőség és csupa snajdigság, csupa menydörgés a kételkedőkkel és az aggodalmasokkal szemben.

A téma kereső költő. Ő nemcsak az intenzívebb életritmus élvezője, de mint romantikus, sőt hősi műköltő magát némileg szakembernek érzi ezekben a dolgokban s a háborúban heroikus átéléseket keres. Végre mi is kaptunk némi shakespearei élményeket s a kávéházéinál serkentőbb ingereket.

A forma-szocialisták. Hát nem veszitek észre? A háború voltakép a kollektív államot teremtette meg. Az állam úgy döfhet bele életünkbe és vagyunkba, ahogy akar. Milliomos és koldus egyaránt futhat kenyérutalványok után. Az emberek falanszterszerű kényszerfelhasználása teljesebbé ment. Bármit, bármikor elvehetnek bárkitől, ha ez a „közösségnek” jól esik. Ki ne érezné itt a jövő zenéjét? (Persze arról a lelkes vátesz megfélekedzik, hogy az emberek kényszeralkalmazása és a javak kényszerelosztása még nem szocializmus, hanem minden háborús típus alapjellemvonása. Nem ártana újra elolvasni Spencer fejtegetéseit a katonai és az ipari típusról! Az Inka állam például még a mainál is „szocialistább” volt.)

Jövő harmóniák élvezői. Egy-egy magányos könyvmoly vagy gondolkodó, a ki a háborús felfordulásban a saját maga elméletének igazolását találja fel. Kicsiny lélek, kit teljesen betölt az experimentátor hiúsága, vagy fölényes lélek, aki csakugyan képes rendet, szándékot s káprázatos jövő lehetőségeket fölfedezni a véres chaoszban. Nemcsak egy-egy tudományos smok tartozik ide, de ha Kant ma élne, minden erkölcsi borzalma dacára is, egy új világrend kialakulásának emberfeletti útjait, sőt szándékát fedezné fel.

... A harctérről írja egy századparancsnok, finom esztéta-

lélek, aki az új magyar líra útjainak egyik lelkes egyengetője volt: „A háború az expanzív erők mérkőzése, olyan lelki emóciókat hoz, aminőről eddig fogalmunk sem volt. Kinevetsz, de én azt állítom, hogy a háború egy főszeles természeti erőmegnyilvánulás, amiben való részvétel a gyönyörűség *non plus ultra*-ja: ha az ember tudatosan látja, micsoda erők működnek ott egymással! Régi és új világok kemény tusája, istenekhez illő méreteken és arányokban: szellemi lerészegedés, szent paroxizmus a tudatlannak; büszke és öntelt mámor a látóknak; csoda és misztérium; élvezet és gyönyörűség, lelki megittasodás, mikor az emberi ész által az ágyúk torkába szorított teremtő erők újra a régi szilajságra kapnak, s a pokoli koncertből kihallod a feszülő új energiák diadalmas ordítását: „Róma jó éjszakát!” Micsoda igazi férfimulatság ez! „Róma jó éjszakát”... A latin kultúra után jöjjön a germán, friss szelekkel és új Istenekkel! ..”

* *

Ilyen rétegezett és sokárnyalatú a háborúnak örvendő tábora. Csoda-e ha ennyi különböző öröm-patak itt-ott komoly tömegáramlattá dagad, a melynek a világfelfordulás nem kívülről rákényszerített szörnyűség, hanem fokozott aktivitási élan és életlehetőség? Valóban egy ilyen messze szétágazó spontaneitás nélkül érthetetlen is volna, hogy hogyan lenne képes az érdekelt törpe kisebbség ily formidábilis tömegeredményeket pusztá erőszakkal vagy áldeológiákkal elérni.

Kunfi Zsigmond: Gondolatok Zuboly halálára

1.

A halálnak e mostani, világgraszoló dús aratása közben a véres kévékből kiszedni egy kalászt s külön siralommal megállani mellette: sokak szemében igazságtalan és antiszociális cselekedet. A névtelenül élő és névtelenül elhulló tömegek martiriumát nem illik növelni azzal, hogy a gyász és szomorúság válogató erejével megbontjuk a halálnak — a közlegényektől egész a kapitányokig terjedő — demokráciáját. Azon a helyen, ahol állott és abban a szívben, amelyet szeretetre, ragaszkodásra felszított, minden anyától lett ember pótolhatatlan. A rheimsi dóm, amely romokban hever, nem nagyobb veszteség, mint a faluvégi kunyhó, amely nyomorult emberpárnak hajléka — tehát temploma, múzeuma, fájdalmaiknak, küzködéseiknek, örömeiknek medre — szóval mindene volt. A templom-ember, akinek dóm-lelkét a művészet, tudomány és gondolkodás erői formálták és érzései csipkézettek voltak, mint a nagy templomok oszlopfői és színesek, mint a festett üveg-csodákon átszüremlő napsugarak s a kunyhó-ember, akinek szomorúan szűk koponyájába is olyan nehezen lopódzott be egy-egy fénysugár, mint ablaktalan odújába: abban a pillanatban, amikor „a sors kalapácsa” lecsap rájuk, egyforma, életre szomjas öröme éhes szánalomra méltó lényekké válnak, akiknek fáj, hogy ily hirtelen, ily korán s ennyire a nem maguk dolga miatt kell eltá-

vozni az élet országútjáról, amelyben ha bajjal és gonddal is, de mégis oly jó járni! S ha arra gondolunk, mint söprik le őket ezer, tízezer, százezer, milliósámmra az életnek erről a nagy országútjáról, ha arra gondolunk, hogy hevernek százsámmra eltemetetlenül hadállások előtt, hogy lógnak cafatokban drótkerítések, mint kerülnek százával tömegsírokba, akkor valami rettenetes kegyeletlenségnek, a sírokban turkáló halottrabló tettének érezzük azt, ha egyet kivesszünk s azt mondjuk: ezt gyászoljuk, ezt sirassuk, ezért volt kár, hogy elveszett. Azért, ha a háború barát vagy rokon elrablásával a gyász és fájdalom fekete fátyolát küldi el olyan valakire, aki a tömegekkel és az egész emberiséggel összenőttnek érzi a maga lelkét; aki minden erkölcsi élet alapját abban a képességben látja, hogy a más fájdalmát a magunk fájdalmának érezzük: az ilyen embernek kötelessége, hogy a háború áldozatairól szólva a megemlékezésnek szavakból font koszorúját legelőször a nagy tömegsírokra tegye le, azoknak a tömegeknek nem tudni hol domboruló sírjára, amelyeknek sírfeliratát Heine írta meg:

*Keine Messe wird man singen,
Keinen Kadisch wird man sagen,
Nichts gesagt und nichts gesungen
Wird an ihren Todestagen.*

2.

E mellé a tömegsír mellé, amelyben embertestvéreink százezrei alapját vetik meg a férgek, baktériumok, tetvek, hollók és farkasok soha sem sejtett aranykorának, állítsuk oda azt a másikat, amelyben szívünkhöz nőtt, lelkünkéből lelkezett néhány gyönyörű hitünket és reményünket temette el a halál nagyüzeme, a háború.

A siránkozás, a szomorúság, az érzelgősség, az puhalelkűség, amely a háborút, a társadalmi életnek ezt a nagy realejét, pusztán vagy elsősorban az okozott fájdalmak nézőpontjából szemléli, nem lehet oly emberek lelki magatartása, akik egyébként sem nézik az életet, pusztán az egyéni hasznosság vagy kellemesség, baj- vagy örömköztetés látászögéből. Az élet szemlélete mindenkit megtanít arra, hogy a pusztulás az élet útja. Nem kell darwinistának lenni, hogy a küzdelem egyetemes törvényét lássuk az életben; nem kell schopenhauerista pesszimistának lenni, hogy belássuk, hogy a világ és különösen az emberiség testi létezésének az a föltétele, hogy egyik fajta élőlény felfalja a másikat; nem kell szocialistának lenni, hogy belássuk, hogy a társadalom egész berendezése azon alapszik, hogy az emberek nagy többségét a lassú, láthatatlan, de annál biztosabb hatású gazdasági intézmények ágyúzzák le a kisebbség boldogulása javára; nem keli történelemfilozófusnak lenni, hogy felismerjük, hogy az emberiség eddigi politikai haladását javarészen „a vér és vas” alkalmazásának köszönheti, hogy mily mély igazság van a Kőműves Kelemennéről szóló magyar népballadában, amely példázza, hogy Déva várát mindaddig fel nem építheték a tizenkét kőművesek, amíg Kőműves Kelemenné vérével össze nem tapasztották a szertehulló téglákat. S végül gondoljuk el a vérontástól legjobban irtózó, az emberi életet

— különösen a mások életét — abszolút értéknek tekintő elmét, a humanizmus és pacifizmus szükségéinek tudatától teljesen áthatott lelket — s elgondolva az ily embert, mégis azt mondhatni, hogy volna helyzet, alkalom vagy lehetőség, amelyben ez az ember, ha módjában volna és ha azok ellen csinálhatná, akik ellen akarná, megcsinálná a maga nagy, akár harminc éves háborúját. Nem kell tehát „a béke-minden-áron” jelszó hívének lenni s tagadni azt, hogy a háborúk csakúgy, mint a forradalmak, lehetnek a világtörténelem lokomotívjai, hogy az ember mégis azt érezze: ez a háború sok mindent eltemetett, amiért érdemes volt és lehetett lelkesedéssel, forró szívvel élni. A Themze vizétől a Kárpátok bércéig terjedő nagy sírban van elföldelve az a hitünk, hogy az emberiség elején járó nagy nemzetek kinőttek már a barbárság cipőiből, az a hitünk, hogy legalább a menet eleje igen messze van állati származásunk kútfejétől, hogy a demokratikus, szociális, művelődésbeli és nemzetközi haladás van már olyan nagy, hogy gátat tudjon építeni a keleti szabályozatlan vadvizek beömlése és eláradása ellen. Az emberi haladás üteméről való hitünk, amely az életnek zamatot adott, amelynek aranyos sugara szépre festett minden, még oly reménytelen, mocskos vagy kicsinyes munkát is: eltemetve fekszik az elpusztított világ romjai alatt. Aki még él és élni fog akkor is, mikorra vége lesz: annak számolnia kell avval és munkáját eszerint kell eligazítania, hogy a halottak még sokkal inkább kormányozzák a világot, mint ahogy eddig is hittük és tudtuk, hogy sok évezredes múltnak az idegrendszerben megrögződött és intézményesen kifejlődött öröksége ellen hosszas hadjáratra kell készülni; hogy ha az emberiség haladása gyorsul is, ha az akceleráció törvényei érvényesek is a társadalomban is: a visszaütköző átöröklés úgy látszik még hatalmasabb szociális törvény. Az emberi haladás lassúbb és egyenetlenebb mint hittük és reméltük. Azt véltük, hogy már a magvetés ideje érkezett el: kiderült, hogy még a szántás évadjának is csak a küszöbén állunk. Ha mint emberek nézzünk végig a világon: azt a sírt, amelybe ez a hitünk temetkezett, ép oly fájdalmatnemzőnek érezzük, mint azt, amelyben testvéreink százezrei vannak ifjú vágyaikkal, „életéhségükkel” és panaszos „Miért?”-jeikkel elföldelve.

3.

Úgy érzem, hogy amikor nem róla esett eddig szó: akkor cselekedtem Zuboly szellemében. S ha nem szavakkal, hanem valami nagy, elgondolhatatlan merész, vakmerő, derek cselekedettel emlékez-nének meg róla az emberek: akkor mondaná Bányai Elemér nekünk:

— Jól van, ez derék dolog... Senki más előtt, mint előtte nem kell igazolni, hogy annyi halott közül, annyi elesett közül, annyi megszakadt és kettétört élet közül, éppen az övének megbecsülésére emeltetik szó.

Még van egy eleve elintézendő személyes ügyem Zubollyal, mielőtt hozzáfognék rövide szabott objektív mondanivalóimhoz. Körülbelül tizenhat esztendő óta életem minden fontos, kényes dolga és nehéz feladata úgy intéződött el, hogy velem szóban vagy írásban, de gondo-

latban mindig megbeszéltem azokat. Egyike volt számomra és sokak számára az élet nagy biztosítékainak, erkölcsi ítélete és szeretete egyike volt azoknak a sarkpontoknak, amelyek szerint cselekedeteink és sokszor gondolataink is igazodtak, anélkül, hogy vele beszéltünk volna róluk. Az a tudat, hogy él egy ember, akit végtelenül sokra tartottunk és a legértékesebb materiából gyúrtunk hittünk, itt él ebben a városban, gondol ránk, nézi cselekedeteinket és számon tartja mulasztásainkat, akit sokszor hónapokon keresztül nem látunk, de akiről megvolt az a meggyőződésünk, hogy abban a pillanatban, amelyben bajba jutunk, vérttel, paizszsal, szívvel, jószággal ott terem majd mellettünk; az az érzés amelyet magyarul nem tudok megmondani, de amelyet a németek úgy mondanak: *man fühlt sich geborgen*, ez az érzés majd tizenhat év alatt kísért végig az életben. Talán soha sem beszéltünk egymással írásainkról, de nekem, mint a láthatatlan ideális olvasó és cenzor mindig ott állott a hátam mögött és ott lappangott a tudatom küszöbe alatt, ha írtam. Ne vegye tőlem senki rossz néven, ha ezt a megszokott érzésemet még nem tudom levetkezni. S miközben ezeket a sorokat rovom, folytonosan ott érzem magam mögött az arcát, a pislogó szemét, a gúnyos mosolyát, a széles, evező gesztusait, kérdezvén: Minek ez?

Felelnem kell rá eképen:

— Kedves Zuboly, te egész életedben nagy temetkezési vállalkozó voltál. Nemcsak azért, mert az egész életet a halál prespektívájából nézted, mert azt mondtad mindig, hogy az élet csak előkészület a „Stáhly-utcai saraglyákra”, nemcsak mert minden *öreg* pesti háznak te voltál az újságokban az eltemetője, nemcsak ezért, mert a pesti régi kávéházakat te sirattad el és az öreg irodalmi és politikai vendéglőknek te voltál hűséges Tinódi Sebestyénje, hanem mert nagy nekrológgyáros is voltál. Ha nem volt hűsz vagy harminc koronád — s istenem, milyen gyakran nem volt — végigmentél gondolatban, vagy testiségedben is az utcán s kinézted magadnak azokat az írókat, politikusokat s másfajta színészeket is akik érófélben voltak a Stáhly-utcán saraglyákra, és eltemetted őket az előrelátó szerkesztőségek valamelyike számára. Egész csomó halottad volt mindig jégen — a te szavad ez. Te azt megérted: a halottakat, még ha házak, kávéházak, korcsmák, sőt még ha emberek is, akkor is el kell őket temetni, nem ugyan a halottak, de az életben maradtak kedvéért. Türed tehát el, hogy én is dobjak egy marék földet a sírodra: nem volt fájdalmasabb dolgom még soha az életben.

4.

Bányai Elemér sírjára az őszinte részvétnek és fájdalomnak oly sok koszorúját tették le az újságok és újságírók, hogy azt lehet mondani: halála volt az első komoly sikere az életben. Sem a harctéri halál tragikumuma, sem az az újságírói törekvés, hogy nekik is legyen halottjuk, hozzá még ilyen halottjuk, nem magyarázata ennek a ténynek, amelyet nagy ámulattal észlelt mindenki, aki ennek a kivert, kevés maradandót alkotott, mindenkivel hadban álló befolyástalan szegény újságírónak az életét közelről látta. Hol itt, hol ott

búgott fel keserű jajjal az újságokban egy-egy ember, akit a hír szívében talált s a szomorúság oly panaszszavait hallatta, amelyeket csinálni nem lehet. Bányai elestének hírére egy egész kis Zuboly-hitközség alakult ki hirtelen, mindenünnen bújtak elő emberek, akik megpróbálták elmondani a világnak, ki volt ez a rendkívüli ember. Szerfölött nehéz és majdnem megoldhatatlan munka mindenkinek: az egyetlen emberfajta, aki ezt megtudná tenni, regényíró volna, akiben Balzac és Dosztojevszkij tehetségéből valami együttesen megvolna. Az egész figura ordít a művész után s csak annak eszközeivel lehetne képet rajzolni róla. Amit a krónikáirás és elmélkedés írói eszközeivel el lehet mondani róla, az oly kevés, hogy majdnem kevesebb a semminél. De — s ezért hivatkozom rá — az újságok panaszkórusa fogalmat ad arról a hatásról, amit egyénisége egy csomó írófajta emberre tett. Az, amit az életben valóban produkált, nem igazolja ezt a szomorúságot és nem mutatja akkora veszteségnek, amilyennek az emberek egy része érezte.

Igaz: jó, sőt kitűnő újságíró volt. Fürge és gyors eszű, fonák-ságokat és visszaéléseket, az emberek gyöngéit vesébe néző szemmel kitaláló moralista, finom ízlésű s minden művészi érték iránt fogékony, a talmi dolgokat száz mérföldről megérező műbíráló és esztétikus. Gyors és szinte kimeríthetetlen munkabírású újságírói bérmunkás, aki két hét alatt mindent megtudott tanulni és egy perc alatt mindent kitalálni. Az intuíciója mindig erősebb volt, mint a tudása. Akibe tehetségtelenség vagy törtetés miatt beleszűrt: az mély sebet kapott. A jogtalan irodalmi sikerek gazdáinak kíméletlen üldözője volt. A régi Budapestnek kevés jobb ismerője élt: kegyeletes szívvel és meleg érzéssel turkálta a régi újságokat és járta a régi írói és színészi összejövetelek helyeit s ezekben az írásaiban ott él valami ennek a parvenü, össze-vissza verődött, hirtelen nőtt városnak a múltjából. *Budapest kövei* címmel lehetne összeszedni érdekes és finom tollrajzokat felölelő kötetet az újság-temetőkben szétszórt írásaiból. Stílusának régies eleganciájú zamata s rendkívül eredeti egyénisége, heves temperamtuma, folytonos zsörtölődése furcsa bájjal és valami Hölg-y-futár korabeli színnel vonta be írásait. Ha nem aprózza el magát annyira újságírói bérmunkában, ha nálunk volna ilyesminek megélhetést biztosító keleté: igen jeles essay-író lett volna belőle, a Salamon Ferencek, Péterffy Jenők iskolájának a huszadik századba tévedt híve. De még ha mindazt összeszedjük, amit alkotott és mindazt hozzávesszük, ami forrt és készülődött örökké nyughatatlan elméjében, ha valóra válnak képzeljük titkon ápolt regény és dráma terveit: még mindig nincsen képünk arról, miben volt igazi értéke.

Megjelent és írói célzattal írott dolgainál sokkal jobban bele lehet nézni igaz mivoltába levelei útján; leveleinél és minden írott szónál amely kikerült tolla alól, eredetibbek és művészibb értékűek voltak beszélgetései; szavainál művészibbek és lázasabban eredetibbek voltak gondolatai s végül igazi művészi alkotása egy volt: ő maga, az ember, cselekedetei, viselkedése az étellel és halállal szemben, kimeríthetetlen lelki jósága, nemessége, fenkölt gondolkodása. S mindez

a nagy jellem kifelé a rendetlenség, zavarosság, sokszor egyenesen a külső züllöttség és letörtség bélyegével lépett az emberek elé. Szegény Zuboly, mint ahogy Cyrano de Bergerac-kal mondatja Rostand, ő is elmondhatta magáról „erkölcsömben van eleganciám” s valóban abban is volt: a léleknek, az emberségességnek, a belső tisztaságnak olyan eleganciája, aminőt ritkán láthat az ember a rendes emberek minden tiszteletreméltó társadalmában.

Ha sok mindenféle csirkefogás, csalás, belső lomposág nem járatta volna le és kompromittálta volna annyira ezt a szót: azt lehetne mondani, hogy Zuboly az a *bohémien* volt, aminek a könnyelműségnek és lelki nemességnek ezt a furcsa keverékét elképzelte a romantikus ember. Sehoh se volt nyugta az életben, kóbor és nomád életet folytatott mindvégig a szabályozott emberek társadalmában. Minden hivatalt otthagyt, minden leköötöttséget eldobott magától, mint szabad hajdú — ez az ő szava volt — vívta meg mindennapi csatáját a — holnapi levesekért, a skatulya princesszász cigarettáért és a *Venus vulgivaga*-nak kijáró bőséges adóért. A kávéházban lakott, az utcán tanult, a holddal tért nyugovóra — míg nem azután jöttek a rendes-élet rohamok, amikor a rendszeres szolíd, polgári életet élő nyárspolgárok rendetlen és kicsapongó tékozlók voltak hozzá képest. Takarékpénztári könyveket szerzett, „nappali emberré” lett, nem maradt adós a kávéházi főpincéreknek — 1000 cigaretta és 70 kávéról szólott egyébként viharos időben sokszor az elsejei számla. Szelíd és csöndes volt ilyenkor és két hét alatt összeírt vastag könyveket, levéltárakat járt, könyvtárakban ült és rengeteg pénzekeket keresett össze, amelyek mint a higany, szaladtak ki mindig adásra nyitott kezéből.

Az írásnak és gondolkodásának stílusát néhány jellemző levélből, amelyet a háború óta írt és az életének stílusát néhány cselekedetéből, néhány epizódból próbálom megérzéskeltetni:

„Pestről úgy jöttem el, hogy tisztelt háziasszonyomnak a házbért nem fizettem ki. Emiatt egyelőre vagy két hónapig nincs ugyan baj, de a vége mégis az, hogy egyszer majd fizetni kell. Mivel pedig bennem már Pesten létem alatt állandóan olyan erős és vakmerő életérzés daga-
dozott, mint aki 600 éves terminusra van elbocsátva, s mivel meg vagyok most is győződve arról, hogy kilencvenhat éves koromban, mint meg-
rögzött léhűtő gyámság alá fognak helyezni, gondolnom kell arra, hogy tisztelt háziasszonyomat kielégítsem, de másrészt magam számára is lakosztályaimat biztosítsam. Hallottam valamit arról, hogy a bevonult katonákat az állam segíyezni akarja lakásbérleti ügyeikben. Légy szíves tehát és mint érdekeim meghatalmazott minisztere, jelenj meg úgy a pénzverdékben, mint a pénzhamisítási tanyákon és tudd meg, hogy az én részemre mi az illetékes. Társadalmi állapotom úgy szól, hogy sem állami, sem magánvállalatoktól semmiféle járandóságom nincsen és mint a magyar haza együgyű hadiszolgája kizárólag arra vagyok utalva, hogy abból a zsoldból éljek, amit a katonaság ad.

*

„Nem hiszem, hogy sokáig maradhassak, mert igen nagy razzia van a tisztekre és mindenkit a gyepre küldenek. Csakhogy én mér rég elhatá-

roztam, hogy nem törődöm semmivel, a sors kalapácsára bízom magamat. Ahogy az fog lecsapkodni, aszerint történjék minden. Tudhatod nagyon jól, hogy a haláltudományban egyébként is szakértő vagyok, en tehát készülve vagyok mindenre. Itt létem alatt sok mindent láttam közönséges és szellemi szemekkel is. Főként a népet egész közelről. Az alkoholista, vadállati, de igen érdekes és naiv oláhot amely itt mind greco oriental féle s legjobban hasonlít a Tolsztoj parasztjaihoz, igen megszerettem. A szászok is igen érdekesek, a magyarok is, miből aztán kiderül, hogy Isten teremtményeiben mindenki érdekes, csak a pimasz politikusok és hitványlelkű panamisták nem akarják valóságukban látni a tényeket. A háborút is egészen közvetlenül látom az idezsúfulódt össze-függésekből. Mondhatom neked, hogy a parasztság óriási kényszeráldozatokkal van benne az eseményekben,... Aki nem látja egészen közelről, fogalma sincs róla. Mikor innen egy-egy század indul a harctérre, mintha óriási temetés volna, a falvakból beesődül ezer és ezer asszony és jajgatva, sírva kíséri el az állomáshoz stb.”

„Egyébként már el vagyok kámpicsorodva. Hét hónapja már, hogy bele kerültem ebbe a gyilkos munkába, aminek nincs se eleje, se vége, sőt olykor az éjjelek még kábitóbbak, mint a nappalok. Polgári ügyeimre nem is gondolok. Ha vége lesz a háborúnak és élve kerülök vissza, be fogok ülni egy népkonyhába és követelni fogom, hogy állam, egyház, főváros adjatok főzelékkel vegyített felvágottakat, mert miattatok lettem facér. De felgondolva a dolgokat, ezt sem fogom mégsem nagyon hangosan kiabálni, mert hányan lesznek, akik sokkal többet károsodtak és vesztettek.”

*

Ezek mellé a levélbeli vonások mellé hadd iktassak még egy-néhányat az élete külső eseményei és viselt dolgai közül. Szamosújvárról indult el és nem sokra vitte az életben. A magyar és román tengerbe beékelte kis örmény szigetről és az örmények régi kulturfajából való származásának bélyege rajta maradt az egész életben. A magyar örmény különös egy fajta: nyelvben, szokásokban teljesen asszimilálódott a magyarsághoz, de az írek és zsidók mellett a nyelv nélküli önálló nemzetiségnek érdekes példáját képviselik. Bányai is a régi fajtából származó és sokban fajukból kinőtt emberek furcsa saecularis kegyeletével ragaszkodott szülővárosához és embereihez. Ha látogatába volt Szamosújvárhoz és visszajött, kifogyhatatlan volt az elbeszélésben, amellyel szemünk elé állította az örmény kisváros különösen jellemzetes figuráit, öreg asszonyokat, nyugalmazott kispolgárokat, rokonokat, harangozót, szabót, tűzoltót, papot, árvaházat, városházat, patikát, mindazt az apró eseményt, amelyből ennek a szívéhez nőtt kisvárosnak az élete összerakódott. Amit ilyenkor elmondott, az olyan tökéletes művészet volt, tiszta, szemléletes, érdekes, jellemző, hogy senki sem kelt fel mellőle annak az érzése nélkül, hogy a röpke szóban itt olyan valami veszett el, ami evvel az elevenességgel és igazsággal leírva a világ nagy novellistái és portaitistái között adott volna neki helyet. „Írd le”, mindig evvel a szóval

váltunk el ilyenkor tőle. Sajnos, foganatlanul. A szamosújvári árvaház, ahol nevelkedett és ahol leélte örömtelen gyermekkorának nagy részét, mindig visszajárt elbeszéléseiben s ezekre a gyermekesztendőkre való, sohasem múló, emlékezés volt az, ami szimpátiával amúgy is teli lelkét megnyitotta mindazok számára, akiknek életéből hiányzik az öröm.

Kolozsvár volt a második állomás. Egyetem, újságírás, kávéház itt vonul be életébe és nyit meg más távlatokat előtte. Az egyetem inkább némely lelki ösztönzéssel vitte előre, semmint komoly tudományos neveléssel és munkára való szoktatással. Tanárnak készült, de elfáradt és érdeklődését a lélektelen egyetemi tanítás nem tudta annyira megfogni, hogy végigcsinálta volna a hivatalos utakat. Nomád természete is kiütközött belőle és dagadó vitorlákkal evezett be az újságírás vizeire. Sohasem fogom elfelejteni ezeket a kezdő újságírásban eltöltött közös mulatságos, érdekes esztendeinket, ahogy írtunk mindentről, amihez nem értettünk, ahogy friss fogékonysággal szívtuk magunkba a nyomtatásban való első megjelenés mámorát, ahogy ablakon keresztül menekültünk hitelezők elől és ahogy megverték bennünket emberek, akik mint rokonok állottak nevükkel gyászjelentéseken, de akiket mi következetesen, mint halottat tettünk közzé a kolozsvári Újság-ban. S nem felejttem el sohasem azt a megrendülést sem, amelyet a szocializmus és progresszió modern világnézetével való első találkozásunk akkori kis társaságunk lelkében előidézett. Egy a fővárosból kitiltott szocialista jogász, aki a kizsupoltatás és rendőri lefotografáltatás glóriájával ült le a kávéházi asztalunk mellé, hozta el közénk e fajta különös mozgalmak és akkor még szemünkben bogaras dolgok első hírét.

Kolozsvár után Budapest következett. Alapjában véve naiv és gyermeki természete nem tudott betelni sohasem a csodálkozással a nagy városon, a sok emberen, a magas épületeken, a töméntelen csaláson, a Lánchídon és politikán, az újságokon és azon, hogy öregszik, komolyan veszik, hogy ember- sőt írószámba megy. Különféle rovattól a vezércikkékig, riport, színházi bírálat, nekrológ, elmélkedés, leleplezés, mindezt csinálta majd minden újságnál és egyiknél sem. S e fáradságos, kemény küzködés közben, amelyet szabad hajdú természete még igavonóbbá tett, amely a lét bizonytalanságánál fogva egész proletárrá tette: nyílt ki furcsa és merő szeretetből, minden élő és szenvedő ember iránt érzett rokonszenvből álló természete. A különös, groteszk dolgok egész tömegét viszi végbe, szemérmesen titkolva mindazt, ami jótettnek látszhatik mások előtt. Kemény küzködéssel keresi meg mindennapi leveseit, amelyek a kenyeret pótolták számára s Eszterházy-utcai lakása ugyanakkor valószínűs menedékhelye egy csomó élettől legázolt embernek, akiket eltart, ennivalóval, ruhával, zsebpénzzel, lakással. Lakik nála bukott leány, akinek erkölcsére jobban vigyáz, mint a legárgusabb szemű *gardé de dame* a reá bízott szüzekre; vak ember, akit valahonnan a vidékről szed föl és tart el hónapokon keresztül; katonatiszt, aki a kari becsület, vagy katonai kényesség más rigolyájának áldozata; állástalan újságíró s a megbicsaklott vagy kisiklott szerencsétlen tán-

torgóknak egész gyűjteménye. Tartja őket, dolgozik értük, ellátja őket mindennel és ezt annyi finomsággal, gyöngédséggel, kíméletes-séggel, az emberi szerencsétlenségnek olyan belső tiszteletével, annyi állandó, nem szavakban, de cselekedetekben nyilatkozó bocsánatkéréssel teszi, mintha az ő kötelessége volna mindazt az igazságtalanságot jóvá tenni, ami csak van a világon. Valami nagy, saját magán, minden értelmes meggondoláson túláramló szeretet élt benne minden az életben alulmaradt ember iránt, olyan szeretet, olyan oktalanság, józan emberekből olyan fejcsóválást kiváltó pazarló szeretet, mintha a meg nem hamisított evangéliumból lépett volna közénk. Nem véletlen dolog, hogy azok, akik közel állottak hozzá s haláláról az első panaszosan felsíró levelet váltották egymással, a krisztusi jelzöt írták le róla. Sok könyvet olvastam arról, mit tenne ma, városunkba és közénk kerülve Jézus. Sokan ismerik Lacroix és Yves Guyot könyvét vagy nálunk Yartin Ötödik evangéliumát. Ez a történet, amelyet Zubolyról elmondok, ezekben a könyvekben állhatna: Reggel félhétkor kétfogatú bérkocsi áll meg a Központi vásárcsarnok előtt. Alvatlan, gyűrött, de józan ember száll ki belőle — mert Zuboly is a virrasztóknak ahhoz a fajtájához tartozott, aki soha egyetlen kortyot nem ivott — s odaáll a vásárcsarnok aajtájába. Egymásután jönnek ki szakácsnék, teherhordók, szolgálók a csarnokból s a gyűrött férfi megszólal:

— Tessék szíves lenni s helyet foglalni a kocsiba, hadd fuvarozam haza.

Sokan részegnek, mások bolondnak nézik, de addig beszél, addig kéri őket amíg beleülnek és egymásután ötször-hatszor megjárja az utat és fuvarozza haza reggel gummirádleren a szakácsnékat.

— Megörültél? kérdezik tőle, akihez eljut e fura kocsiztatások híre.

Nem, — mondja — csak hadd érezzék ők is mi az úri élet és jómód s szégyenkezve elszalad, mint a csinyen kapott gyerek.

Vagy az a másik, amikor odaáll hajnalban egy éjjeli kávéház vagy mulató aajtaja elé és minden kilépő szegénynek, pincérnek, arrajáró, munkába siető rossz ruházatú embernek 5 koronást nyom a markába s a rendőrnek, aki figyelmessé lesz e gyanús pénzosztogatóra: kettőt, mondván:

— Kegyedre is ráfér.

Kemény heti munkával megkeresett utolsó pénzeit nem egyszer szórta szét ily oktalan és könnyelmű tékozlással, mondjuk és gondoljuk mindannyian. De kit nem emlékeztetnek ezek a jelenetek a Lukács evangéliumának elbeszéléseire vagy a Raszkolnikov jeleneteire? S ha jól odanéz az ember, a szimpátia, a sajnálkozás, a segíteni akarás eme oktalan módjaiban lehetetlen meg nem látni azt az emberi lelket, amelyből oly túláradva, féktelenül, oktalanul tör elő az emberi szolidaritás, a felebaráti szeretet, a részvét mint ahogy a szerelem és kéj paroxizmusában a legértelmesebb ember is vad, összefüggéstelen szavakat ordít vagy suttog ki érzése mélységének gyöngé, zavaros hírnöke gyanánt a világba.

Az emberi szolidaritás, a szegények és elnyomottak sorsán való ez a felháborodás, az emberi méltóságnak épen a lezüllött és letört emberekben való megbecsülése — mindez artikulálatlan, egyéni és „művészi” cselekedetekben való megnyilatkozási módja volt lázadó és forradalmi hajlamainak. Ami szertelenség volt ebben, ami groteszk volt és egyéni szín, az idővel lehiggadt, de a lélek alaphangulata megmaradt, tisztult, okosodott, belátta, hogy egy magával nem bíró nagy szimpáthia számára más munkautak is vannak a mai világban. Így került el mindig ennek a nagy emberi részvétnak, odaadásának, belső nemességének hatása alatt a progresszív eszmék és a szocialisták táborába, irt keresett az emberiség nagy sebeire, amelyeknek a társadalom és állam szerkezetével való összefüggését kezdte belátni és jóformán egész szeretete, részvéte gyűlöletté alakult át azok ellen, akikben ezeknek az állapotoknak megszemélyesítőit látta.

Lelki fejlődésének ezen a pontján tépték el életét. Hogy mily lélekkel vitte és szenvedte át a háborút: feleletet adnak erre levelei. Kevés emberibb, megindítóbb dokumentumot olvastam, mint ezeket a leveleket. S az a mondása, amit a háború moráljáról irt Billitz Albertnek: „Oly elvű embernek mint én, a bajban lévő emberekkel együtt lenni, kötelesség. Ez a háború egész morálja, a többihez nem értek” — ez a mondás, azt hiszem, joggal követel magának majd helyet a háború pszichológiájában Ludwig Frank mondása mellett: *Einer muss dabei sein, um die Fundamente zu sehen*. A háborúnak nagyot kell alkotnia, nagyon előre kell vinnie az emberiséget, hogy ezeket az áldozatokat joga lehessen megkövetelni és elfogadni . . .

Nekem — Zubolyról írván — folyton Dosztojevszkij és a Raszkolnikov jár az eszemben. S valóban nincs figura az irodalomban, amely annyira hasonlítana hozzá, mint a nagy orosz írónak ez a gyöngeségből és erőből, nemességből és bűnből összefont alakja. A háború véres iróniái közé tartozik, hogy a budapesti „orosznak” ezt a reprezentánsát — ahogy ő a maga szűkebb kis társaságát hívta — orosz katonák ölték meg és hogy annak az embernek, akinek az emberiséghez való viszonyát csak úgy lehetne ábrázolni, hogy kitárt karral szívére szeretett volna ölelni mindenkit: karddal kezében kellett meghalnia. Karddal kezében halt meg, de részvéttel és szeretettel szívében azok iránt is, akiket, noha testvérei voltak, fékjüket vesztített, vagy szabályozatlan társadalmi erők gyilkosaivá rendeltek ki.

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

Az angol munkásmozgalom

A háborút megelőző esztendőkből a munkásság nagy bérmozgalmai álltak — a pénzügyi és alkotmányreform, az ír kérdés és az imperializmus mellett, sőt azokat megelőzőleg — Nagy-Britannia politikai és szociális életének központjában. Még élénken él az emlékezetünkben a kikötő- és szállítómunkások sztrájkja (1911 június és július), a vasutasok tömegsztrájkja (1911 augusztus), a bányászok általános sztrájkja (1912 március—április), a londoni kikötő munkások sztrájkja (1912 június és július) stb., hogy csak egy néhány főbb példát említsünk. A politikai radikalizmus vívmányai mellett az angol munkásságnak a munkabér, munkaidő és munkaviszonyok kérdéseiben folytatott páratlanul nagyszabású küzdelmei is megdőntötték az angolok „fontolva haladásáról” szóló elméletet és méltán tűnhettek fel olyan szimptomáknak, amelyekből egy közelgő nagy társadalmi forradalomra, az angol demokrácia szociális reorganizálódására lehetett következtetést vonni.

Ez a nagy szociális probléma és cél volt az egyetlen, ami az angol munkásság szeme előtt lebegett. Az imperialista ideológiával és az expanziós törekvésekkel idegenül, sőt ellenségesen állt szemben. Az angol munkásmozgalmak egy szorgalmas kutatója, M. Beer írja: „A liberalizmusnál is nagyobb mértékben áll a szociáldemokrácia és a modern munkásmozgalom érdekében, hogy imperialista kísérleteket lehetlenné tegyen és nincs oly párt, irány és mozgalom Nagy-Britanniában, amelynek annyi ereje és oly erős akarata lenne az imperialista reakció megtörésére és a demokrácia és szocializmus, a szabadság és egyenlőség megvalósítására, mint a brit munkáspártnak.”* Azok a remények, amelyeket Beer és még sokan mások is a brit munkásság erejéhez és akaratához fűztek, a nemzetközi imperializmus most folyó véres kísérletezése alkalmával nem válhattak valóra. Az angol szocialista munkásság a meglepetésszerű gyorsasággal és elemi erővel reá zúdult eseményekkel ép oly tehetetlenül állott szemben, mint németországi elvtársai, mindössze avval az eltéréssel, hogy főleg kezdetben bizonyos passzívabb magatartást tanúsított, a *xenofobia* áramlatának erősebben ellenállt és körében egy a németországinál

* *Geschichte des Sozialismus in England*. Stuttgart 1913 505-ik 1.

jelentékenyebb háborúellenes ellenzék keletkezett. A szervezett munkásság zöme azonban, ép úgy, mint a kontinentális országok munkássága, természetszerűleg nem vonhatta ki magát a háborús tömegpszichológiai hatások alól, amely körülmény legkézzelfoghatóbban abban jutott kifejezésre, hogy a szervezett munkásság százezei jelentek önkéntes háborús katonai szolgálatra.

Egy másik ponton azonban az eltérés sokkal nagyobb. Míg ugyanis a kontinentális államokban a háború kitörése óta a munkásság bérharcai úgyszólván teljesen szünetelnek és — több-kevesebb spontánsággal — az ú. n. *Burgfriede* korszaka következett be, Nagy-Britanniában a háborús események a munkásmozgalmaknak nem vetettek véget. E jelenség okai sokoldalúak és e helyen csak néhány fontosabb körülményre óhajtjuk az olvasó figyelmét felhívni. Mindenekelőtt mint legjelentékenyebb tényezőre arra kell rámutatnunk, hogy Angliában a háborús állapot nem vonta maga után a közszabadságoknak, különösen az egyesülési jognak, a sztrájkolás jogának és a sajtószabadságnak azt a megnyirbálását, amelyre magukat a kontinentális hadviselő államok kényszerítve látták és így a munkásság akcióképességének külső feltételei megmaradtak. De közreműködött ebben többek között az is, hogy az angol munkásság körében, mint általában az angoloknál, a praktikus gazdasági nézőpontok igen nagy szerepet játszanak, hogy a brit munkásmozgalom lépett ki legelsőnek a romantikus korszakból, hogy a brit munkásság életszínvonala a legmagasabb és az ahhoz való ragaszkodása legerősebb, hogy az angol kormánynak sokkal kevesebb hatalma van a közvélemény befolyásolására, mint pl. a németországinak, hogy Anglia lakossága aránylag nagyobb mértékben van megkímélve a háború közvetlen hatásaitól, mint a többi hadviselő országoké stb.

Mindezeken a körülmények nagy mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy Nagy-Britanniában a munkásmozgalmak a háborús hatások ellenére is lehetségesek maradjanak. Hogy e lehetőségek korlátain belül a munkásmozgalmak meginduljanak, ahhoz az indító erőt az elsődrendű életszükségleti cikkek árának érzékeny emelkedése szolgáltatja. Az angol munkások jól látták azokat az abnormis profitnövekedéseket, amelyekre a kapitalisták különböző csoportjai a háborús állapotok élelmes kihasználásával az ipar és kereskedelem számos ágában szert tettek és ilyen körülmények közepette kevés hajlandóságot mutattak annak az áldozatnak a meghozatalára, hogy a vállalkozók nyeresége kedvéért a régebbi névleges munkabérrel beérve, ezzel voltaképpen tényleges munkabérük leszállításába beleegyezzenek, hanem erélyesen követelni kezdték a nominális munkabérek jelentékeny emelését. Minthogy pedig ezen a ponton a vállalkozók erélyes ellenállására találtak, a munkásmozgalmak számos iparágban súrlódásokra vezettek és sok esetben a munkaadók, a hatóságok és a kormány minden erőlködése sem volt képes a sztrájk kitörésének elejét venni.

Tavaszi kezdetén a következő nagyobb bérmozgalmak híre érkezett hozzánk: New-Castleben a *Goole Shipbuilding and Repairing Company* és a *Weiter and Bickerton Company* összes hajóépítő mun-

kásai sztrájkba léptek, hogy 5 sh.-es béremelést erőszakoljanak ki. A gyárak csak 3 sh. béremelést akartak megadni, míg végül mindkét fél belement egy 4 sh.-es emelésbe és a munkások beszüntették a sztrájkot, New-Castleban ezzel egyidejűleg más bérmozgalmak is folytak. A *North Eastern Railway* rakodó munkásai napi 1 sh.-es (20%-os) béremelést kértek és amidőn e követelésük nem teljesült, sztrájkba léptek. A Vickers hajóépítő cég munkásai 3 sh.-es béremelést követeltek, amelyet a vállalat kénytelen volt megadni. — Nagy kikötőmunkásmozgalom fejlődött ki Pembrokeben, Devonportban, Portsmouthban, Chatamban és Deptfordban, ahol a munkásság $4\frac{1}{2}$ sh.-es béremelést követel. — A londoni dokkmunkások mozgalma, amely már régebben keletkezett, tovább tart. — Svaneaban 1800 dokkmunkás felmondott; $33\frac{1}{2}$ %-os béremelést követeltek, de a vállalkozók csak 10%-os emelésbe akartak belemenni. — Az í vasutasok a nekik adott pótlékkal elégedetlenek. — A liverpooli szénrakodók tömegsztrájkot rendeztek 6 sh.-es béremelés érdekében. A munkások egy része, miután számukra a béremelés biztosított, a munkát újból felvette. — 6000 skót acélmunkás mozgalmat indított és 25—50%-os béremelést követelt. Az ügy békéltető-bíróság elé került. — A northamptoni hadiműhelyek cipőmunkásai béremelést követeltek, amelyet a gyárosok a háború tartamára meg is adtak. — Nagy bérmozgalmak keletkeztek a gázművek, a portland-cementgyárak és a lokomotívgyárak munkásai közt is. — A postások között is bérmozgalom indult meg és mintegy 150.000 postai alkalmazott 2—4 sh.-es béremelést követel. — Veszedelemesen nagyarányú bérmozgalmak észlelhetők a bányászok között is: ez a munkásmozgalom épen most jutott el kritikus időpontjába.

A háború kitörése óta számos vidéken és iparágban egymást sűrűn követő ezen bérmozgalmak — amelyeket egyáltalában nem lehet izolált jelenségeknek tekinteni — nemcsak a kapitalisták között, hanem kormánykörökben is érthető aggodalmat keltenek, minthogy közvetve a hadviselés érdekeit látszottak veszélyeztetni. A kormány ennél fogva kötelességének tartotta, hogy a nagyobb jelentőséggel bíró bérkülönbségek elsimításában közreműködjék, egyfelől a munkásokat igényeik mérséklésére bírva, másfelől azonban a legnagyobb nyomatékkal arra törekedve, hogy a munkaadók minél teljesebb mértékben honorálják a munkások jogos követeléseit. Hogy a kormánynak a munkásság hazafias belátására való hivatkozása nem maradt hatás nélkül, ahhoz különösen a clydei gépgyári és hajógyári munkásoknak hónapok óta tartó tömegmozgalma szolgáltatott példát. Lloyd George, több miniszterével, a vezérkar főnökével, az admirálisokkal és a parlament képviselőivel egyetemben három napig tartó ünnepélyes tárgyalást folytatott nemrég a hadi szempontból fontosabb iparágak szakszervezeteinek képviselőivel. A *Times* március 20-iki száma szerint hosszas tanácskozások után a kormány és a *trade union*-ok között a következő megegyezés jött létre:

1. Amíg a háború tart, hadieszközöket gyártó üzem be nem szüntethető.

2. Minden bérvisszályt a felek közös egyetértéssel intézzenek el

3. A kormány kinevez egy tanácsadó választmányt, amely a hadseregszállításnál foglalkoztatott munkásokat képviseli.

4. A háború tartama alatt okvetlenül szükséges az eddigi munkásmozgalmak enyhítése. De a szabálytól való mindennemű eltérés csupán a háború tartamára bír hatállyal.

5. A tanulatlan és a női munkaerők bebocsátásának nem szabad a munkabéreket lenyomnia.

A *trade union*-oknak ez a politikája korántsem találkozik az egész angol munkásság helyeslésével és a szervezett munkásság tömegei leplezetlen aggodalommal szemlélik azokat az engedményeket, amelyeket vezéreik különösen a tanulatlan és a női munkaerők alkalmazása terén tettek. A békéltető-bíróságok működésében sem látnak kellő garanciát a munkásság jogos követeléseinek megvalósítására. Sőt van egy kisebbség, amely nemcsak hogy nem tartja kellő jogcímnek a háborút a munkásság álláspontjának feladására, hanem a munkásságnak az elsősorban a brit imperializmus és kapitalizmus érdekeiért folyó háborús vállalkozásban való aktív közreműködését helyteleníti. Az *Independent Labour Party*-ra célzunk, amely a nemrég Norwichban tartott kongresszusán élesen támadta a *Labour Party*-t a toborzás iránt tanúsított magatartása miatt. Természetesen nagy tévedés lenne abban az illúzióban ringatni magunkat, hogy az angol munkásság zöme máris tudatosan és minden kérdésre nézve az *Independent Labour Party*-val tart. Kétséget kizárólag megállapítható, hogy a Keir Hardie és Ramsay Macdonald vezetése alatt álló és a parlamentben hét képviselővel bíró *Independent Labour Party* ép úgy nem egyesíti magában az angol munkásság nagy többségét, mint a Liebknecht-féle frakció Németországban. De azért hiba lenne az *I. L. P.* jelentőségét lekicsinyelni. Minden jel arra mutat, hogy csak a tisztességes, megalkuvást nem ismerő és elvhű radikalizmusnak van igazán jövője.

* *

*

Micsoda összefüggés és kölcsönhatás állapítható meg a brit munkásmozgalmak és a háború közt? Nézetem szerint ezt az összefüggést máshol kell keresni, mint ahol egy ideig nálunk előszere-tettel keresték. Az eddigi tapasztalatok alapján megállapítható annak a nagyfokú valószínűsége, hogy az angol munkásmozgalmak nem fognak döntő, sőt lényeges hatást sem gyakorolni a háború kimenetelére. Ezzel szemben lehet ugyan arra hivatkozni, hogy a német blokádnak az angliai élelmiszerárak és egyéb elsőrendű életszükségleti cikkek nagyarányú drágulására fog vezetni, ami — az e cikkünk bevezető részében elmondottak szerint — a munkásmozgalom nagyarányú terjedését fogja szükségképpen maga után vonni — de anélkül, hogy jóslásokba akarnánk bocsátkozni, megállapíthatjuk, hogy az erre nézve fennálló vérmes remények jelentékeny része nem fog valóra válni.

De ha a brit munkások bérmozgalmi nem is fognak lényeges befolyást gyakorolni a háborúra, annál mélyebb lesz az a hatás, amelyet a háború a brit munkásmozgalmak terén minden valószínűség szerint elő fog idézni. A háború hatása alatt ugyanis — sokaknak a várakozása ellenére — az osztályellentétek ki fognak éleződni.

A drágaság és a munkabér problémái ismét felszínre fognak vetődni, de súlyosabb formában, mint a háborút megelőzőleg. Az *Independent Labour Party* máris élénk ellentétben áll a kormánnyal, már pedig, amint azt Güttler is kiemeli,* ez a párt, mint az új eszmék hordozója, mindig nagy hatással volt magára a *Labour Party*-ra.

Különösen a tanulatlan munkások fognak a háború után nehéz helyzetbe kerülni, minthogy az ő életszínvonaluk még a normális viszonyok között is igen alacsony volt. Az ő törekvéseik most még csak nagyobb arányú szervezkedési tendenciában és homályos szindikalista ideológiában jutnak kifejezésre, de ez kétségkívül nagy befolyással lesz a *trade union*-okra is és gyorsítani fogja modernizálásuk folyamatát.

Sőt maga a szövetkezeti mozgalom sem vonhatja majd ki magát e mozgalmak alól, jóllehet az angol szövetkezeti mozgalom Cassau szerint „politikailag teljesen semleges ... és minden osztályöntudat távol áll tőle — osztályharcról nem is beszélve”.** Lassankint azonban itt is más tendencia van felülkerekedő félben, ma már az angol szövetkezeti körökben is egyre sűrűbben hangoztatják a többi erővel (*with the other forces*) való együttműködés szükségességét.

A prognózis tehát a következő: a jelenlegi osztályelkülönülés materiális és lélektani alapjai ki fognak élesedni. Ezzel párhuzamosan a munkásmozgalom azon elemei, amelyek eddig tulajdonképpen nem szorosan szocialista, hanem szocializáló törekvéseket képviseltek, a radikális szocializmus felé fognak gravitálni és meg fogják gyorsítani azt a folyamatot, amelyre Sidney Webb már régebben rámutatott:*** t. i. a kollektivizmus irányában való fejlődést. Bizonyára az is meg fogja ezt könnyíteni, hogy a háború alatt az államszocializmus sok téren nyert olymértű megvalósulást, hogy azt a háború előtt elképzelhetetlennek tartottuk volna.

Vajda Mihály

A porosz-lengyel mérkőzés eredménye

A modern nemzetiségi küzdelmek között a poroszok és lengyelek mérkőzése kétségkívül egyike a legnagyobb arányúnak és a legérdekesebbeknek. Az uralkodó faj Poroszországban törekszik a legálthatosabban a legrendszeresebben és legcéltudatosabban, óriási anyagi áldozatokkal és erőmegfeszítéssel, kíméletlen eréllyel és következetességgel közigazgatási, politikai és kulturális téren, egy más nyelven beszélő nép beolvasztására. És a megtámadott nép viszont éppen itten fejt a legnagyobb, leglelkesebb, legrendszeresebb és legsokoldalúbb ellenhatást. Könnyen érthető, hogy ez a kérdés nagy mértékben vonta

*

* *Die englische Arbeiterpartei*, Jena, 1914.

** *Die Konsumvereinsbewegung in Grossbritannien*. Duncker und Humblot. 1915.

*** „... no student of english thought and politics can doubt that England is destined to become constantly more and more collectivist. — S. Webb: *Socialism in England*. London, 1901. 132. 1.

magára a tudósok, különösen a nemzetiségi és faji problémákkal foglalkozó szociológusok figyelmét. William J. Thomas chicagói tanár a *American Journal of Sociology* múlt évi márciusi számába tanulmányt írt a kérdés alakulásáról és jelenlegi állásáról.* Bár egy kissé felületes apercuból indul ki, amidőn azt állítja, hogy a kulturális téren magasabb nivón álló nyelvi csoportok egyéneiben az a tendencia érvényesül, hogy alacsonyabb kultúrsvívonalon álló csoportokba olvadjanak be — ez az állítás kétségkívül elhamarkodott általánosítás eredménye — magát a porosz-lengyel kérdést általában helyesen és világosan látja és ítéli meg.

Egészen a hetvenes évekig, nagyban és egészben a nemzetiségi ellentétek nem játszottak nagy szerepet. Csak békés asszimiláció folyt, németek beolvadtak a lengyelségbe, de viszont lengyelek is germanizálódtak. A lengyel nép része hideg maradt a nemzetiségi agitációval szemben. Gazdasági és társadalmi téren nem volt rosszabb helyzete, mint a jobbagység korszakában, a kormány nem üldözte, ő is többé-kevésbé indifferens maradt. A támadást a porosz kormány kezdte meg 1873-ban. A lengyelek elnémetesítésének fő eszközét az iskolák elnémetesítésében látta. Nyelv, nemzetiség és vallás a lengyelségnél szoros kapcsolatban áll és a porosz kormány kemény támadását erős reakció követte: az u. n. pozeni lengyel parasztközletársaság kialakulásához ez adta meg az első lökést. A porosz iskola-politika közvetlen következményei lázadás és iskola sztrájkok voltak. A német iskola nem a német nyelv és szellem, hanem a legszenvedélyesebb németgyűlölet terjesztőjévé vált a lengyelek körében. A porosz kormány második lépése tudvalevőleg a telepítési bizottság létesítése volt, amely óriási anyagi áldozatok árán sem volt képes a németek birtokállományát megnövelni. A következő lépés volt az építkezési törvény megalkotása és betetőzte mindezt az 1907. évi kényszerkiszajátítási törvény, (amely 1912-ig nem nyert alkalmazást).

Ezek voltak a porosz asszimilációs politika főfegyverei. Milyen eszközökkel védekeztek a lengyelek? Első helyen a Marcinkowski-egyesület említendő, amely már 1840-ben keletkezett és amelynek nagy szerepe volt a harcok és a népet vezető lengyel intelligens középosztály kialakulásában. Az egyesület kb. 600 felsőbb tanulmányokat végző lengyel ifjat támogat ösztöndíjjal. De a lengyelek önvédelmi küzdelmében a legfontosabb szerep a paraszttársulatoknak jutott, amelyek megszervezését Jackowski kezdte meg 1873-ban és amelyek száma ma már a 300-at is felülmúlja. A paraszttársulatok, amelyek mindegyikének élén egy elnök áll, 26 kerületben tömörülnek. Minden évben tartanak kerületi üléseket a kerületi társulati székhelyeken és egy közgyűlést Pozenben, amelyen kb. ezer kiküldött vesz részt. A paraszttársulatok nagygyűlésének napján — rendszerint március közepén — a lengyel nagybirtokosok szövetsége, a szakszervezetek

* *The Prussian-Polish situation: An experiment in assimilation* 624 — 6391.

szövetsége és más társulatok is Pozenben üléseznek, úgy hogy ez mintegy békés nemzeti tüntetés jellegével bír.

A paraszttársulatok a nemzeti szellem ébrentartása mellett teljesen a parasztság gazdasági kultúrája és jóléte emelésének szentelik működésüket. E társulatok hivatalos lapja a *Poradnik Gospodarski* („Mezőgazdasági híradó”) amely teljesen alkalmazkodik a földjét rajongással szerető lengyel parasztság pszichológiájához. Főképpen földművelésügyi kérdésekkel foglalkozik. A lengyel paraszt földhűségének és földjéhez való ragaszkodásának nagy szerepe volt abban, hogy a porosz kormány birtokpolitikai tervei nem sikerültek. Eleinte — amíg a visszahatás kisebb volt — meglehetősen sok lengyel földet is kínáltak megvételre a telepítési bizottságnak; de azután évről-évre kevesebbet. Ellenben a poroszok nagy megrökönyödésére, egyre nagyobb számban jelentkeztek német földbirtokosok, akik földjüket felajánlották a bizottságnak, azzal az indokolással, hogy az másképpen lengyel kézben kerülné. 1903-ban a németek 210.000 ha-t kínáltak eladásra, a lengyelek 35.000-et, 1904-ben a németek 200.000-et, a lengyelek csak 20.000-et, 1905-ben a németek 135.000-et a lengyelek semmit. A földárakat felverő spekuláció, valamint a lengyel parasztságot támogató parcellázó és hitelbankok, továbbá az a társadalmi nyomás, amely a lengyel birtokosokra nézve — kiközösítés terhe mellett — úgyszólván lehetetlenné teszi, hogy földjeiket német kézbe engedjék kerülni: szintén gátat emelt a porosz kormánynak a lengyel föld meghódítására irányuló politikája elé.

Nagy szerepük volt a nemzetiségi küzdelemben az újságoknak is. Minden nagyobb községnek megvan a maga lapja és e lapok a lengyel nemzeti érzés főtérjesztői. E lapok egy részét féktelen sovinizmus, vad németgyűlölet és néha az a bizonyos üzleti spekulációtól vezetett demagóg uszító hang is jellemzi, amely egyébként más országok sovinsta sajtójában sem ismeretlen. Sok lapnak két főszerkesztője van és felváltva hol az egyik, hol a másik üli le a fogházbüntetéseket, amelyeket reklám célokra használnak fel.

Az újságok rendezték főképen a gazdasági bojkottot is, amely a németek és zsidók ellen irányult. Itt is erős terrort fejtettek ki és egyes lapok még névsort is közöltek azon magukról megfélemedezett lengyelekről, akik „idegenek” (németek), vagy „görbeorrúak” üzleteiben vásároltak. És ámbár a német nagyipar bojkottálása kivihetetlennek bizonyult, a pozeni német kereskedőknek és kisiparosoknak a bojkott mozgalom érzékeny károkat okozott.

Bizonyos pszichológiai sajátosságok is hozzájárultak a németek csatavesztéséhez. A régi német földbirtokosok kezdték magukat mindinkább rosszul érezni az ellenséges lengyel környezetben. Az új telepések is jobban érezték magukat a Rajna vidékén. Azonkívül a németység túlságosan számít a felülről jövő és külső támogatásra, ami ellankasztja energiáját. A nagybirtokos körökben

elégetlenek a kormány birtokpolitikájával, amely mindjobban csökkenti a régi feudális nemesség befolyását. A kisbirtokosok között arisztokrácia-ellenes hangulat keletkezőfélben. A lengyelek igyekeznek az ellentétet még jobban növelni. Egy Morawski nevű lengyel felszólította a német nemességet, hogy szövetkezzék a lengyellel a keletkező parasztdemokrácia ellen. Egy német dalra is hivatkozik, amely már elterjedt a tartományokban:

Michel sagt zu seinem Sohne:
Hol' der Teufel die Barone,
Ob sie deutsch sind oder Polen,
Alle soll der Teufel holen.

A nemzetiségi küzdelem eredményeképpen tehát egy erőteljes parasztdemokrácia van kialakulóban az egész vonalon. Pedig a hatalmas porosz kormány szeme előtt bizonyára nem ez lebegett, mert az sem a lengyelekért, sem a demokráciáért nem nagyon lelkesedik. *V. M.*

Goethe a harctéren

A világháború folyamán több ízben hallottuk, hogy hadvezérek vendégül láttak maguknál a harctéren egy-egy jeles tudóst, vagy írórt.

E meghívásoknak manapság inkább politikai és demonstratív indító oka volt, de a szellemi kultúra képviselőinek a hadiszállásokon való időzése réges-régi hagyomány s ha úgy tetszik, Nagy Sándor idejére megy vissza. A nagy katonáknak az a vágya és energiája testesül meg benne, hogy ők hivatásuk gyakorlása közben is egész emberek akarnak és tudnak maradni.

Goethét 1792 augusztusában egy katonához való személyes és bensőséges barátsága szólította a német-francia harctérre. Károly Ágost weimari herceg egy lovasezred parancsnoka volt abban a hadseregben, mely Braunschweigi Ferdinánd parancsnoksága alatt a szorongatott francia uralkodó osztályok segítségére vonult fel. A kis német fejedelem a maga korlátolt katonai szerepének kiegyenlítésére a legnagyobb szellemi fényűzést engedhette meg: egyetlen hívó szavára táborkarához csatlakozott Goethe.

Goethe a harctéren! — sajátságos, szinte elképzelhetetlen jelenség. Milyen szerep juthatott számára a porosz gárda körében, mely talán akkor öntözte először vérrel a Champagne hegyeit és venyigéit. A heroizmusnak csöndesebb és idillibb formái illenek alakja köré s átgondolva sorsát és jellemét, a francia hegyvidék helyett inkább a latiumi Campagnát képzeljük el mögötte, romokkal, reliefekkel, a természet békés és az antik művészet stilizált összhangjával, amint mélytűzű szemében az olasz mennysátort tükrözve Tischbein itáliai képe ábrázolja.

A nagy pogány, ismételt nyilatkozatai szerint, lényének mélyén a fokozatos fejlődés, a békés átformálódás híve volt, s ezt bizonyítja az is, hogy a föld történetében a víz szelíd partmosó és partképző tevékenységének nagyobb szerepet tulajdonított, mint a vulkanikus erők nyerseségének. Az emberi társadalmat azonban nem nézte valami

rövidlátó pacifizmus szemüvegén keresztül. A politikát, a szó mai értelmében, még kevésbé ismerte és nem kedvelte. A csatatéren sem fogja el őt tömegszuggesztió. A kor, melyben élt, eléggé magyarázza magatartását. A katonáskodást többízben *Kriegshandwerk*-nek nevezi s ezt a mesterséget azok úzték, akiknek történeti jogon kötelessége volt. A polgárság — döröghettek az ágyúk — nyugton ült boltjaiban és műhelyeiben. Olyan egyetemes gyűlölet pedig, amilyen a XX. század demokratikus társadalmi viszik a háborút, a XVIII. században ismeretlen. Hihetetlennek hangzik, hogy Braunschweigi Ferdinándot a francia köztársaság is meghívta a fővezérségre.

Goethe fejedelmi biztossággal túlteszi magát minden kicsinyes emberi korlátan. Nem katona, nem erőltett magára katonásságot — nincs rá szüksége. Legalább szavakkal nem próbál ilyesmit, egyébként megosztja és derekasan viseli a hadviselés kényelmetlenségeit. Dob az asztala, sátorlap a takarója, földhányás a fekvőhelye. A valmyi ágyúzás, az első nagystílusú modern ágyúharc tartama alatt a tűzvonalban marad s fedezéket ás magának. Nem konzervatív, bár a restauráció harcosait kíséri. Ő látni, látni akar s előítélet semmikor sem homályosítja el tekintetét. Mily jellemző a weimari udvarfira, hogy a hadjárat elején a jakobinus mozgalmaktól aláaknázott Mainzban kellemes és zavartalan estéket tölt a német republikánusok között, kiknek vezére egy nagytehetségű, de tragikus sorsú író, Forster György.

Mint hercegének barátja és társalkodója halad Goethe a zászlók alatt. Ha társadalmi helyzete nem is, de érdeklődése és informáltsága olyan, mint a mai haditudósítóké. A vezérlő fejedelmek olykor néhány leereszkedő szót váltanak vele, de a diplomáciai titkokat nem ismeri s korántsem beavatott. A poroszoktól némi idegenkedéssel húzódott vissza s ez visszatartotta a kérdezőskedéstől is. Pontos feljegyzéseket készít naplójába, de nem ír rögtön riportokat. Az események világtörténeti jelentőségét éles szemmel felismeri. A valmyi ágyúzás után ezt mondja környezetének: „*Von hier und heute geht eine neue Epoche der Weltgeschichte aus, und ihr könnt sagen, ihr seid dabei gewesen*”. Midőn három évtized múlva feljegyzései alapján megrajzolja a francia hadjárat képét „*Kampagne in Frankreich*” című munkájában (1822), ezt a felismerését önérzetesen emlegeti.

E memoár Goethe kései alkotása s Ranke bizonyára nem találta meg hozzá a helyes szempontot, ha keveselte benne a hadjáratra vonatkozó történeti felvilágosításokat. Két elemből tevődik össze: a hadjárat rajza az egyik, önéletrajzi elemzés a másik. Az események történeti megítélése háttérbe szorul, az öregedő művész passzivitásra hajló szelleme mindenben talál jót és rosszat, igazat és tévesét. A stílus abszolút nyugalma még inkább elfödözi állásfoglalásait. A jakobinusokat majd méltatja, majd elítéli, zengi a haladás himnuszát* és megbélyegzi a királygyilkosokat. A francia népjellem rokonszenves

* Trier 25. Okt. 1792. „*Es ist wundersam, wie eine jede Zeit Wahrheit und Irrtum aus dem kurz Vergangenen, ja dem längst Vergangenen mit sich trägt und schleppt, muntere Geister jedoch sich auf neuer Bahn bewegen.*”

vonásaira sűrűn utal, megfigyeli az egyik megszállt faluban, mily kedvességgel kívánnak a kis gyermekek jó éjszakát a szülőknek. Verdunben a német sereget kísérő francia emigránsok megvetéssel nézik egy fogságba került francitieur öngyilkosságát, Goethe sejtlemes és elszánt heroizmust érez tetteiben.

A hadjárat vezetésével nincs meglepedve. A magasztalt fővezér Nagy Frigyes tanítványa volt s a stratégia fejlődése — amint a következmények is megmutatták — bizony elhaladt felette. A határvédő francia erődök gyorsan elestek s miután Goethe 1792 augusztusának utóján átlépi a francia határt, nyomban a már meghódított Longwy várába mehetett. Longwy sorsára jutott Sedan, Montmédy, Stenay és Verdun is. Goethe ellátja magát takarókkal, lapos evőeszközzel, vászonra húzott térképekkel. A Maas vidékén s az Argonnei erdőn át a győzelem biztos reményével halad a szövetséges poroszosztrák sereg Paris felé. Ekkor azonban váratlan fordulat áll be. A francia forradalmárok szedett-vedett katonasága megszégyeníti az akkori Európa legfégyelmesebb haderejét, melyet a legelsőnek hirdetett stratégia vezetett. Goethét lesújtotta a vereség, de tud vigasztalódni. Kettős menedéket talál: a remélhető visszatérést Weimárba — ez határozottan kispolgári vonás — s azokat az időtlen eszményeket, melyek az ő költői és tudományos munkásságában megtestesülnek.

Milyen atmoszféra veszi körül Goethét a harctéren? Ő hű marad önmagához s példázza azt a valószínűséget, hogy a csatamezőn is az egyéni jellem konstans vonásai érvényesülnek s a háborúskodás nem teremti újjá az embert. Goethe a szokatlan körülmények között megőrzi alkotó kedvét. Komoly fizikai tanulmányokba mélyed s dolgozik állatregényén a *Reineke Fuchson*. Van türelme észleletekre: a katonák fürdőjének reflexeit, a repülő bomba görbét, a tábor éjszakai zsongásából előszűrődő hangokat figyelemmel kíséri. Ahol római műemlékre akad, restaurálásáról gondolkodik. Amíg a bizakodással indult előrenyomulás tart, a háború lírája, sok kedves apróság is elragadja. E részleteket harminc esztendővel később lehető tárgyilagossággal kis analizisekké kerekíti. Az előőrsök — akárcsak ma — kisegítik egymást élelemmel s röpiratokat, üzeneteket cserélnek. Rajzolja az először hallott ágyútűz izgalmát s a nyomában járó gyors lehiggadást, a lelki alkalmazkodás csodáit. Midőn hosszú napokat töltenek félig koplalva, a háború nevelő hatására eszmél. Fogadalmat tesz, hogy hazatérve semmivel sem lesz elégedetlen s a kis örömeiket is megbecsüli. Íme a csatater, mint az egyszerű élet s talán a későbbi meglegedettség iskolája!

A szövetségesek visszavonulása szomorú kudarcokkal járt s leromolva érnek októberben a Rajnához. A franciák offenzívát kezdtek s nemcsak a megszállt francia területet veszik vissza, hanem a rajnai német városokba fészkelik magukat. Goethének szinte el sem kell válnia a feloszló hadseregtől. Mielőtt hazatérne Weimárba, meglátogatja Jacobit Pempelforthban és Gallitzin hercegnőt Münsterben. Régi barátság fűzte mindkettőhöz, barátság, mely az érzelmesség s a Rousseauért való rajongás korában szövődött. Náluk időzve, felújul Goetheben a saját fejlődésének regénye. Barátai, némi filozófiai el-

mélyítéssel, megmaradtak az érzéskultusznak oly fokán, melyet ő szerencsésen meghaladt s a természet iránti érdeklődéssel és kritikai érzékével magasabb egységbe foglalt. Jacobinál heteket tölt s a francia hadjáratnak szentelt könyv második fele a pempelforti társaság beszélgetéseiről szól s a Goetheben felverődő személyes emlékekről. Mintha az egész franciaországi kampagne-nak az lett volna a főjelentősége, hogy a végén Goethe Jacobihoz juthatott s barátai szelleméhez mérhette a saját fejlődését.

Goethe a háborús tapasztalatokat, a kultúrnépek mérközésének szomorú-fenséges látványát simán beleilleszti élményeinek rendjébe. Redő nem marad a lelkén: „*Wie mich niemals irgend ein Äusseres mir selbst entfremden konnte* — írja a *Kampagne* utolsó lapján — *mich vielmehr nur strenger ins Innere zurückwies, so blieben jene Nachbildungen des Zeitsinnes für mich eine Art von gemütlich tröstlichem Geschäft.*”

Nem esztétikai önzés-e azonban az ilyen koncepció? Jogosnak érezhetjük-e, hogy világtörténeti rázkódások rajza felett magasabb egész gyanánt az egyén, az egyes ember alakja jelenjék meg? Némi megfontolással Goethe példaadó örök hivatását ebben a magatartásban is felismerjük. Valamennyiünkre az a kötelelem hárul, hogy lelkünkkel a nagy emberi színjáték megrázó jeleneteit elbírássuk, hogy akkor, midőn a fizikai lét értéke elenyésző csekély, a belső életet ne érje sorvadás. Másként a humanizmus megtört világú fáklyáját azok sem tudják majd felszítani, akiknek megadatik, hogy e dühöngő világtűzvést túléljék. S. A.

Sombart úr megfenyítése

Sombart úr egyike ama tudósoknak, aki a háború kitörése óta legtöbbet fenegyerekeskedik és leghevesebben uszít az angol nép és az angol kultúra ellen. Legutoljára szükségesnek tartotta eme kiszólásait rendszerbe önteni s *Händler und Helden, patriotische Besinnungen* cím alatt könyvbe dagasztani. Természetesen minden német hős s minden angol kalmár s a hazafias írónak nem okoz semmi nehézséget kimutatni, hogy az angol kultúra, tudomány és filozófia a lendület nélküli középszerűség terméke. Ahol a tények, Sombart tág lelkiismeretessége mellett sem akarnak engedelmesskedni, ott egyszerűen faji szociológiáját hívja segítségül, melyről már sokan kimutatták, hogy mennyit ér. Ezek a ma rendkívül időszerű s valószínűleg jól jövedelmező fejtegetések a háború dicsőítésével végződnek, mely Sombart szerint „szent dolog, a legszentebb a földön”. Ez a végkonklúziója egy oly író társadalombölcseletének, aki harcias lendületében Herbert Spencert oly mélyen lenézi.

A kis könyv a háború okozta lelki lealacsonyodás egy igen szomorú terméke, mellyel csak azért érdemes foglalkozni, mivel hozzá egy vigaszos tünet is fűződik. A komolyabb német sajtó ugyanis nem ült fel a „háborús lelkesedésnek”, hanem észrevette azt a szellemi és erkölesi mételet, melyet az ilyenfajta írások terjesztenek s melyek igen alkalmasak arra, hogy fokozzák azt az ellenszenvet és bizalmat-

lanságot, mely a németiséggel szemben a semleges külföldön is él. Ez a komolyabb és — ami még fontosabb — jól nevelt németiség még a nemzeti élet-halálharc óráiban is felismerte, hogy a Sombart-féle ízléstelen és kritikanélküli henccegések nemcsak méltatlanok Németországra nézve, de pozitíve ártalmasak is.

Ennek a tisztultabb német közvéleménynek különös nyomatékkal és előkelő biztossággal adott kifejezést Dr. Robert Drill a *Frankfurter Zeitung* egyik cikkében. Megállapításai olyan igazak és meggyőzőek, hogy egynéhányat itt is bemutatunk: „Egész Németország telve van büszkeséggel és csodálattal a harctéren küzdő seregünk és az egyes katonák hősiessége, fényes fegyvertényei és áldozatkészsége miatt; mindenki érzi ezt, mert az oly természetes. És most Sombart úrnak kell jönni és világnézetet csinálni belőle! Ez bosszantó, mert nagyon dilettáns. Amikor a fajokkal tüzetesebben kezdtek foglalkozni, nem mulasztották el ebből világnézetet csinálni. Minthogy az Esperantot kitalálták, az is bizonyára már egy világnézet. De ami a csatamezőkön történik, annak túl drágának kellene lenni arra, hogy divatot csináljanak belőle. Mert végre is divat számba megy, ha annak, ami egy adott időben az első, mindörökre elsőséget akarnak adni. . . . Most Bernhardi tábornok le van főzve. Ezen katonai írónak jólismert és egyes részeiben érdekes könyve, mint mindenki tudja, Amerikában nagy sikert aratott, persze nem amiatt, ami benne szakértelemről tanúskodik, hanem, mert fel lehet használni arra, hogy a németeket harci dühvel vádolhassák meg. Anglia a könyvet angolra fordítja, mint propaganda eszközt használja fel s olcsón árusítja Amerikában, hogy megmutassa milyen a németek érzülete. Ez a könyv mégis néhány éves már, de a Sombart írása a háború közepette, a háború miatt jelenik meg; a német szellemet a militarizmus pártjára állítja s a németiség nevében szentté avatja a háborút, nemcsak a mait, de a háborút általában, a háborút önmagában. És aki ezt teszi, még csak nem is katona, hanem egy író, aki tollat lándzsává hegyezte. Hol van itt még a józan megfontolás egyetlen szikrája is? Hát akkor nem volna-e az ententenak minden joga hozzá, hogy rávesse magát a németiségre és amennyiben képes volna rá, elpusztítsa, ha csakugyan az a Sombart legújabb világnézetétől volna áthatva? Persze azt lehetne mondani, hogy ezt a jogát az entente a saját rossz szándékaival eljátszotta, de ha mi magunkat állandó veszedelmeként állítjuk oda, akkor nem akadályozhatjuk meg, hogy azok azt ürügyül használják fel, akik a nagy veszedelmezt kicsinnyé szeretnék tenni. De egyáltalán nem igaz, hogy a németiséget terhelné az a bűn, melyet Sombart meggondolatlan hódolatában rá akarna róni. Ezt csaknem számszerűen lehet bizonyítani, mert a katolikusok már hitüknél, a szociáldemokraták és a liberálisok világnézetüknél fogva Sombarttól biztosságban vannak és ez már magában a nép többsége, pedig nem lehet kétségbevonni, hogy a többi körökben is többnyire mást tekintik a legszentebb dolognak e földön, mint általában a háborút.”

Nem kevésbé sikerült a cikknek az a része, melyben az angolság lecsepülését visszautasítja, e nemzet nagy értékeit védelembe veszi és tiltakozik az ilyenfajta „kritika” ellen, mely csak arra jó”

hogy a népeket egymástól még jobban elidegenítse, pedig egyre közelebb már az idő, amikor a nemzetek között a tárgyalások megindulnak s amikor fontos lesz, hogy a népek közvéleménye igazságos és objektív mértéket találjon az egymás megítélésére. „Semmi sem óhajtandóbb, mint az, hogy tudósok ezen feladat megoldásában részt vegyenek, de ha egy neves és kellemes tollú professzor, akinek írásai széleskörű elterjedésre szoktak találni, legújabb termékében azt hirdeti, hogy az egész angolság úgyszólván egy kulturális csőcselék, akkor az ilyen írás a mai pillanatban és általában egy visszaélés”.

KÖNYVISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK.

Vámszövetséges irodalom (1. Hermann J. Losch: *Der mitteleuropäische Wirtschaftsblock and das Schicksal Belgiens*, p. 43, 1914.; 2. Eugen v. Philippovich: *Ein Wirtschafts- u. Zollverband zwischen Deutschland u. Österreich Ungarn*, p. 59, 1915.; 3. Eduard Pályi: *Deutschland und Ungarn*, p. 70, 1915. (Zwischen Krieg u. Frieden 13., 14., 19., Hirzel, Leipzig) — 4. Karl Diehl: *Zur Frage eines Zollbündnisses zwischen Deutschland u. Österreich-Ungarn*, p. 50, Fischer, Jena, 1915. — 5. Dr. Gustav Stolper: *Ein Zollunionsgegner, Der Österreidliche Volkswirt*, 1915. Nr. 27., p. 425. s köv).

A Németországhoz való vámpolitikai közeledés irodalma nagyon megdagadt. A monarchiabeli irodalom néhány folyóirat-cikkre szorít-kozik ugyan,* Németországban azonban napilapok, folyóiratok, szaklapok állandóan foglalkoznak a kérdéssel és a túlságosan bőséges háborús brosúra-irodalom ennek a témának is szentelt néhány brosrát. A kérdés ott a levegőben van, valamilyen formában majd minden érdekelt és hozzáértő kívánja ott a vámpolitikai közeledést. Az osztrák politikusok és közgazdák nagy része szintén hasonló törekvéssel van eltelve. Legutóbb Berlinben német, osztrák és magyar ipari és kereskedelmi emberek és politikusok a Német-osztrák-magyar gazdasági szövetség kebelében arról a kérdéstről tanácskoztak,** a *Verein für Sozialpolitik* a kérdéstről szóló tanulmányorozat kiadását határozta el. Bizonyos, hogy a probléma oly komoly és hamarosan aktuálisra válható jelleget öltött, hogy komolyan kell foglalkozni vele és számolni kell gyakorlati lehetőségeivel.

1. A Losch könyve rapszodikus gondolatmenetű, jelentéktelen könyv meggyőző erő nélkül. Több lapot szentel Friedrich List emlékének, akiben középeurópai államszövetség gondolatának szellemi atyját tiszteli. A vámszövetség szükséges voltát azzal az egy mondatral elintéztnek hiszi, hogy az utóbbi évtizedek gazdasági fejlődése a piac biztosítása mellett a piac növelésére törekszik. Az Egyesült-Államok, Oroszország és Anglia imperialista politikája mellett természetesen termelt meg a középeurópai államszövetség gondolata. A Németországgal való vámszövetség elsősorban a monarchia érdekében áll: „das imperialreich“ kann von Reichsdeutschland zwar gebildet werden

* Ez ismertetés nyomdába adása után jelent meg Matlekovits Sándor nagyon figyelemre méltó cikke: *Die Handelspolitischen Formen einer wirtschaftlichen Annäherung*, N. Fr. Pr. 1915. ápr. 24.

** N. Fr. Pr. 1915 márc. 29. és 30., budapesti napilapok, márc. 30.

mit Österreich-Ungarn, ohne dieses aber nicht; Österreich-Ungarn aber kann bei der Unzahl seiner offenen und geheimen Feinde aus seinen nationalen Schwierigkeiten nur herauskommen durch *wirtschaftliche* Sicherung und Förderung seiner zahlreichen Glieder im Anschluss an das deutsche Reich” (15. 1.). Világgazdasági és világpolitikai szükségesség, hogy Németország és a monarchia együttes imperiumot alkosson a belső külön élet megőrzésével. Átmeneti állapotnak Losch is elfogadja a közbenső vámvonalat. Franciaország tömegcikkekben nem tud számbajövő kiviteli fölösleget fölmutatni és ezért nem szükséges, bár főképp földrajzi szempontból kívánatos alkotórésze lehetne a közép-európai gazdasági szövetségnek. Belgium már békében is oly nagy mértékben függött gazdaságilag Németországtól, hogy a közép-európai államszövetségbe való bevonása mindenképen természetes (Antwerpen kikötője virágzását elsősorban a németországi forgalomnak köszöni és a belga ipar szénszükségletét legnagyobb részt Németország látja el). A többi európai országokról ebben a kapcsolatban nem beszél, ellenben egy a tárgyhoz nem tartozó fejezetben kritizálja a semleges államoknak és sajtójuknak a háború folyamán tanúsított viselkedését.

2. Philippovich ismerteti Ausztriának Mária Terézia uralkodása óta folytatott vámpolitikáját, jelesül pedig a *Zollvereihinhez* való csatlakozás sikertelen kísérleteit. Ez a történeti áttekintés könyvének jóval nagyobb, mint fele részét foglalja el és bár sokan sokkal részletesebben megírták már ezt, a füzetnek még is ez az értékesebb része. A Németországhoz való vámpolitikai közeledést Philippovich ép úgy mint Losch, magától értődő szükségességnek tartja. Az 1906. évi német kereskedelmi szerződés megkötése óta a monarchiának Németországgal való, ezelőtt aktív kereskedelmi mérlege évről-évre mind passzívabbá vált. Ennek oka a helytelen szempontokból megkötött, ránk nézve kedvezőtlen kereskedelmi szerződés volt. A monarchia részéről a német agrárvámok leszállítására törekedtek és ennek ellenértékéül a monarchia iparát kevésbé védelmezték meg. A lakosság növekedése és fogyasztóképességének emelkedése következtében azonban a monarchia gabonakiviteli területből behozatali területté változott át, amihez természetesen nagy mértékben járult hozzá az is, hogy földművelésünk intenzitása alig emelkedett. Egyéb agrártermékekből való kivitelünk is jelentékenyen mecsökkent. Az összes iparágaknak Németországgal szemben való kereskedelmi mérlege passzív a mi hátrányunkra, de ez a passzivitás legnagyobb mértékben a vas-, fém-, gép-, műszer- és óra-, vegyészeti és gyógyszerészeti ipar terén mutatkozik. Németországból való behozatalunk 1914-ben 1,441 millió korona értéket képviselt és ebből 800 millió korona esett iparcikkekre, kivitelünk 830 millió korona értékű volt, amiből 230 millió korona értéke volt a kivitt ipari termékeknek. Mindennek részletes előadása után továbbra is törhetetlen híve marad Philippovich a Németországgal való vámszövetségnek. A monarchia iparának védelmére azonban mindaddig, míg a szabad versenyt elbírja, ő is közbenső vámvonalat javasol, de a mainál jóval kisebb védelemmel csupán a védelemre rászoruló iparágak részére. (Hogy melyek nem

szorulnak rá e védelemre, arról nem ír és ez statisztikai összeállításából sem derül ki). Az agrárvámokat minden irányban leszállítani kívánja és azt hiszi, hogy a fogyasztóterület növekedése a gazdákat jobb gazdálkodásra fogja ösztönözni. (De hisz erre eddig is meg volt az okuk, ha csak a monarchia fogyasztását akarták volna is kielégíteni.) A közös vámtarifa megállapítása nem jár nehézségekkel, mert a német és osztrák-magyar vámtarifa tételei körülbelül egyenlő magasak. Az ő példáiból is az állítás ellenkezője, tudniillik az tűnik ki, hogy az osztrák-magyar ipari vámtételek jelentékenyen magasabbak a németeknél, de Diehl a maga céljaira épen kiáltó ellentéteket szemelt ki a vámtarifákból. Pedig ezenkívül kettőjük közül egyik sincs tekintettel arra, hogy mennyivel másképp specializálja a két vámtarifa az árúkat. A közbenső vámvonatra a német ipar oly sok tekintetben kedvezőbb helyzetének ellensúlyozására is szükség van. Időközben, azt hiszi Philippovich, sikerül majd az adóügyi és közigazgatási hátrányokat a monarchiában megszüntetni. Reméli, hogy a vámszövetség a német tőkét nagyobb mértékben fogja a monarchiában való letelepedésre bírni, mint ahogy eddig történt. Ezt az állítását sem támasztja semmivel sem meg. A vámszövetség elé tornyosuló nehézségek, a vámszövetséggel együtt megoldandó fontos föladatak közül ép úgy, mint Losch, szinte egyről sem emlékszik meg. 3. Pályi (aki mellékesen megjegyezve a könyv címlapján és az egész német sajtóban a már hónapokkal ezelőtt megszűnt *Budapesti Napló* főszerkesztőjeként szerepel) egy magyar, osztrák és német ember beszélgetésének formájában, élvezetes, könnyen gördülő előadásban igyekszik megvilágítani a kérdést, amelyet nagyon optimista szemmel néz. Azt hiszi, hogy a német szövetséges háború előtti gazdasági kíméletlenségét a háborús szövetség velünk szemben megszüntette. Valutánk reorganizálására, hitelrendszerünk épségben tartására, iparunk fejlesztésére német tőkét kívánna fölhasználni. (500 millió márka német alaptőkével bankot kellene alapítani, mely 3%-os kamattal megelégedne.) Épen ezért a vámszövetséget a monarchia szempontjából tartja elsősorban kívánatosnak. Átmenetileg ő is közbenső vámvonalat javasol, de ha ennek megvalósítása, mint hiszi, nagy nehézségekbe ütköznék, termelési prémiumokkal, szállítási kedvezményekkel vagy az eddigi fogyasztóterületeket mindegyik fél iparának biztosító szindikátusok alakításával lehetne a belföldi ipart megvédelmezni. De a keleti expanziós területen is ezek a szindikátusok osztanák meg a fogyasztást. A német szövetségtől a „panamaország”-nak csúfolt Magyarországon az erkölcsi érzék megerősödését is várja. A panama-rendszer kifejlődéséért egyébként Ausztriának Magyarországgal szemben követett elnyomó, gyarmatosító gazdasági politikáját vádolja. Közben kis privatissimumot tart Magyarország közjogi helyzetéről, a perszonálunióról, a szent korona tanáról stb. Németországnak szüksége van a vámunióra, mert csak a monarchián keresztül tud eljutni keletre és Középeurópa érdekei szintén azonosak a szövetség érdekeivel. A skandináv államoknak Angliától és Oroszországtól, Németalföldnek Angliától kell félnie, és egy győzelmes Franciaország, Svájc és Belgium semlegességét is állandóan fenyegetné,

Olaszország jövője is attól függ, mennyiben lesznek az entente-hatalmak a tenger egyedüli urai, a Balkán-államoknak pedig természetesen Oroszországtól kell óvakodniok. A Balkán-országokkal szemben azonban új vámpolitikát kell nekünk is követnünk, még pedig a szerbekkel szemben követett vámpolitikánknak épen az ellenkezője kell, hogy a jövő vámpolitikája legyen. Pályi a német befolyás, a német üzleti szellem érvényesülésétől sok minden jót vár, közigazgatásunk, állami gazdaságpolitikánk reformját, földművelésünk nagy mértékben való fejlesztését. Mi és általunk a keleti piacok pedig kártalanítani tudjuk Németországot a nyugati fogyasztóterületek elvesztéséért, minthogy behozatalunkban Franciaország és Anglia helyét foglalhatja el. Annak bizonyítására, hogy Magyarországon már eddig is számos híve van a Németországgal való gazdasági szövetségnek, idegenül és kissé komikusan hat három egyházi főember, Csernoch, Prohászka és Balthazar Dezső református püspök, tanúságtétele (akik közül Székesfehérvár nemes püspöke nem tudta megállani, hogy katolikus szempontból is gyűlölettel ne támadja az ortodox Oroszországot és a vallástalan Franciaországot). Nagyiparosok és gazdák tanúságtétele bizonyonnyal értékesebb és komolyabb lett volna.

4. Diehl mind Németország, mind a monarchia szempontjából ellene van a vámunióknak és azt hiszi, hogy a vámszövetség gondolatának semmi értelme nincsen, ha számos fontos cikkre közbenső vámokat állapítanak meg. Ismerteti a vámszövetséges irodalom egy részét 1900-ig, az azóta megjelent dolgozatok közül alig ismer egykettőt. A kérdést szeretné minden politikai vonatkozástól mentesíteni, mert politikai szempontok szerint nem lehetnek döntők e kérdésben, mert a legszorosabb politikai barátság állhat fenn országok között vámszövetség nélkül is. A vámszövetségre nem lehet a nagyüzem hasonlatát alkalmazni, mert a szövetséget alkotó országok a legkülönbözőbb gazdasági érdekeket tüntetik föl, úgy hogy egységes gazdasági üzemet nem alkothatnak. E gazdasági érdekek mélyrenyúló, kvantitatív és kvalitatív különbségei közös külkereskedelmi politikát és az országok közötti szabad forgalmat lehetetlenné teszik. A monarchia agráriusainak, akik a 80-as és 90-es években a vámszövetség lelkes szóvivői voltak, erre irányuló érdekeik megszűntek, mert a monarchia mezőgazdasági exportterületből mindinkább importterületté alakult át. És vámszövetség esetén a német rozkivitel növekedése a monarchia mezőgazdaságára nagyon kellemetlen lehet, amint hogy a német mezőgazdaság további fejlődésére is aggályos lehet a szomszéd mezőgazdasági terület szabad versenye. A monarchia egyes iparágait a vámvonal ledöntése tökéletesen megsemmisítené, bár az osztrák iparágak kisebb, a német iparral versenyre képes részére a vámszövetség kedvező hatással volna (len-, üveg-, porcellán-, bőrárú-, hajlított fabútor-, szőrkalapipar). A gazdasági létföltételek bizonyos paritása szükséges a vámszövetség megalkotásához. Ennek azonban ép az ellenkezőjét tanúsítják a német és osztrák-magyar vámtarifa tételeinek nagy különbségei. A nevelő szabadkereskedelemben („*Erziehungsfreihandel*”), vagyis abban, hogy a vámsorompók lerontásával a rendkívüli tetterős német kereskedelmi politika a monarchia gazdasági

politikáját is önkéntelen a maga útjaira terelné, nem hisz. Az osztrák iparosok már most is a védővámok alacsonyosságáról panaszkodnak és ezzel okolják meg, hogy Németország és a monarchia kereskedelmi mérlege 1900-tól 1910-ig 400 millióval tolodott el Ausztria hátrányára. De a vámszövetségnek nemcsak kereskedelempolitikai, hanem egyéb gazdasági föltételei is vannak. A kisebb értékű valutával bíró ország kedvezőbb kereskedelempolitikai helyzetben van, mint a teljes értékű valuta országa: az értékében csökkent valuta emelkedő védővámul hat és a papírvalutával bíró ország termékeire a külföld vételképessége nagyobb, mint a rendezett valutájú országéira. A vámszövetség egyik előfeltétele az Osztrák-Magyar Bank készfizető kötelezettségének kimondása, amit Magyarországon különben is energikusan követelnek. A két gazdasági terület egész pénzügyi, vám- és fogyasztási adórendszerét egységesen kellene szabályozni és az osztrák ipar termelő költségeit olyannyira növelő egyenes adórendszeren is javítani kellene. Az egységes közlekedési politika nagy akadályokba ütközik. A német ipar munkásvédelmi és szociálpolitikai terhei is jelentékenyen nagyobbak, mint az osztrák és még inkább, mint a magyar iparéi. A magyar iparfejlesztő politikát is meg kellene szüntetni. Közös kartell- és kartellek ellen védekező politikára is szükség volna, ami szintén igen nagy nehézségekbe ütközik. Diehl bár nem híve a vámszövetség tervének, mégis bizonyos vámpolitikai közeledést szívesen látna a legközelebbi kereskedelmi szerződés barátságosabbá és koncenciókkal teljesebbé tételével. Az ipari nyers- és segédanyagokra vámmentességet, bizonyos ipari és mezőgazdasági cikkekre vámleszállítást javasol ebből a célból. Hogy melyekre, arról nem ír. Ezenkívül a vámtechnika egységesítését, a kivitel és behozatal alakításainak egyszerűsítését, a telefonösszeköttetések jobban való kiépítését, a folyó vízi közlekedés jogának egységesítését indítványozza.

5. A Diehl könyvének bírálata helyett röviden ismertetjük Gustav Stolpernek a könyvvel foglalkozó kitűnő cikkét. Stolper szerint a vámszövetség gondolatát propagáló írások túlnyomó részével gazdasági vitába bocsájtakozni nem lehet, mert politikai motívumokból íródtak, bármily tömegét sorakoztatják is föl a statisztikáknak. Diehl tisztán gazdasági szempontból igyekszik tárgyalni a kérdést, de megelégszik a vámszövetség ellen fölhozható régi érvek előadásával. Diehlnek nincs igaza abban, hogy közbenső vámok mellett a vámunióból semmi sem maradna meg, mert még így is sok minden megvalósítható volna a vámszövetségből. Diehl a revidált vámszerződés segítségével ajánlja a vámpolitikai közeledést. Ezen az úton azonban ez semmiképen sem lehetséges, mert a mértékadó körök mind Németországban, mind a monarchiában jól tudják, hogy az új vámszerződés mindkét részről vámemelést és így eltávolodást hozna magával. Diehlnek kár bizonyítékait a vámszövetség ellen fölvonultatnia, mert abban mindenki egyetért vele, hogy a vámunió hirtelen, átmenet nélkül való életbeléptetése a legsúlyosabb gazdasági rázkódásokat idézné elő Németországban is és a monarchiában is. De a vámszövetség nehézségei nem egyedül és talán nem is első sorbait gazdasági természetűek, amint hogy a vámszövetség hívei is, mint

láttuk, politikai tendenciáknak engedelmessé válnak a gondolat propagálásával. De Diehl nemcsak politikai, hanem államjogi és közigazgatási oldalát is elhanyagolja a kérdésnek. Azzal a véleményével meglehetősen egyedül áll Diehl, hogy a két ország egységes vámpolitikájának mélyreható akadályai vannak. Hisz Németország és a monarchia külkereskedelmi politikája már jóval a háború előtt teljesen azonos úton haladt. A monarchia agráriusainak kívánságai ugyanazok, mint a német agráriusoké és nagyjában és egészben a német fél- és készgyártmányokat termelő iparok, a fogyasztók és termelők vámpolitikai ellentétei megegyeznek a monarchiabeli hasonló rétegek ellentéteivel. A magyar agráriusok már nem hívei a vámunióknak. A hazai piac magas árai mellett nem lehet a jóval alacsonyabb áraknak örvendő német piac biztosítása a magyar agráriusokra nézve valami nagyon kecsegtető. Erről csak akkor lehetne szó, ha a Balkán-behozatalnak némileg utat nyitnának. (A Balkán-államok jövő vámpolitikai helyzetével nem foglalkozik Diehl.) De a magyar nagybirtok azért is idegenkedik a Németországgal való vámszövetségtől, mert ezzel a mezőgazdaság intenzitásának és az agrárreformnak kényszere fenyegetné. De Németország szempontjából a monarchia agrártermékeinek szabad bevitelének nem lehet aggályos, mint Diehl hiszi, mert ha Németország most ellen is tud állni ellenségei kiéheztető törekvéseinek, nagyon kétséges, hogy e törekvéseknek 10—20 év múlva való megismétlésével a monarchia segítsége nélkül meg tudná-e állni a helyét. Diehl, míg osztrák-magyar szempontból kereskedelempolitikai okokkal támogatja vámszövetségellenes álláspontját, német szempontból általános gazdasági okokra támaszkodik. Csodálatos, hogy a háború tanulságai után a valutareformot még mindig a készfizetések fölvételében látja, mikor a háborúban majd az összes jegybankok beszüntették a készfizetéseket és valószínűleg a német birodalmi bank sem fog sietni a háború után a forgalomból nagy nehezen kivont aranyat oda visszajuttatni. Az Osztrák-Magyar Bank különben eddig is kötelezve volt a valuta-paritás betartására, ami a külföldnek ép oly biztosítékát nyújt, mint a gyakorlatban ezer alakban kijátszott készfizetési kötelezettség. A pénzügyi politika nehézségei legyőzhetőek Stolper szerint. A közös budgetben a megszűnő vámbevételeknek nem lehet különös nagy jelentőségük, de a másik fél területén nem gyártott árukra kivetett pénzügyi vámok fönn is tarthatók. A fogyasztási adók különbözősége sem túlságosan nagy baj, mert egyes fogyasztási adók még a német birodalomban magában sincsenek egységesen szabályozva. Az adóteherbeli különbség a legutóbbi 20 évben lényegesen kisebbedett, de hogy ez a vámunió akadályát nem lehet, Ausztria és Magyarország példája bizonyítja, amelyek ipara adóterhének különbsége jóval nagyobb, mint a német és osztrák iparé. A szociálpolitikai terhek különbözősége sem akadályozza az osztrák-magyar vámszövetség fönnállását, ép úgy a magyarországi állami iparfejlesztés sem. Különben e háború tanulságai után német szempontból is csak kívánatosabb lehet német tőkének a monarchia területén, mint politikailag és gazdaságilag távoleső tengerentúli vidékeken való letelepedése.

Székely Artúr

Mezőgazdasági szociálpolitika (Dr. Czettler Jenő, *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika. Budapest. A Magyar Gazdaszövetség kiadványa, 1914. 1103. p.*)

A háborús felfordulás közepette jelent meg ez az óriás terjedelmű könyv, melyről kár volna a csatazaj hatása alatt megfeledkezni. Egy 1100 oldalas könyv, amelynek írója bejárta Németországot, a skandináv államokat, egyetemeket hallgat, szövetkezeteket tanulmányoz, ezenkívül évek óta maga is részt vesz a szövetkezeti mozgalmakban, azoknak egyik legbuzgóbb szervezője, — egy munka, amely a magyar kiscgazda és mezőgazdasági munkásosztály helyzetéről, vágyairól és szükségleteiről akar számot adni, — mindenképen méltó a figyelemre. Ez a tárgy minálunk egyáltalán nincs kimerítve. A mezőgazdasági munkásosztály idáig — kevés kivételtől eltekintve — még nem jutott el minálunk az öntudatos szervezkedésig, nem élvezte még azt a figyelmet és gondosságot sem, amelyet az ipari munkás, hogy gazdasági helyzetével, kultúrájával annak javításával akár a politikusok, akár a tudományos kutatók sokat törődtek volna. Most jön egy szorgalmas kutató, aki a földművelésügyi kormány megbízásából végzi tanulmányait, és mindezekről a dolgokról saját kutatásai és roppant nagy irodalmi anyag felhasználásával sokat tud elbeszélni.

A nagy anyag összegyűjtése egyik főérdeme a szerzőnek. Amint a bő tárgymutató elárulja, ami csak halvány kapcsolatba hozható a kiscgazda és mezőgazdasági munkás helyzetével, arról találunk a könyvben megjegyzéseket. A Campbell-féle talajművelési rendszer, a madáretető, a krízisteória és a főzöláda egyaránt helyet találnak a munkában.

Ennek dacára szerzőnek egyáltalában nem sikerül rendszerbe foglalni, amit előad. Megjegyzései, mint apró mozaikok hullanak szét; egyik-másik ugyan mélyebben vésődik az emlékezetbe; egyenként sok tetszetős dolgot is találunk, de mindez nem alakul egységes képpé. Ép ezért szerintünk nincs helyén az az önértetes nyilatkozat, amit az előszó elmond, hogy ez a kísérlet egy új tudományág születését jelenti és ha nem a magyar viszonyokon épült volna föl és ha nagyobb publicitást biztosító nyelven jelent volna meg, valószínű, hogy a társadalomtudományok fejlődésében, további kutatások kiinduló pontja lenne.

Az első rész — azt mondja a szerző — nemzeti korlátokat meghaladó igazságok után kutat. Kezdi vizsgálatát azzal, hogy milyen volt a mezőgazdaság helyzete az egyes termelési rendszerek mellett (családi gazdaság, földesúri gazdaság,) és milyen a kapitalisztikus termelés korában. Már maga a beállítás, hogy mindig a mezőgazdaság az egész mezőgazdaság, van szembeállítva az ingótökével, amelynek végtelen elhatalmasodásában töméntelen veszélyt lát, mutatja, hogy a szociálpolitikát nem úgy fogja fel, mint az egy termelőosztályon, ugyanazon foglalkozási ágon belül levő erősek és gyengék egymás között való ellentéteinek enyhítésére, a gyengék védelmére irányuló törekvéseket, hanem mint általános reformtörekvéseket, amelyek úgy az erősek, mint a gyengéknek a helyzetén segítenek. Ha így áll a dolog, akkor nem értjük a különbséget agrárpolitika és mezőgazdasági szociálpolitika közt, akkor itt nem új tudomány született, hanem

régi, még pedig sokszor elmondott vádak az ingó tőke ellen, — kaptak új elnevezést. Hogy a földművelés az alapfeltétele az egész civilizációnak, hogy a kapitalisztikus fejlődés elhomályosította a mezőgazdaság ezen hivatását, és az ipart állította a közgazdák érdeklődésének központjába, hogy a földművelők látszólagos alárendeltségének oka, hogy szervezetlenek az ingótőkével szemben, de ha terményeik értékesítését szervezzük, akkor az ipar ismét a régi függő helyzetbe jut a földműveléshez, s a falu kultúrája lesz a nemzetek kultúrájának a gerince, — a mi felfogásunk szerint kissé egyoldalú, kissé valószínűtlen felfogás, de a vitatása szerintünk nem a mezőgazdasági szociálpolitika feladata.

A szociális kérdés kialakulása a mezőgazdaságban a kapitalisztikus fejlődés következménye. A kisgazdánál a növekvő eladósodásban, majd a deposszedálódásban, proletársorra jutásban nyilvánul a kapitalista fejlődés hatása; a mezőgazdasági munkásosztálynál a patriarchális gondoskodás megszűntében, a természetben való fizetés, részes művelés háttérbe szorulásában, pénzberben, a munkanapok csökkenésében, a régi agrár közösségek megszűntében mutatkozik.

Érdekes fejezet az, mely a mezőgazdasági szociális kérdés megoldására irányuló törekvéseket ismerteti. Itt a szocializmus íróit Kautskyt, Dávidot, a single-taxistákat, Oppenheimert, Dánielt, majd Mélinet és a telivér agráriusokat ismerteti. Konklúziója, hogy a mezőgazdaságban az ingó tőke és a kapitalisztikus fejlődés behatása folytán előálló társadalmi bajok a mai gazdasági rendszer keretében is orvosolhatók, részint a törvényhozás és közigazgatási intézkedések által, részint a szabadversenyt korlátozó önségtség útján. A mezőgazdasági szociálpolitika kiinduló pontja Czettler szerint nem a kapitalista nagyüzem és ezzel szemben a nincsetlen proletariátus, hanem az önálló családi üzem. Míg az általános szociálpolitika elismeri hallgatagon a kapitalista nagyvállalkozás rendszerét: addig a mezőgazdasági szociálpolitika összes reformterveinél az önálló termelés demokratikus álláspontjára helyezkedik és még a mezőgazdasági munkások védelménél is végcélul a termelési eszközök egyéni tulajdon gyanánt való megszerzését tekinti. A családi üzemnek a hitelgazdasággal és árútermeléssel való harmonikus összekapcsolása emeli az önálló termelők sorába a törpebirtokosok és mezőgazdasági munkások ezreit. Ép ezért a mezőgazdasági szociálpolitika szerinte tulajdonképpen középosztálypolitika. A kapitalista vállalkozást kívánja lehetővé tenni a kisgazdák, sőt a mezőgazdasági munkások számára is. A mezőgazdasági szociálpolitika úgy tulajdoni, mint bérleti alapon törekszik a kisüzemek számának a gyarapítására, hogy az önálló kisgazda osztályt megerősítse. A haladás azonban nemcsak birtokszerzéstől függ, hanem ép annyira a művelés intenzitásától, a hiteltől, az értékesítéstől, mint a gazdasági szaktudástól. Fontos cél, hogy a gazdasági egységet képező családi üzem összes munkaerő készlete lehető legteljesebb kihasználást nyerjen. Egyik kiinduló pont tehát a termelés fokozása. A családi kisüzemnek viszont legbiztosabb védője a szövetkezés. Az iskolázás és a kultúra kívánalmái mellett nem tartja kívánatosnak a tanulásnak oly mértékét és irányát, hogy a gazdát évezre-

des tradícióiból, a családi összetartozandóság érzetéből, erkölcsi felfogásából kivetkőztesse. Az állami mezőgazdasági szociálpolitika feladatai: a tényleges viszonyok megállapítása, buzdítás arra, hogy az egyes érdekelt társadalmi osztályok, ha kell, az állam erkölcsi és anyagi támogatásával a megfelelő reformokat megvalósítani törekedjenek, a szövetkezeti mozgalom direkt támogatása is szükséges, hogy a szövetkezetek a plutokráciától függetlenek maradjanak. Kevesebb szava van a munkásvédelemről. Ott említi meg, ahol arra figyelmeztet, hogy a költségekkel csínján kell bánni, mert a mezőgazdaság teherviselési képessége csekélyebb, mint az iparé. Tekintettel kell lenni e tekintetben a világkonjunktúrára, mert a kulturális és szociális fejlődés költségei elsősorban a termelőt sújtják. A reformokkal csak lépésről-lépésre szabad haladni. Végül megjegyzi, hogy a mezőgazdasági szociálpolitikának kutatásait és reformterveit a nemzeti földhöz és az azt művelő osztályok erkölcsi felfogásához kell irányítani.

Ezt a nemzeti szempontot a következő fejezet magyarázza meg. Kezdődik egy szomorú képpel: a történelmi középbirtokos osztály pusztulásával; ennek a helyébe Czettler szerint nem jött elegendő más értékes elem, a lateiner osztály nélkülözi az anyagi függetlenséget, a közhivatalnok és magánhivatalnok ráparancsolt akaratok végrehajtói, a kisipar pusztul, a kereskedő osztály a külföldi tőkével való szoros összekötetése miatt nem lehet a középosztály újjá alakításának jelentős tényezője. Csak a kiscgazda osztálynak a középosztályba való bekapcsolódásával biztosíthatjuk nemzeti haladásunkat. Mindaz ami ezt a célt anyagi vagy kulturális eszközökkel szolgálja, aktív alanya a magyar mezőgazdasági szociálpolitikának. Felsorolja a földművelésügyi minisztérium, a törvényhatóságok, a községek, az érdekképviselői szervek, a szövetkezetek szerepét; szól végül a falu vezetőinek a földbirtokosnak, a papságnak, a tanítónak, a községi jegyzőnek a szociálpolitikai hivatásáról.

A következő rész: a „Gyakorlati Mezőgazdasági Szociálpolitika”, amely a könyvnek túlnyomó részét foglalja el, ugyanazon anyagot tartalmazza, amelyet Röscher *Nationalökonomik des Ackerbaues* címen tárgyal, amely az agrárpolitikának is túlnyomó részét képezi. Ha ebből áll a mezőgazdasági szociálpolitikának a gyakorlati része, akkor értelmetlen előttünk, hogy hol van itt az új tudomány. A könyv tárgyalja a birtokpolitikát, a hitel, a termelési politika kérdéseit. Mintha ezen vizsgálatainál semmi egyéb cél nem vezetné szerzőt, minthogy kimutassa, hogy a nagybirtok és a kötött birtok egyáltalán nincs ártalmára a kiscgazdának. A jelzáloghitel kérdései és még számos probléma, — a termelés technikáját érintő kérdések, — csak igen halvány kapcsolatban vannak a kiscgazda és a mezőgazdasági munkás helyzetének javítására irányuló törekvésekkel.

Míg szerzőt sok száz oldalon elfoglalják a mezőgazdasági üzem és a mezőgazdasági technika detailkérdései, egész munkájának csak mintegy függelékét képezi a mezőgazdasági munkáskérdés. Ezt azzal magyarázza meg, hogy a mezőgazdasági munkásoknak az a rétege, amely már egy kis földbirtokkal is rendelkezik, átmenetet képez a munkás és a kiscgazda közt és a mezőgazdasági szociálpolitika reform-

törekvései, melyekkel az a kisgazdák helyzetét javítani kívánja, javukra válnak a mezőgazdasági munkásoknak is. Ezenkívül nagy hatása van a kisgazda jobb helyzetének a vagyontalan munkásokra is, mert a kisgazda érdekében létesített különböző szövetkezetek a mezőgazdasági munkás hitelképességét, anyagbeszerzését, naturálbéreinek jobb értékesítését szintén előmozdítják, s ennek folytán közvetve erősítik a mezőgazdasági munkásnak kisvállalkozóvá való felemelkedését.

Ami most már a gazdasági cselédek és napszámos munkások helyzetét illeti, az csupa rózsás a Czettler leírásában. A mezőgazdasági munkás minden kategóriájának helyzete nagy előhaladást mutat, nemcsak a munkabér, hanem az összes életviszonyok tekintetében is. A további fejtegetések szólnak a munkapiac szervezéséről, a munkás egészségének védelméről, a gyermekmunka védelméről, az intézkedésekről, amelyek nálunk idáig történtek e tekintetben, Czettler a legnagyobb elismerés hangján nyilatkozik, a dicséretnek legmagasabb mértékét a földművelésügyi minisztérium munkásügyi osztálya elé szórja, amely a mezőgazdasági szociálpolitika legfőbb szerve, amivel Magyarország a világ összes nemzeteit megelőzi. Avatatlanok kritikája, úgymond, akik a szabályozás alapját képező viszonyokat nem ismerik, támadta ugyan ezen intézkedéseket, de méltatlanul, mert az a körülmény, hogy az érdekelt mezőgazdasági munkások és cselédek úgy a törvény rendelkezéseivel, mint a vonatkozó szociális intézményekkel teljesen meg vannak elégedve, bizonyítja, hogy az állami mezőgazdasági szociálpolitika az érdekelteknél méltó elismerésre talált. Kár hogy mindezt az ékes dicséretet lerontja egy mondata: „A munkásvédelem egyetlen eszköze sem ér fel jelentőségre nézve a munkaalkalom biztosításával.” Minthogy pedig a munkaalkalom, különösen a téli munkaalkalom, nálunk teljesen bizonytalan, kitűnik, hogy abban az irányban, ahol legtöbb tennivaló volna, idáig alig történt valami. Egy néhány helyes elvi szempont kitűzésén túl nem megy a tekintetben, hogy a munkaalkalmak lehető egyenletes elosztására mi volna a tennivaló.

Nem állapítja meg, hogy mi volna e téren az állami és a társadalmi szociálpolitikának a feladata. Az állami munkaközvetítésről, az állam által csinált háziipartanfolyamokról, amelyeknek teljes eredménytelensége köztudomású, és amelyek nagyrészt okai a munkaerő egyenlőtlen kihasználásának, tovább is a legnagyobb elismerés hangján nyilatkozik.

Az 1100 oldalas munka figyelmes elolvasása egyáltalában nem haszon nélkül való. Valóságos enciklopédiája a mezőgazdaságból élő emberek helyzetét közlőről és távolról érintő kérdéseknek. A vezető szempont, amely az egész munkából kitűnik, mindenért, ami a kisgazdára — főképen erről van szó — és ami a munkásra nézve hátrányos, az ingó tőkét, a kapitalisztikus fejlődést, a szabadversenyt, a közvetítő kereskedelmet tenni felelőssé, ellenben óvatosan kerülni még az árnyékát is annak, hogy a kisgazda helyzete jobb volna, ha a nagybirtok, és a kötöttbirtok nem zárnák el előle e fejlődési lehetőségeket, hogy a nagybirtokos félelme a földadó emelésétől, és az áldozatoktól, amelyekkel a munkások kötelező betegség, baleset, agg-

kor és rokantsági biztosítása járna, teszük lehetetlenné a modern szociálpolitika megvalósítását. Mindaz, ami a nagybirtokosra nézve áldozattal jár, az idegen intézmény, az nem a mi viszonyaink közé való, annak megvalósítását csak a mezőgazdaság dolgaiban járatlanok kívánják. Nem teszi vizsgálat tárgyává, hogy a földművelésügyi minisztérium büdzséjéből mi az, ami valóban a kisgazda és a mezőgazdasági munkás javára válik, mi az, ami csak a nagybirtok érdekeit szolgálja. Az agrárvámvédelem azon hatásáról, hogy a föld árát és a földbért emeli és rendkívül megnehezíti, hogy a kisember felemelkedjen mezőgazdasági vállalkozóvá, bármilyen közel esett volna tárgyához, egy szava sincsen.

Aki a könyvet elolvassa, azt meríti belőle, hogy Czettler rendkívül nehéz feladatra vállalkozik: ő kisbirtok és munkásvédelmet akar csinálni a nagybirtok javára. Politikai szempontból pedig szövetségeseket és osztálytársakat keres a kisgazdáknak a nagybirtokos osztály érdekei számára. Minthogy ez a feladat egyáltalán nem könnyű, innen magyarázható, hogy az „új tudomány”, a mezőgazdasági szociálpolitika, még nem tud nála véglegesen kialakulni. *Balkányi Béla*

Az amerikai mezőgazdaság fejlődése (*Max Augustin: Entwicklung der Landwirtschaft in den Vereinigten Staaten von Nordamerika und ihr Einfluss auf die Preisbildung landwirtschaftlicher Erzeugnisse. Schriften des Vereins für Socialpolitik. Duncker u. Humblot, München-Leipzig 1914.*)

Ebben a műben a szerző, ki Sering tanítványa, annak az Egyesült-Államok mezőgazdaságáról szóló *Die landwirtschaftliche Konkurrenz Nordamerikas in Gegenwart und Zukunft* című 1887-ben megjelent művét egészíti ki, az 1911-ig megjelent statisztikai adatok segítségével. Eltekintve attól, hogy így egységes képet nyerünk az Egyesült-Államok mezőgazdasági viszonyairól, különösen érdekesítővé teszi a tanulmányt az utóbbi tíz év átalakulataival való összefüggésbe hozása. Tulajdonképpen az egész tanulmány annak a bebizonyítása, hogy az Egyesült-Államok, — bármily jelentékeny hatással vannak termékei a világpiacon, — ezentúl nem fogják azt a fontos szerepet betölteni az árképződésnél, mint a kilencvenes években. Ennek oka az, hogy bár a termelés általában véve növekszik, viszont a termelési költségek is növekszenek, amihez járul a népesség rohamos növekedése, melynek következtében a belföldi szükséglet kielégítése a kivittelt csökkenti. Ez utóbbi körülmény megértéséhez szükséges elsősorban a népességi és birtokviszonyokat, azután pedig magát a termelést megismerni. Az Egyesült-Államok népessége évenként másfél millióval gyarapszik, annak nagyobb része azonban bevándorlókból kerül ki, viszont ez utóbbiak nagyobb része az ipari centrumokba tódul, miáltal a mezőgazdasági munkáskérdés — különösen új területek művelése mellett — óriási mértékben előtérbe kerül, annál is inkább, mert a mezei lakosság növekedése csupán egyharmadát teszi ki a városi lakosság szaporodásának. Az egész lakoságnak pedig csupán 40%-a

mezőgazda, míg 45% iparos és kereskedő. Minthogy Amerika a nagytőkék hazája, ez utóbbi elem is szerepet játszik a mezőgazdasági árképződésnél még pedig oly módon, hogy a tőkék egy részét földbirtokba fektetik be, miáltal a növekvő kereslet mellett a föld értéke is növekszik. Az Egyesült-Államok területe ma már — Augustin tapasztalata szerint — teljesen művelés alatt áll. A birtokok közül azonban a nagykirtok (1000 acresnél = 405 ha nagyobb) csupán 0,8%-ot foglal el, ami az egész terület 19%-át teszi ki, míg a parcellák (20 acres) 13%. ill. 1%-ot foglalnak el. Legnagyobb része a birtokoknak tehát kisbirtok (20—100 acresig = 8—40 ha), mely 44%. ill., az egésznek 16%-át és középirtok (100—1000 acres), mely 41% ül. 62%-ot teszi ki, ami mutatja, hogy az utóbbi két birtokforma képezi a mezőgazdaság súlypontját, minthogy az az összes farmok 80%-át teszi ki, ami annál örvedetesebb, mert ez csupán az utóbbi évtizedben jött létre ép a nagybirtok rovására. Sokkal kedvezőtlenebb ennél a mezőgazdasági munkáskérdés, amely oly veszélyes jelleget kezd ölteni, hogy — szerzőnk véleménye szerint — az állam egykor törvényileg fogja a 10 milliónyi néger lakosságot „kölesznőzt” szabadságától megfosztani és kényszeríteni fogja őket mezőgazdasági munkára, miáltal „a jóltevő kényszer hatása alatt az amerikai nép hasznos tagjai” lesznek. Azt azonban nem említi szerző, hogy ugyan miért tiltotta ki a szocialista kormány Ausztráliából a csodálatosan hasznavehető pápuákat s szorítja ki törvényileg a kínaiakat és miért teszi ezt Amerika, hol ép az utóbbi években (úgy tudom 1912 augusztusban) hoztak Kaliforniában egy törvényt, mely a kínai és japán földművelők helyzetét úgyszólván lehetetlenné tette s amelyet Wilson és Bryan, bár mindenáron megakarták gátolni, képtelenek voltak rá, úgy hogy Kaliforniában kínaiak és japánok mint idegen alattvalók nem is vásárolhatnak törpebirtokokat, ellenben polgári jogot egyszerűen nem szerezhetnek, mert a három évnél hosszabb helyen tartózkodás — mint földmunkásoknak — törvényileg meg van akadályozva.* Ma még sokkal nagyobb a fajgyűlölet Amerikában, hogysen szabad parasztokat neveljen a négerekből, viszont a rabszolgotartás korára való visszatérés ott aligha lesz lehetséges.

Igen érdekesen szól szerző a mezőgazdasági technika előnyeiről. Míg 1894-ig egy bushel kukorica előállításához szükséges emberi munkaidő 4 óra 41 perc volt, addig ma 41 perc szükséges hozzá, miáltal a munkaköltség 34 centről 11½-re szállott alá. Ugyanannyi búzánál régebben 3 óra, ma 10 perc szükséges, miáltal a munkaköltség 17 centről 3-ra szállott le. Természetes, hogy a jövőben hasonló olcsóbbodás már nem várható, sőt a gépek beszerzési költségével a termelési költségek növekedni fognak és épúgy drágítólag fognak hatni, mint a földérték növekedése, a munkaerő növekvő hiánya, amit mindjobbán előmozdít a folyton emelkedő ipar. Még ha javul is a helyzet a mezei munkabér emelésével, akkor sem áll be változás a termelési költségeket illetőleg. A magas munkabért már

* L. erre nézve E. Gudde: *Ein neues Ausnahmegesetz gegen die Japaner in den Vereinigten Staaten.* (Neue Zeit 1913. Bd. II. 410 és köv.)

eddig is akarják az okos amerikaiak ellensúlyozni, még pedig a műtrágyázás alkalmazásával — különösen a délkeleti államokban, — hogy így a lehető legnagyobb eredményt érjék el. A nyugati államokban viszont az u. n. *dry-farming* terjedt el, ami a száraz területek nedvesen tartását s így a kétévenkénti aratás elérését teszi lehetővé. Ennek hatása különösen az állattenyésztésnél jelentős. Mindez azonban ismét drágítólag hat a termelésre s így drágítja az élelmicikkeket is. Dacára a már eddig felsorolt tényezőknek, melyekből a termelés fokozása kitűnik, az Egyesült-Államok mezőgazdasága a középeurópaihoz viszonyítva általában extenzív, csupán a déli gabonavidéken, különösen Dakotában van intenzív gazdálkodás. Érdekes táblázat mutatja, hogy az 1901—10 közti időben ha-ként arattak

	búzát	rozstot	árpát	zabot	burgonyát
Németországban:	19,6	16,3	19	18,3	13,5
Az Egyesült-Államokban:	9,5	9,8	13,7	11,1	64,6

métermázsát, jóllehet az Egyesült-Államok természeti viszonyai sokkal kedvezőbbek Németországénál.

Kedvezőtlen körülmény a kivitel állandó csökkenése, amelyet részben a már említett körülmény, a népesség növekedése okoz. Némely cikknél, p. o. a cukornál különösen szembetűnő ez, amennyiben ennél a kivitel állandóan csökken, a behozatal pedig növekszik, ami határozott visszafejlődést mutat. A búzánál a termelés ugyan növekszik és az ár alábbszáll, mégis apad a kivitel, úgy hogy Európában már sose juthat oly fontosságúvá, mint a múlt évtizedekben, midőn az árat alányomta. Ma már a londoni búzaár csaknem megegyezik a chicagoival.

Röviden meg kell említeni az állattenyésztést, melyben Amerika az egész Európához viszonyítva háttérben áll. Az Egyesült-Államokban a jószágállomány kevesebb az európainál, de fejenként két és félszer annyi jut, mint Európában, ha Dániát kivesszük. A fogyasztásnál az Egyesült-Államokban fejenként 76½, Angliában 54 kg. jut. A népesség rohamos növekedésével azonban nem tud lépést tartani az állattenyésztés, úgy hogy az export ennél is csökken. Ehez járul még, hogy a termelési költségek itt is növekednek, ami a barmok árát 20%-kal drágította és azt okozta, hogy az állatlétszám 10 év óta csökkent. Ez azonban nem lehet mindig rossz jel, p. o. a nyugati államokban, hol a puszták helyén új farmok létesültek, természetes, hogy a juh és szarvasmarha létszáma apad.

Az egész műből az következik tehát, hogy az Egyesült-Államok mezőgazdasági termékei a világpiacon elvesztették régi hatásukat, minek oka végső eredménykép a belföldi szükséglet és a termelési költségek állandó növekedése, amely két körülmény a drágaság problémájának is legalkalmasabb megmagyarázója, mint azt Eulenburg beigazolta egy páratlanul álló szellemes tanulmányban*, melyre a drágaság magyarázói egyhangúlag nem terjesztették ki figyelmüket. Úgy látszik ugyanennek a felfogásnak a híve Augustin is, ki az említett

* *Die Preissteigerung des letzten Jahrzehnts.* Dresden 1912. Vorträge der Gehe-Stiftung Bd. 4.

felfogást mint beigazolandó célt tűzte ki s amely lehetővé tette, hogy oly adatokra terjessze ki figyelmét, melyek az eddig elterjedt felfogásoktól eltérő színben, de a valóságnak megfelelően tüntetik fel az Egyesült-Államok mezőgazdasági viszonyait. *Seitmann Rezső*

A külpolitika viszonya a belpolitikához (*Rudolf Goldscheid: Das Verhältnis der äusseren Politik zur inneren. Ein Beitrag zur Soziologie des Weltkrieges und des Weltfriedens. Zweite Auflage. Wien-Leipzig 1915.*)

Ezt a füzetet szerző a világbéke kongresszus számára írta, melynek 1914 őszén kellett volna Bécsben lefolynia. A füzet kéziratát már múlt év június havában beküldte Goldscheid a berni bureauának. így okmányszerűen is megállapítható, hogy szerző álláspontja már jóval a háború kitörése előtt mai formájában körvonalazva volt. Ennek a körülménynek a fixírozására G. azért fektet súlyt, mivel ő már a háború előtt teljesen tisztán látta, hogy a népek nagy összeütközése elkerülhetetlen, ha rövid idő alatt a nemzetközi szervezés munkája nem sikerül: „Arisztokratikusán szervezett államalakulatok, különösen a jelenkori viszonyok közepette, tartósan nem élhetnek békésen egymás mellett. Arisztokratikus társadalmi szervezet és békés világpolitika kölcsönösen kizárják egymást. Ennélfogva a jelen pillanatban a világtörténelemnek fordulópontján állunk . . . Itt két lehetőség áll nyitva (a fejlődés szükségzerű feltételeit) vagy szerződéssel és szervezéssel, vagy a kard élével keresztülvinni.” — Ilyen tisztán látja már a dolgokat Goldscheid a háború kitörése előtt és a tervezett kongresszusnak ép a legégetőbb problémát ajánlotta figyelmébe: a világbéke megvalósításának tudományos előkészítése mindaddig lehetetlen, amíg a kül- és belpolitika egymáshoz való viszonyával tisztába nem jövünk. S joggal csodálkozik szerző, hogy ez az alapvető kérdés eddig jóformán teljesen elkerülte a szociológusok figyelmét, pedig már deduktíve is nyilvánvaló, hogy az államok eme két életműködésének a legszorosabb okozati összefüggésben kell állani. E kérdés tudományos vizsgálatához igyekszik G. néhány vezető szempontot adni.

Mindenekelőtt konstatálja, hogy a külpolitika annyira abszorbeálja az államok figyelmét és erőforrásait, hogy a népek kulturproblémái mindenütt a háttérben maradnak. Ez összefüggésben van már az állam keletkezése tényeivel, hisz a legújabb korig a katonai-feudális államra nézve minden erő kifejtés főcélja a hódítás vagy legalább is a külügyi presztízs fentartása volt. Tévedés azt hinni, hogy a belső osztályellentétek csökkenése automaticæ a háborús feszültség megnyihülésére vezetne, mint ahogy a marxizmus tanítja. A dolog már genetikailag is másként áll. Az osztálykülönbséget nem gazdasági okok hozták létre, hanem ép a külpolitika, a hódító háború igazta le gazdaságilag is a gyöngébb őslakókat. Az osztályellentétek ez a háborús természete ma is fennáll: a külpolitikai ellentét adja az uralkodó osztály kezébe a megfelelő katonai eszközöket nemcsak kalandos külpolitika folytatására, de a belpolitikai kizsákmányolás

fentartására is. „Az osztályellentétek nem is enyhülhetnek lényegesen mindaddig míg az állami és nemzeti ellentétek mai élességükben fennállanak.” A mai osztályállamokban szükségkép él a tendencia, hogy a belpolitika nehézségei elől „a külpolitikába meneküljenek.” „A fegyveres béke egyidejűleg a legerősebb gát a belső ellentétek kiegyenlítésének, ama mesterséges nívaukülönbség megszüntetésének meggátlására, mely a nép munkájának folyamát az előjogosítottak malmára terelik.” A mai internacionalizmus nem képes ezen az állapoton változtatni, mivel ami ma létezik, az csak egy internacionális parallelizmus, holott a problémát csak egy internacionális szolidarizmus oldhatná meg. A mai parallelizmus közös célokat tűz ki az egyes országok dolgozó néposztályai számára. De ez nem elég. Az államok fejlődését ugyanis nemcsak szociális, de nemzeti törekvések is nagyban befolyásolják. A kapitalista gazdaság tényei nem az egyedüli történelmi erők, melyek a jövőt meghatározzák. „Amiként létezik egy utópista szocializmus, ép úgy van egy utópista internacionalizmus is és ezen a szocialista elmélet még nem jutott teljesen túl, míg a polgári tudomány még nagyobb fokban merül el bele. Ezzel szemben fel kell ismerni, hogy a demokrácia legfőbb akadályja nem annyira a belpolitikai helyzetben, mint inkább a népek közötti viszonylatban van és azt lehet mondani, hogy „a mai társadalmi rend egyenesen függvénye az adott népek közötti viszonyoknak.” Az emberiség ma fordulópontra jutott, amelyen csak a világháború és a demokrácia kimélyítése között választhat. Az egyik útja a féktelen imperializmus, a másiké egy radikális internacionalizmus, A mai fegyveres béke egyre lehetetlenebb konstellációkat idéz elő. Van a fegyverkezésnek egy oly foka, mely szükségkép háborúhoz vezet. Ma már azt sem tudja az ember, hogy „a kardcsörtetésnek inkább reszkető félelem, mint túláradó bátorság-e az oka?” Ezt a nemzeti idegességet pedig mesterségesen fokozni kell, mert máskülönben nincs meg a népekben a készség az egyre nyomasztóbb katonai terhek viselésére. Minél nagyobbak ezek az áldozatok, annál inkább parazitának érzi magát a hadsereg, ha végre ki nem mutathatja háborús rendeltetését s be nem bizonyíthatja kiválóságát. Így születik meg a politizáló katonatiszt típusa, aki elnyomott indulatai által izgatva az egész világot nyugtalanságban tartja. Így fejlődik ki egy „mobilizációs demiviergeség”, mely a háborút a békében végső következményéig kihasználja, de mégsem enged, hogy az tényleg kitörjön. „Mégis a társadalmi mechanizmus olyan szerkezetű, hogy ez a játék minden elővigyázati rendszabály dacára egyszer hirtelen komolyba fog átsapni, ha tovább tart ez állapot, hogy minden országban a belpolitika égető feladatai elől a külpolitikába menekülnek.” Ezek az okok könnyen világháborúra vezethetnek, mely az európai hegemonia végét jelentené.

Az emberek anyagi kizsákmányolása mindeddig az idealizmusukkal űzött visszaélésen alapult. Ez a belpolitika azonban egyre kevésbé tartható fenn. A nemzeti sovinizmus helyét egy „kulturális nacionalizmus” fogja elfoglalni, mely a nemzetek létét egy „organizátorius internacionalizmussal” fogja megalapozni. Ez az internacionalizmus fogja

csak az emberi kultúrát tényleg biztosítani, mert addig nem lehet valóban szilárd kultúráról beszélni, míg egy kis barbár ország, mint Albánia, belső viszálya, avagy néhány szerb fiatalember merénylete elegendő arra, hogy az egész világ nyugalalmát felforgassa.

Ezen az anarchián csak egy tervszerű nemzetközi szervezés segít, mely a népek közötti viszonyt a félelem és kölcsönös ijjesztgetés helyett a bizalomra helyezi. Ennek eszközei demokratikus gazdasági és kultúrpolitika odahaza, a népek közötti megegyezések fokozatos kiépítése a külpolitikában. „Ha sikerülne meggátolni, hogy a kapitalizmus az imperializmusba meneküljön, akkor életforrásaitól vágnák el, melyek neki mindig megújuló életet hoznak.” A hatalmasan megnövekedett produktív erők hamarabb repesztek szét a nemzeti gazdálkodás kereteit, mint a kapitalizmus béklyóit.

Kétségtelen, hogy Goldscheid füzetében sok nagyfontosságú kérdésre hívja fel a figyelmet és jól ért hozzá alapvető összefüggéseket szinte szálló igékre alkalmas mondatokban összefoglalni. Főérdeme, hogy egy egészen új kutatási térre hívja fel a figyelmet, melyet eddig csaknem teljesen elhanyagoltak. A mai internacionalizmus hiányos, sőt utópisztikus voltára is nagy erővel mutat rá, de egy tudományosabb internacionalizmus módszereit ő sem képes pontosabban megjelölni. Nem látjuk, hogy hogyan jöjjön létre az új népek közötti viszony? Minő szerződések, minő szervek s minő fórumok biztosíthatnák az egyes országok békés kooperációját? Ha a szocialista parallelizmus nem elég, ha a belső demokrácia elérhetetlen a mai külpolitikai anarchia mellett: hol keresendő a haladás útja? Még mindig nem látjuk, hogy a pacifizmus *sui generis* módszerei hol találhatóak fel?

(J. O.)

Városélelmezés és földreform (Írta Vámos Jenő. Szociológiai Könyvtár. Budapest 1915. Athenaeum.)

Önálló gondolkodású embernek valóban megcsinált munkája ez a könyv, amely a maga tárgyalásai során a szociológiának legfontosabb problémáit érinti. Rövid vázlatos bevezetése történeti fejlődésében rajzolja meg a modern népélelmezésnek súlyos válságát. Kimutatja, hogy a kapitalizmus iránya világszerte a kisbirtokok szaporodásának kedvez és megállapítja, hogy ez a jelenség a nép élelmezésre nézve határozottan kedvező, de éles ellentétet fejleszt a kapitalizmus élelmezési tendenciája és a föld kapitalista birtoklása között. Reá mutat arra, hogy mivel a föld intenzívebb megművelését a kisebb birtokok jobban biztosítják a kapitalista országokban, mint az extenzív üzemű nagybirtokok: ennél fogva a kapitalizmus fejlődése a föld feldarabolása felé vezet. Kimutatja azonban azt is, hogy a földkérdést tulajdonképpen még a kis parasztbirtok sem oldja meg, mert a föld még a szövethozókkal dolgozó parasztbirtokos kezében is a termelési monopóliumnak marad átkos eszköze.

Oppenheimer nyomán tárgyalja a malthusi tétel tévedését és kiszámítja, hogy a föld mai termelése is fedezi a föld lakóinak élelmezési szükségletét és belátható időig az egyes emberekre jutó élel-

miszerkvóta csak emelkedhetik. E számítása közben a Voigt-féle táplálkozási normát használja, amely a szerzőnek a könyvben másutt (156—157. lap) nyilvánult helyes felfogásával is ellentétben, 118 g. napi fehérjeszükséglettel dolgozik, úgy hogy a valóság még a könyv optimizmusánál is kedvezőbb.

A következő fejezet körülbelül 50 oldalon foglalkozik a városok kenyérvárási kérdésének a földreformon innenés problémáival: az agrár-vámoknak, a tőzdespekulációknak, a malomkartelnek és a sütőipari kizsákmányolásnak hatásaival s megállapítja, hogy az agrár-vámok és a tőzdespekuláció elleni küzdelemben a városokat csak a demokratikus politika viheti előbbre, ellenben a malomkartel és a sütőipari kizsákmányolás elleni községi kenyérgyárak, községi sütőkemencek, községi malmok felállítását ajánlja. Ugyané fejezetben tárgyalja a városok földbirtokainak és birtokpolitikájának kérdéseit. Négy magyarországi nagyváros községi östermelő üzemének kritikája után igazolja, hogy a városi farmok és a városi konyhakertek házi üzemei sem gazdasági, sem szociális eredményeikben nem érik utói a helyes bérleti rendszereket. Ugyanitt foglalkozik továbbá a munkáskerteknek s a kertváros-mozgalomnak elemzésével, majd pedig egy igen érdekes összefoglaló szakaszban tárgyalja azt a kérdést, hogy a nagyvárosok birtokpolitikája milyen hatást gyakorolhatna a földkérdés megoldására s a városélelmezésnek jövőendő alakulására.

Valamivel rövidebb a húsról szóló fejezet, amelyben a kézműves jellegű húsipar, a közvágóhidak, a kontinentális húsipar, a vásárcsarnokok és az állatkereskedelem tárgyalása után a községi és a szövetségi húsüzemek nagyon jó leírásait találjuk. Kimutatja hogy minden eszköz, amely a húsipar kapitalizációját fokozza, egyúttal a fogyasztás érdekeit is szolgálja. Reá mutat arra, hogy a húsipar fejlesztésének legerősebb eszköze a melléktermékek értékesítésének felkarolása és kifejti, hogy a községek a húsforgalom szabadságának biztosítása, a melléktermékértékesítő üzemek községe-sítése útján a húsélelmezés terén a mai viszonyok között is nagy javulásokat nyújthatnak.

Utoljára tárgyalja szerzőnk a tejkérdést. Foglalkozik a nagy városok tejszükségletének s a tejkereskedelemnek elemzésével, a fertőzött és a hamisított tejekkel és a községi tejüzemekkel. Részletesen kiterjeszkedik a mai tej-ellenőrzésnek és az ellenőrzés szükség reformjának ismertetésére és e fejezetnek eredményeit abban foglalja össze, hogy a nagyvárosok tejproblémáját tulajdonképen az ellenőrzésnek helyes rendjével és becsületes keresztülvitelével lehet megoldani.

Kissé lazán függ össze a megelőző tárgyalásokkal és nem is a maga helyén áll a könyvnek ezután következő rövid fejezete, amely a táplálkozási reformjának nagyon vázlatos, sőt hézagos ismertetését nyújtja és a többiekhez képest szintén nagyon gyenge a könyv utolsó fejezete, amely a *Kommunálszocializmus és városélelmezés* címe alatt alig négy oldalon foglalja össze a könyv értékes tárgyalásait. Eszerint az élelmiszereknek piacrahozatalát, elosztását, a minőségek ellenőrzését a községek teljesen jól elvégezhetik és ezzel

az élelmezésük javításához nagy mértékben hozzájárulhatnak; a város azonban, mint versenytárs, az élelmezési iparágakkal és vállalatokkal szemben csak időnként nyújthat ideiglenes segedelmeket, mert a városélelmezésnek kérdését nem az élelmezési üzemek községestése oldhatja meg; ez a probléma a földbirtok-monopólium megszüntetésén fordul meg. A városélelmezés javításában azonban szerzőnk szerint a fogyasztók szövetkezetei a jövő.

Elismeréssel kell kiemelnünk szerző ezen első nagyobb munkájának kiváló szakszerűsége és tudományos objektivitása mellett ügyes előadását, plasztikus, gazdag nyelvezetét és kifogástalan magyarságát.

TÁRSULATI ÜGYEK

Társadalomtudományi Társaság

Veszteségeink

Még nem tudjuk áttekinteni azon tagjaink névsorát, akiket a háború ragadt el közülünk, de a népek harca mitőlünk is újabb és újabb nagy áldozatokat követel. A lefolyt hónapokban a feledhetetlen *Bányai Elemér* mellett két másik érdemes társunk halálát is gyászoljuk. Az egyik *Gyulai István*, aki alighogy elindult közéleti pályáján. Csak most került ki az egyetemről és mégis kora fiatalsága dacára bebizonyította, hogy irodalom és publicisztika sokat várhatott tőle. Különösen az eszthetikai és művészetbölcseleti kérdésekben tanúsított nem közönséges érzéket és finomságot. Az a fulmináns kritika például, melyet Herczeg Ferencz irodalmi pályájáról e folyóirat hasábjain írt, nem ok nélkül keltett széleskörű figyelmet s a jövő irodalomtörténésze bizonyára észre fogja venni ezt a heves, de alapjában igazságos ítéletet. Nem egy kortörténeti jegyzetében sok szociológiai tudást és a jelenségeket biztosan analizáló szemet árukt el. De nemcsak elméleti és publicisztikai, de jeles szervező munkát is várhattunk tőle. Mint a *Galilei kör* elnöke eredményesen folyt be a progresszív egyetemi ifjúság vezetésébe s az Országos Radikális Párt megalakítása körül páratlan buzgalommal vett részt.

Másik társunkat, *Nemesőthi Szabó Albert*-et férfikora delén törte össze a népek harca. Ő egészen más talajban gyökerezett: a néppárt fiatalabb árnyalatának harcos és nagytehetségű tagja volt. Ellentétes világnézete dacára megbecsülte törekvéseinket s tanulmányozta problémáinkat attól a meggyőződéstől áthatva, hogy a jóhiszemű ellentétek küzdelme szükséges a magyar közélet megtisztításához. Az országos politikában tevékeny részt vett s Szatmárvármegye törvényhatósági bizottságában vezető szerep jutott neki. Vallásos alapfelfogása mellett őszintén demokratikus és szociálisan gondolkodó politikus volt. A nemzetiségi kérdésben bátran szembeszállt a sovinszta politikával s a méltányos, kölcsönös megértés és engedékenység eszméit hirdette.

* * *

*

Nem a harcmezőn, de hosszú szenvedés után egy svájci szanatóriumban hunyt el Társaságunk egy másik nagy reményekre jogosító tagja *Picker Károly*. Súlyos betegsége és első fiatalsága dacára meglepő tudású és biztosítéletű ember volt. A *Huszedik Század*-ban közölt néhány dolgozata művészi átérzéstről s finom analitikai képességekről tett tanúságot. Legutolsó értekezése a tömegszuggesztió régi vitakérdésébe vitt be új, eredeti és éleselméjű szempontokat.

VITÁK ÉS ÉSZREVÉTELEK

Az orosz legenda és a nemzetközi erkölcs

— Válasz Szász Zoltán nyilatkozatára —

A *Huszedik Század* decemberi számában *Nemzetközi erkölcs* címen írtam a háborús szellemi élet nemzetközi jelenségeiről. A háborús szellemi élet egyik legszembetűnőbb nemzetközi jelensége a háborút viselő országok állami szervezeteinek és kultúráinak azonosítása volt. Talán legpregnansabban a világháború által megihletett Werner Sombart fejezi ki ezt az irányzatot, amidőn így ír a német militarizmusról: *Er ist Potsdam und Weimar in höchster Vereinigung. Er ist „Faust” und „Zarathustra” und Beethoven-Partitur in den Schützengraben.* A háborús sajtóról írott cikkemben utaltam a magyar szellemi élet néhány rokon megnyilatkozására, többek között Szász Zoltán úrnak *Az orosz legenda* című tárcájára. Szász úr szerint én őt alaptalanul vádoltam.

Szász úr tárcájának tendenciáját talán legjobban a következő, szó szerint idézett mondatok tüntetik fel:*

... „Az esztéták és sznobok egy fajtája nem győzte eléggé hangoztatni az orosz néplelek páratlan mélységét, az orosz írók utolérhetetlen finomságát” ... „Most a háború első heteiben, persze már kezd foszladozni a fátyol, mely a nagy északi medvét szfinxxé drapírozta. Magyar huszárkardok, német srappellszilánkok tépik szét a fátyolt” ... „Az egész orosz szellemi életet a zagyaság, exaltáltság, éretlenség jellemzi” ... „Bizonyos, hogy az orosz irodalomban halmazával vannak nyugateurópai nagyságok” ... „De nézzük csak a híres orosz realista regényt és novellát, mely sokak szemében a költészet csúcsvideke. Nem-e jellemzi ezt is — mindig nagy vonásokban beszélve — bizonyos kicsinyes bőbeszédűség, ernyedtt álom-teljesség, irreális kóválygás, beteges locsogósság? Számomra még a nagyszerű Tolsztoj és pedig nem a nyilvánvalóan gyöngélméjű aggkori művek Tolsztoja, hanem a *Háború és béke* s a *Karenin Anna* Tolsztoja is gyakran bőbeszédű és locsogó. Dosztojevicski hallatlan élektani gazdagsága dacára is művészi szempontból gyakran ellenszenves és egyenetlen. E nagy egyéniségek persze azért kétségtelen nagyságok. De ha ép ezt az agyonmagasztalt orosz irodalmat nagy, nemzeti jellemvonásai alapján ítéljük meg, nem térhetünk ki az alól a következtetés alól, hogy ez az irodalom is inkább érdekes, mint értékes. Hogy egy jó szót mondjak a franciákról — szegényekről most az nem könnyű — csak a modern francia irodalomhoz kell ezt a modern oroszra hasonlítani s rögtön látjuk, hogy az utóbbi egy fejletlen, éretlen, elnyomorodott lelkű, sivár életű közösség kivirágása”..... Pedig ez a legszebb, amit ez a nép nyújtani képes. Minden más: hadserege, közigazgatása, bürokráciája, tudománya, jogélete a hozzánk viszonyított kétségtelen alsórendűség képét nyújtja” ... „Minden arra vall, hogy ez a háború nemcsak az orosz államra, de az orosz legendára is végzetes lesz” ...

Szász úr szerint az oroszokkal folytatott háború alkalmas az orosz irodalmi értékek revíziójára. Ez az a felfogás, ami ellen elsősorban szót emeltem. Amint a napóleoni háborúknak nem volt semmi közük

* A ritkítások tőlem valók!

Goethe vagy Schiller művészi értékéhez, ép oly kevéssé vezet a mai világháború útja Tolsztojhoz, Dosztojevszkihez vagy a náluknál kisebb orosz nagyságokhoz. Itt államok hadseregei ütköztek meg s nem népek kultúrái. S könnyen lehet, hogy ebből a nagy összecsapásból egyes államok hadseregei győztesen s az összes népek kultúrái megtepázottan és meggyöngyülve kerülnek ki.

Az orosz kultúra — s ez Szász Zoltán úr főtévedése — nem az orosz államnak a „kivirágzása”. A cárizmusnak annyi köze az orosz kultúra számos jelenségéhez, mint a holland gyarmati politikának Multatulihoz, mint az angol hipokrizisnek Byronhoz és Shawhoz. Az orosz kultúra jelentős része nem egyéb, mint visszahatás az orosz állammal, lázadás a cárizmussal szemben. S ott ahol legnagyobb a zsarnokság, ott volt a legnagyobb forradalom korul Euróájában. A forradalmi elem az, ami méltán legendássá teszi az orosz kultúra sok megnyilvánulását.

Nem ösmerem Szász úrnak az orosz irodalomról szóló korábbi cikkeit. De amidőn láttam, hogy az orosz szfinksz fátylán huszárkardok által vágott hasadékon néz át s így veszi észre, hogy Tolsztoj locsogó és Dosztojevszki egyenetlen (több-kevesebb joggal mennyi hasonló jelzöt lehetne aggatni Shakespeare-re, Goethe-re, Balzac-ra), hogy az orosz természettudomány és társadalmi tudománya „hazzánk viszonyított”, „alsórendűség képét nyújtja”: akkor talán joggal hihettem, hogy Szász úr az orosz kultúra képét *ad usum delphini*, a világháború használatára festi meg. S nem változtatott ezen a benyomáson az orosz irodalomnak a franciával való szembeállítás Sombart úr pl. aki a világháború mérlegén az angol kultúrát találta igen könnyűnek, sokszor elismerően nyilatkozik oroszokról és franciákról. S mivel Szász úr a német regényről nem mondotta, hogy az az orosznál alsóbbrendű — s nem is gondolhattam, hogy az „inkább érdekes, mint értékes” orosz irodalom szerinte rögtön a francia után következik — úgy azt véltem, hogy a német regényt kiválóbbnak tartja az orosznál. A központi hatalmak irodalmának és az orosz irodalomnak egybevetésére vonatkozó észrevételem nem volt szószerint veendő. Ez ironikus célzás volt, „olcsó gúny”, mint Szász úr mondja s nem is lehet talán rossz néven venni, ha valaki ebben a háborús drágaságban kellő alkalommal az egyedül olcsó gúnyval él.

Futó megjegyzésem természetesen csak Szász úr egyetlen cikkében megnyilatkozott felfogására s nem az ő publicisztikai egyéniségére vonatkozott, amelyről készséggel elismerem, hogy távol állott a háborús uszításoktól.

Neveket — hogy még Szász úr egy kritikai észrevételére reflektáljak — kis cikkemben azért nem említettem, mert nem egyéneket akartam kipécézni, hanem tipikus, nemzetközien tipikus, minden újságolvasó által ösmeret tüneteket bizonyos szempontból megvilágítani. Tömegjelenségről volt szó, amely észlelhető volt Európaszerte olyan egyéniségeknél is, akik azelőtt az egyéniség jogát hirdették a tömegekkel szemben s akik a világháború első fuvallatára teljeseen elsülyedtek a nagy tömegben.

Rónai Zoltán